

Finlandiya Türkleri ve Türk Hariciyesinin Siyaseti

Saime Selenga GÖKGÖZ*

Özet: Atatürk devrinde Türk-Fin siyasî ve diplomatik ilişkilerinin kurulmasını Cumhuriyet'in ilânı sonrasına yerleştirmek mümkünse de Türk hariciyesinin Osmanlı devrinden itibaren, Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olarak bu ülkeye yönelik bilgi takibinin olduğu da Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Cumhuriyet aydını Finlandiya ile sınırlı da olsa ilgilenmiştir. Atatürk devrinin dış siyaset ilkeleeri ve bu çerçevede Misak-ı Millî sınırları haricinde kalan Türk dünyasına yönelik siyasetleri Finlandiya Türkleri konusunda da tanıklanabilir. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren İdil boyunda Nijni-novgorod vilâyetinden ekonomik sebeplerle Finlandiya'ya göç eden Türk-Tatarlar, 1919'da Finlandiya'nın Rusya'dan kopması ve bağımsızlığını kazanmasının ardından Finlandiya vatandaşı konumuna geçmişler ve bir İslâm cemaati olarak hukuken Fin hükûmeti tarafından tanınmışlardır. Fin hükûmeti nezdinde sivil, dinî, kültürel meselelerini temsil ve millî varlığını sürdürürebilmek üzere gerekli siyaseti ve faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere 1925'te Finlandiya Cemaat-i İslâmiyesi olarak örgütlenen Finlandiya Türkleri, 1935 yılında ise Finlandiya Türkleri Birliği'ni kurmuşlardır. Söz konusu dönemde nüfusları hakkında kesin bir rakam verilemeyen Finlandiya Türkleri Helsinki, Abo ve Tampere'de hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Finlandiya Türkleri millî kimliklerini korumak üzere kurdukları bu örgütlerle okullaşma işini ilk sorun olarak görmüşlerdir. Bu yönde Tampere'de 1930'da kurulan Fin-Türk Halk Mektebini Himâye Cemiyeti, kurulacak ilk mektebe Cumhuriyet hükûmetinden öğretmen istemek suretiyle ilk teması da sağlamıştır. 1923 ve sonrası yeni Türkiye'nin geçirdiği kökten değişimi izleyen Finlandiya Türkleri, bu noktada mektepleşme meselesinde Türkiye Cumhuriyeti'nden destek ve yardım almak üzere harekete geçmişlerdir. Bu makale, Finlandiya Türklerinin “yeni Kabe” olarak Ankara'yı kabul ettiğine dair bir görüşle, Finlandiya Türkleri evraki olarak nitelenen ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin çeşitli fonlarındaki belgeleri, Türk hükümetlerinin Finlandiya Türklerine yönelik izlediği siyaseti de bazı yönleriyle ortaya koyan yazışmaları değerlendirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk-Fin ilişkileri, Finlandiya Türkleri, Türk inkılabı, Tatarlar

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / ANKARA

Giriş

Yeni Türkiye, Misak-ı Millî sınırları haricinde kalan Türk dünyasına ve İslâm dünyasına yönelik siyasetlerini, Millî Mücadele ve sonrası olmak üzere, ayrı karakteristiklerle, politik olduğu kadar ekonomik gücü ölçüsünde, iç ve dış yeni yönelimler doğrultusunda çıkarlarıyla ilişkili biçimlendirmiştir. 1923-1938 arası savaş yıllarını da içine alarak Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı ve tabii onun belirlediği dış politika ilkeleri doğrultusunda Batı Avrupa, Balkanlar, Sovyetler Birliği ve Yakın Doğu-İslâm devletleri hattında çok yönlü bir dış politika yürütülmüştür. Onun ardından Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'lü II. Dünya Savaşı yılları ve 1946 yılı çok partili sisteme geçiş ve nihayet Demokrat Parti'nin 1950 seçimleriyle uzun Cumhuriyet Halk Partisi iktidarından sonra iktidara gelişi ile Batı ittifakı içinde yerini belirleyen Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendi tarihsel kırılmaları olduğu da bilindiğinde, Finlandiya ile ne zaman resmî diplomatik ilişki kurduğu ve hangi seyir içinde bu ilişkiyi devam ettirdiği bu makalede ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Bu, Türk-Fin-siyasî ilişkilerinin tarihi içinde ayrı bir bahistir.¹ Atatürk dönemi dış politikası, bu dönemde komşu ve diğer ülkelerle ikili ilişkiler hakkında diplomasi ve siyasî tarih çalışmalarında ise, ne Baltık ülkeleri ne de Finlandiya'nın dahil olduğu İskandinav ülke temsiliyetine bu çerçevede tesadüf edilmediği hemen belirtilebilir.²

Eğer burada Millî Mücadele'den başlatarak “Türk hariciyesi” ifadesini, Cumhuriyet öncesi Osmanlı-Türk emperyal hariciyesinin kadro ve yapı itibarıyla ancak yeniden teşekkülü olarak kavramak mümkünse, Osmanlı devletinin, Berlin, Stockholm, St.Petersburg hattı üzerinden sefirlerinin, emperyal Rusya'ya 1809 yılında Finlandiya Büyük Dukalığı olarak geniş bir hukukî muhtariyet ile bağlanan Finlandiya hakkında malumat sahibi olduğu da dikkate değerdir. Rus yönetiminin tüm 19. yüzyıl boyunca izlediği; Finlandiya'daki sosyal tabakaların temsiliyeti ile kurularak, yasama gücüne sahip Diet (Seym) meclisinin ilgisi, dolayısıyla, I. Aleksandr'ın ardılı üç çar devrinde devam eden muhtar statüsünün kaldırılması, Finlandiya'nın da başka Rusya vilâyetlerinden biri olarak kabulünü içeren statü değişikliği yönünde özellikle III. Aleksandr'la başlayan ve II. Nikola ile devam eden, baskıcı, dayatmacı ve asimilatif politikalar hakkında, bu üç emperyal başkentteki Osmanlı elçilerinin aktardığı bilgiler ve dayandığı; 1 Ocak 1862-16 Temmuz 1910 tarihli belgeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin [BOA, İstanbul] *Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı Dosya Usulü Envanter Katalogu*'nda [BOA. HR.SYS] “Muhtelif Konular” başlığı altında; 1301/9 ve D-108 numaralı dosya içinde, *Finlandiya Meselesi* olarak tasnife girmiştir. 21 belge, 133 varaktan ibaret bu

dosya yanında, yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) evrakını kapsayan Yıldız tasnifinde, *Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Tahrirâtı (Kısmı) Katalogu*'nda (Y.PRK. EŞA), 1320-1326 yani 1905-1910 arasında, St.Petersburg'un merkezle tahriratının kayda değer ve fakat henüz incelenmemiş ve Osmanlı perspektifinden emperyal Rusya'nın, Bolşevik devrimini haber veren bu kızgın zamanlarının nasıl değerlendirildiğine dair yoğun, yer yer yorumlu pek çok belge bulunmaktadır. Özellikle beş yıllık zaman diliminde, Rusya ahvaline eklenen "Finlandiya meselesi" ya da "Finlandiya ahvali" hakkında hususî tahrirat yapılması bile, Osmanlı devletinin St. Petersburg Sefareti'nin elçileri dışında, müsteşar, serkatip, 3. katipleri, ataşe militerleri ve mütercimleri yani resmî kalemleriyle yalnızca Rusya Türklüğü değil, genel olarak emperyal düzlemde kendisine koşut olarak kaynayan Rusya hakkında da bilgi akışının olduğuna işaret eder.³ Rusya Türklüğü üzerine bu çeşit tahrirat ise Kazan şehrinin 1000. yılı kutlamaları münasebetiyle Başbakanlık Osmanlı Arşivince yayınlanan *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (Ankara 2005) kitabında mevcuttur.

Rus-Japon Savaşının, muhafazakâr ve milliyetçi Rus matbuatının "Sarı Pigmeleler" olarak aşağıladığı Japonların zaferiyle neticelenmesi eğer 1905 devrimini hızlandıran bir dönüm noktası ise, bu dönüm noktasında, 1890'lı yıllardan itibaren Finlandiya, statüsünü tedricen daraltma yönünde hareket eden Rus yönetimine karşı, "kızıkların" da devrimin beşiği olarak gördükleri bir özellik sunmaktaydı. Fin körfezindeki Sveaborg limanında kızıl bayrağı çekip, "Kızıl Alay" adıyla bir ihtilâl alayı oluşturup genel grev ilânı teşebbüsüyle başlayan süreç, Petersburg kabinesini 1909 Ekimi'nde, özel bir komisyon tarafından hazırlanan Finlandiya projesini uygulamaya sevk etmiştir. Bu proje, Rusya imparatorluğunun her yerinde geçerli hukukun ayırt edilmeksizin Finlandiya Büyük Dukalığı'nda tatbiki için belirlenen; yönetimden, ekonomi ve maliyeye, kültür ve eğitim işlerine çok yönlü siyaset alanlarındaki muhtemel izlenecek adımları içeriyordu. Bu proje 1899'da, Finlandiya'da hayata geçirilemeyen ve merkez nezdinde olduğu kadar meselenin uluslararası boyuta da taşınmasına sebep olan askerî kanun değişikliği dayatması karşısında Finlandiya Dieti'nin ve halkın ciddi protestosundan sonraki yatışan durumla da ilgiliydi. 1907'de emperyal hükümet, Finlandiya Dieti'nden askerî harcamalara katılma yönünde yasa kabulünü tekrar dayatmıştı. 1909 tarihli projenin hükümet tarafından karara bağlanarak Duma'ya sunulması, muhalefet partilerinin oylamayı terk etmelerine rağmen 2'ye 3 çoğunlukla kabul edilmişti; Rus liberal basını ise I. Aleksandr'ın Fin halkına verdiği ye-

minin çiğnenmesi karşısında canlı bir protesto yayını başlatmıştı. Projeye göre, Finlandiya, tüm emperyal harcamalara olduğu kadar, emperyal vergi sistemine de dahil olmuştu. Askerlikten muafiyet kaldırılmıştı. Rus dili her seviyede mecburî olmuştu. Mahkemeler, Rusya'nın diğer vilâyetlerindeki yargı yetkisiyle işleyecekti. Duma'ya dört milletvekili seçebilecek, Devlet Şurasında ise, diğer Rus olmayan tebaa gibi 2 koltukla temsil edilecekti. Osmanlı devletinin St. Petersburg Sefiri Turhan Paşa'nın Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya, 3-16 Temmuz 1910 tarihli tahriri dışında Osmanlı hariciyesinin Finlandiya meselesi hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olması için Turhan Paşa'nın tahrire ilâve ettiği iki yayın da ayrıca mühimdir.⁴

1917 Bolşevik devriminin Finlandiya meselesinde ayrı bir devreyi beraberinde getirdiği şüphesizdir. Ekim 1917'yi izleyen üç ayda, Aralık 1917'de Finlandiya bağımsızlığını ilân etmiş ve Bolşevikler de bunu tanımış olsalar bile, Finlandiya 1918 Ocak ayında Kızıl ordu işgalinden, Helsinki'de komünistlerin gerçekleştirdiği darbeden kendini kurtaramamıştır. Çarlık ordusunun Fin generallerinden Mannerheim'in, I. Dünya Savaşının mağlubu Alman ordusu desteğinde dört aylık direnişi ile Sovyet hakimiyetine son verilmiş, 1919 Martı'nda Anayasa kabul ve Cumhuriyet ilân edilmiştir. 1920 Ekimi'nde imzalanan Dorpat antlaşması ile Sovyet Rusya, Finlandiya'nın bağımsızlığını tanımıştır (Armaoğlu 1988: 191).

Cumhuriyet Aydınının Finlandiya İlgisi ve Şükufe Nihal'in Finlandiya'sı

'Beyaz Zambaklar Memleketi' Finlandiya, milliyet prensibini neticelendirdiğinde, Anadolu Türklüğü bu prensibe dayanarak, 1922'de nihai savaşa son veren Mudanya Ateşkesi ve ardından I. Dünya Savaşı'nın galipleriyle, galip olarak masaya oturduğu Lozan konferansı ve Misak-ı Millî sınırlarını kabul ettirdiği Lozan Barış Antlaşması sonrası, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilân edecekti. Yeni Türkiye'de, özellikle Atatürk devri entelektüel temsiliyetin Finlandiya'ya ilgisinin;⁵ üç Türk yazarının telif kaleminden ve bir de tercüme eserle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu ilgede teğet geçilmeyen konu ise, gerek bu yazarların gerekse Türk Hariciyesinin resmî evrakındaki adlandırma ile "Finlandiya Türkleri"; Müslüman Türk-Tatar cemaatidir. Diğer yandan bu cemaatin de kendisini saf "Tatar" etnonimine sıkıştırmadığı ve kendisini "Finlandiya Türkleri" olarak çağırıldığı da dönemin resmî belgelerinden ve yayınlardan anlaşılmaktadır.⁶

Osmanlı-Türk kadın hareketinin öncü isimlerinden, edebiyat ve coğrafya öğretmenliği yanında şair ve yazar olarak aktivist kimliği ile bilinen Nihal (1896-1973; ayrıntılı bilgi için bk. Argunşah 2003), 3 günlük Finlandiya seyahat notlarını, Finlandiya hakkında dönüşünden sonra getirtmiş olduğu kitaplarla da destekleyerek 1935’de *Finlandiya* adıyla yayımlamıştır. Bu eseri, beş yıl sonra Cumhuriyet’in gürbüz çocuklarını yetiştirecek, sporun ve beden terbiyesinin kurumsallaşmasında etkin isimlerin başında gelen Ordu Mebusu Selim Sırrı Tarcan’ın 1940 tarihli eseri takip eder. Bu eser, Selim Sırrı’nın Cumhuriyet öncesi ve sonrası bu üç ülkeye yaptığı bilimsel amaçlı gezilerin gözlem notlarıdır. Fakat harf devrimi öncesinde, Finlandiya hakkında daha erken tarihli biri tercüme diğeri telif iki eser daha vardır. İlk iki baskısı 1928’de eski ve yeni harflerle yapılan, ikinci baskıyı üstlenen Maarif Vekâleti’nin, Vekâletin Talim ve Terbiye Kurulu’nun Cumhuriyetin öğretmenleri için yayınladığı meşhur *Terbiye* dergisi abonelerine bedava dağıttığı, 3. baskısı 1940’da ve 4. baskısı 1942’de Kanaat Kitabevi tarafından yapılan ve Ali Haydar Taner tarafından tercüme edilen Grigoriy Petrof’un *Beyaz Zambaklar Memleketi Finlandiya* eseri. Çok baskısı yapılan bu tercüme eserle ilgili Şükufe Nihal’in de kendi kitabının girişi “Finlandiya’yı niçin yazdım”da açıkladığı gibi eseri “on beş yıl önce okuduğu” ve etkilendiği, “Finlandiya sevgisinin içinde her gün biraz daha büyüdüğü ve biraz daha kökleştğine” dair satırları ilginçtir (1935: 5).

Bu noktada Cumhuriyet Türkiye’sine Türklükbilimi alanında entelektüel-akademik katkısı tartışmasız bir eser de Abdullah Battal-Taymas’ın 1928 tarihli çalışmasıdır. Bu çalışmasına “Kazan Türklerinin sabık Millet Meclisi azası” olarak imzasını atan Battal-Taymas’ın Türkiye’ye iltica etmeden önceki politik ve entelektüel geçmişi bilindiğinde, manidar başlığıyla 64 sayfalık eser kayda değerdir (1928). Battal-Taymas, bu iki eserinin ana malzemesini, maceralı hayatı okunursa,⁷ 1921’de Rusya’dan nihâ olarak ayrılıp Finlandiya’ya sığındığında ve Helsinki’de yaşadığı 1921-1925 yılları arasında toplamıştır. Devrin Türk hariciyesi mensupları için de bu ülkeleri, tarihselini de ele alarak tanıtan eserin sahibi Battal-Taymas, hakkında bir çalışması olan Birinci’nin kaydettiğine göre, Finlandiya’da iken Helsinki’de hemşerilerinin açtığı bir mektepte de öğretmenlik yapmıştır.⁸ *Rusya’dan Ayrılan Milletler* eserinde, Battal-Taymas tarafından Finlandiya bahsinde Finlandiya Türklerine ait bir bilgiye yer verilmese de, Şükufe Nihal’in *Finlandiya’sı* ile Selim Sırrı’nın *Şimalin Üç İrfan Diyarı* az da olsa bilgi vermektedir.

Selim Sırrı, Finlandiya'nın nüfusunu 1938'de yayınlanan istatistiklere göre 3 milyon 800 bin olarak kaydetmiş, nüfusun çoğunluğunun Lüteryen, pek azının Katolik ve Yahudi, 60.000 kadar Ortodoks ve 1500 kadar da Müslüman Türk olduğu notunu eklemiştir (Tarcan 1940: 11). Bu rakam doğru olmasa gerektir. Bu Türklerin İdil boyu'ndan, Çarlığın Nijni-Novgorod vilâyetine bağlı Sırğaç (*Sergaçskiy*) kazasından, temelde ekonomik sebeplerle, 19. yüzyılın ortalarında göç eden Tatarlar (Mişerler) olduğu ise belirtilmez. Şükufe Nihâl'de ise, "Finlandiya'da Türkler" başlığı altında, 3 sayfada verilen bilgiler az ve özdür; tüccar ve kentli, nüfusu 700-800'ü bulan 'Fin Türkleri'nin, Nijni Novgorod vilâyetinin 'Aktuğ' köyünden gelen Mişerler olduğu ilk satırlarda vurgulanır (Şükufe Nihal 1935: 5). "Kültür işine gittikçe daha çok özen vermekte, liselerde epeyce kız vardır" notunda, Cumhuriyetin kadın meselesinin içindeki Şükufe Nihal Finlandiya seyahat notlarında "Finlandiya Kadınları" başlığı ile Fin kadın hareketinin tarihçesini de vermiştir; Fin kadınları gibi 'asrî Fin Türk kadınları, yalnızca ev kadını ve anne' değildir, çalışırlar. Helsinki Müslüman Tatar cemaatinin zengin tüccarlarından ve ismi, cemaatin örgütlenme işlerinde de geçecek olan Zuhur Tahir tarafından misafir edildiği anlaşılan Şükufe Nihal'in, Zuhur Tahir'in genç eşinin kendisiyle mağazasında beraber çalıştığını not etmesi dikkat çekicidir (1935: 80). "Kendi ırkları üzerinde bilgileri azdır, hatta denilebilir ki bazıları Türk olduklarını bile unutmuşlardır. Türkler aleyhine eskiden beri bütün yeryüzünde yapılan kötü propagandalar buralara da yayılmıştır. Finlerden başka orada yaşayan bu Müslüman Türkler de Anadolu Türklerini geri kalmış sanırlar" cümlelerindeki oryantalist indirgemeci bakışa özellikle yer verdiği aşikârdır. Cumhuriyet aydınına temsilen Nihal, 1932-1935 arasında millî tarih ve dil inşası üzerinden okunan ve defedilmeye çalışılan "Batı kompleksinin" bıraktığı izle de bir iç konuşurdu. Şükufe Nihal 1932'de ziyaret ettiği Finlandiya'da, Finlandiya Türkleri vasıtasıyla olsa gerek asıl Finlerle de temas etmiş ve belli ki söyleşmiştir. Fakat onun, Türk devriminin inançlı bir Cumhuriyet kadını olarak, Finlandiya Türklerinin, Fin kültürü karşısında millî kültürü, özellikle dil ve din üzerinden saklama amaçlı örgütlenmeye ve neşriyat yapmaya başladıkları haberi kayda değerdir; burada: "Gençler Fin kültürüyle besleniyorlar, lakin son çağlarda memleketimizin büyük devrimi Türklüğü ve Türkleri tanıtmak yolunda orada uyanıklık yaratmıştır" yargısını destekleyen haber, Helsinki'de Mehmet Sadık tarafından çıkarılan *Turan* gazetesinin ve 1932'de "Türklerin yükselmesi yolunda ve bütün ulusal kurumlar arasında birlik yaratmak ülküsüyle Turan Ocağı'nın", "Türk sevgisini kurak gönüllere temiz bir su gibi

akıtan bu gazetenin, yıllarca yorulmadan, şimalin bize uzak kalan parçasıyla ve orada yaşayan ırkdaşlarımızla aramızda bir gönül bağı yaratmaya uğraşırken”, “Anadolu Türklerinin son büyük devrimine” taraftarlığıdır (Şükufe Nihal 1935: 80-81).

Cumhuriyet aydınının Finlandiya ilgisi, karşısında hayranlık beslediği ve esasta kendi gerçekleştirdiği “eşsiz inkılâbı” anlayabilecek ve tabii takdir edebilecek, Çarlık’tan Bolşevikliğe geçişte bağımsızlığını elde etmekle beraber Sovyet’lerle komşu olmanın dayanılmaz “ağırlığını” da duyan politik bir bağlama da yerleşir. Türk-Fin ilişkileri, Cumhuriyet devri Hariciye evrakı izlendiğinde buradaki Türk-Tatar cemaati ile Türkiye arasında “akan” malumatın, takip ve yer yer himâyenin, cemaatin yardım, destek talepleri ile sınırlı kalmadığı da görülmektedir.

Stockholm Elçisi Ragıp Raif Bey’in Finlandiya ile akdedilen Ticaret Muahe-desi nüshalarının değişimi için 6 Temmuz’da (1932) Stockholm’den Helsinki’ye gidişiyile 8 Temmuz 1932’de teatinin gerçekleşmesi ve Fin Hariciye Nazırı Baron Yrjö Koskinen ile görüşmesi ve ardından Cumhurbaşkanı Svinhufvud tarafından kabulünü resmettiği tahrirat, içerik itibariyle Finlandiya’nın Türk dış siyasetini değerlendirmesi bakımından önemlidir. Ragıp Raif Bey, Cumhurbaşkanı Svinhufvud ile 15 Temmuz’da görüşecektir. 3 gün sonra ise Türkiye 18 Temmuz 1932’de davet edildiği Cemiyet-i Akvam’ın resmen üyesi olmuştur. Ragıp Raif’in Fin Hariciye Nazırı ile görüşmesi bu zemin üzerinde şekillenmiştir:

“Türkiye’nin Akvam Cemiyeti’ne girmeğe daveti için yapılan teklife teşebbüs ve iştirak suretile Finlandiya Hükûmetinin göstermiş olduğu bu çok nazikâne dostluk eserine karşı Cumhuriyet Hükûmetinin derin tehassüs ve teşekkürlerini beyan eyledim. Müşarünileyh Nazır cevaben: Cumhuriyetin izhar eylediği hissiyattan Hükûmetinin pek ziyade mütehasis olduğunu, Türkiye’nin komşularile iyi geçinmek ve en müşkül ihtilâfları sureti muslihanede hal hususunda bir çok memlekete misal olabileceğini işaret eyledikten sonra, bilhassa Balkanlar’da oynadığımız mühim rolden ve takip eylediğimiz açık sulh siyasetinden fevkalâde sitayışkâr bir lisanla bahsederek zatı devletlerine beslemekte olduğu hürmet ve takdir hislerinin iblağını rica eyledi.”⁹

Ragıp Raif Bey’in Svinhufvund tarafından resmî kabulünde Fin Cumhurbaşkanı’nın beyanatının satır başları da ayrıca kayda değerdir. Türkiye’nin “ahvali umumiyesi” hakkında kendisiyle mülâkatta bulan Svinhufvund’a Ragıp

Raif'in açıklamalarındaki temsil gücü ve kendinden emin oluş hâli diplomatik üsluba hükmetmiştir. Ragıp Raif Bey, "hükümeti Cumhuriyemizin memleketimizin imarı ve milletin refah ve saadeti uğrunda yapmış olduğu icraatı ve ıslahatı ve mübeccel Reiscumhurumuz, büyük halâskâr Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin irşadâtı münevveranelerile milletimizin geçirdiği inkılâbı içtimaiyi müşarünileyhe izah eyledim" sözlerinin ardından Cumhurbaşkanının "büyük bir alâka ile dinledikten ve memleketimizde yapılan ıslahat ve icraat ve bilhassa latin hurufatının kabulü hakkında fevkalâde takdîrkâr bir lisan kullandıktan sonra" ifadelerini tahrir e yansıtmıştır. Şüphesiz harf devrimi, radikalizmiyle "Garp medeniyetinin" parçası olma yönünde siyasî tereddüdü dışlayan bir değişimdi, Cumhuriyet eliti için Svinhufvund ise, Finlandiya gibi Türkiye'nin de "belkemiğini" çiftçinin teşkil ettiği, ve hakları tanınmayan bu sınıfın yükselmesi için iki memlekette de "esaslı faaliyetler" yapıldığını belirtmiştir. Fin Hariciye Nazırı ile Ragıp Raif görüşmesini kuvvetlendiren seviyede Svinhufvund "Finlandiya'nın da Türkiye gibi açık ve samimî bir sulh siyaseti takip eylediği ve Sovyetlerle adem-i tecavüz misakının bunun en bariz bir misali olduğunu" vurgulamış, bu görüşmenin ana temasının ticaret muahedesini de olduğu hatırlanırsa, Finlandiya'nın Türkiye ile "eşya mübadelesi esasına dayalı ticaretin" geliştirilmesini arzu ettiğini de beyan etmiştir.¹⁰ Gerçekten de iki savaş arasında, revizyonist-anti revizyonist kampaşmanın kendini göstermeye başladığı bu yıllar, Batı tarafından da Sovyetler Birliği'nin, uluslararası politik zeminde kendi yalnızlığının dışına çıkma yönünde harekete geçtiği, komşularıyla da saldırmazlık anlaşmaları yaptığı yıllardı. Sovyetler Birliği, 2 yıl sonra 1934'te Cemiyet-i Akvam üyesi olacaktı.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin Finlandiya Türkleri Evrakı

Helsinki, Abo (Turku) ve Tampere kentlerine dağılan Finlandiya Türklerinin nüfusu 1930 yılında kurulan Tampere Fin-Türk Halk Mektebini Himaye Cemiyeti nizamnamesine göre yaklaşık 800, Zuhur Tahir'in 1955 tarihli *Finlandiya Türkleri* adlı risalesine göre tahminen 900 olarak verilir. Bu gruba dair Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde sınırlı, fakat içeriği itibarıyla zengin ve önemli, belki de tartışmalı belgeler bulunmaktadır. Finlandiya Türklerinin, Şükufe Nihal'in Türk devrimine taraftar gözlemlerini doğrulayan resmî saptamalar yanında, özellikle cemaatin okullaşma işi, bunun örgütlenmesi ve kurulacak okullarda, Türkiye'de 1928'de kabulü sonrası Latin esaslı yeni Türk harflerinin kullanılması üzerine iki ayrı yönelimin varlığını; dolayısıyla hangi alfabeye anadilde okuma-yazma öğretilceği meselesi etrafında cemaatte 'Arapçı-Latinci' şeklinde bir iç ayrışma olduğunu ortaya koyan belgeler vardır.

Maarif Vekâletinden Başvekâlete gönderilen 17 Mayıs 1933 tarih ve 1703 numaralı tezkerede, Finlandiya'nın Tampere şehrinde 1930'da kurulan *Fin-Türk Halk Mektebi(ni) Himaye Cemiyeti* adına gelen bir mektuba dayanarak, bütün masrafları Cemiyet tarafından temin edilmek üzere, açılan bu ilk mektebe (1930 yılı itibariyle cemaatin ilk mektep ihtiyacı duyan 100 çocuğu vardır), maaşı Vekillikçe temin edilecek bir öğretmen gönderilmesi rica edildiği bildirilmişti.¹¹ Vekâletin tezkeresinde “yabancı memleketlerdeki ırkdaşlarımızın talim ve terbiyesi için açılmış olan irfan müesseselerine yardım edilmesi çok ehemmiyetli ve zarurî bir mesele olduğundan buna esaslı bir çare bulunması için bir karar ittihazı istenilmiştir.”¹² İcra Vekilleri heyetinin 25 Mayıs 1933 tarihli toplantısı, reisicumhur Gazi Mustafa Kemal'in, vekillerin tamamının imzalarıyla Fin-Türk halk mektebine bir öğretmen gönderilmesini karara bağlamıştır. Bu kararname dışında, söz konusu mektebe, eğer gönderildi ise öğretmenin kimliği vs. gelişmeler hakkında başka bir kayıt da yoktur.

Finlandiya Türklerinde mektep meselesi odaklı bu örgütlenmeden önceki yapı, cemaatin özellikle dinî ve medenî (doğum, evlilik, ölüm, miras) işlerini Fin hükûmeti nezdinde temsil etmek üzere, Finlandiya'da dinî serbestiyetin azınlık hukuku çerçevesinde kabulünün ardından (1922) 24 Nisan 1925 tarihinde kurulan *Finlandiya Cemaati İslâmiyesi (Suomen Muhamettilainen Seurakunta)* idi. Finlandiya Cemaati İslâmiyesi ile beraber 14 Nisan 1935'te yine Helsinki'de kurulan Finlandiya Türkleri Birliği, cemaatin geçen 80 yılda, varlığının sürdürülmesinde etkin kurumlar olarak durmaktadır. Stockholm büyükelçiliği kanalıyla Finlandiya Türkleri Birliği'nin kurulduğu bilgisi alındıktan sonra, Halk Partisi tarafından bu Birlik hakkında araştırması yapılması da istenmiştir. Hariciye Vekâleti III. Daire Umum Müdürlüğü antetiyle Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne iletilen Stockholm çıkışlı 6 Temmuz 1935 tarihli rapor bu araştırmanın sonucudur ve Birliğin yasasını da ek olarak sunmaktadır. Halk Partisinin “Dışarı Cemiyetler dosyasına” dahil edileceği notu düşülen Raporunda, Finlandiya Cemaati İslâmiyesi'nin “ulusal kültür işlerini korumak yolunda çalışmaya ve her şeyden önce okul işlerini düzeltmeye ve gençliğe Türklük ruhunda terbiye vermeğe uğraşmaktadır. Maateessüf şimdilik tedrisat çok iptidai bir şekilde yapılmakta ve elan eski Arap harfleri kullanılmaktadır” denilmektedir. Cemaati İslâmiye'nin, artan kültürel ihtiyaçlar karşısında yetmediği, “ulusal alanda faaliyet göstermek, “buradaki Türklerin varlığını ve kültürünü korumaktan maada gençliğe Türklüğü tanıtmak, yad ulusların Türk tarih ve acununa doğru bakış edinmeleri için” çalışacak olan Finlandiya Türkleri Birliği'nin kurulduğunu bildiren raporda, idare heyeti üyelerinin isimleri de zikredilmektedir.

Tampere’de 1933’te açılan mektebe yüksek meblağda bağış da yapmış olan tüccar İbrahim Arifulla müdürdür. Bir genel yazman, bir kasadar ve üç tüccar, diğeri hukuk fakültesi öğrencisi Ömer Dahir’le Birliğin İdare Heyeti dört üyeden oluşmuştur. “Elan eski Arap harfleri” ile öğretimin yapıldığı vurgulanan raporun son satırları Birliğin, Atatürk’ü rehber aldığına dair “Atatürk’ün önderliği altında yapılan değişimi kendisi için yüksek bir ülkü bilerek bunu yakından takib etmek, öğrenmek ve gençliği bu ruhta yetiştirmek istiyor. Yakında yeni Türk harflerinin kullanılması bu nedenledir. Finlandiya Türkleri memleketimizden çok uzakta yaşamakta olmalarına rağmen tarihlerinin en umutlu bir çağını yaşadıklarını ve büyük önder Atatürk’ün gösterdiği yolda yürüyerek bütün Türk acunu ile birlikte parlak bir geleceğe kavuşacaklarına inanıyorlar” denilmektedir.¹³

Ankara, Türk dünyasının Bolşevik devriminde faal olarak “kendi kaderini tayin prensibine” dayanarak mücadele eden ve “başarılı” olamayan, Türkiye’ye sığınan siyasilerin kullandığı metaforla, Finlandiya Türkleri (-Tatarları) için de “yeni Kabe”dir. Bu “asrılık” modeli içindeki devrimler de takip edilecektir. Dolayısıyla Latin esaslı yeni Türk harflerinin cemaat arasında ana tartışma konusu olduğu açıktır. Abo ve Tampere’de şubeleri de olan Birliğin yeni harflere yöneldiği de belgeden anlaşılmaktadır. Fakat 6 Temmuz 1935 tarihli bu raporun ardından 3 yıl sonra, Finlandiya’daki Tampere cemaatinden tüccar Zinnet İ. Ahsen Böre tarafından *Ulus* gazetesinin başmuharriri Falih Rifki Atay’a gönderilen ve Türkiye Riyaseti Cumhur Umumi Katipliği antetiyle Yüksek Başvekâlete iletilen 18 Şubat 1938 tarihli mektup ve ekleri cemaatin içindeki “Arapçı-Latinci” gibi bir ayrışmanın hatta sanki bir çatışmasının yaratıldığına işaret eden bilgileri ve esaslı ithamları içermektedir. Mesele Finlandiya Türklerinin ilk cemaat örgütü olan Finlandiya Cemaati İslâmiyesi merkezliğinde yapılandırılacak mektep (lerde) Türk dilinin öğretilirken bunun hangi alfabe temelinde olacağı üzerinedir. Bu sorunun başlangıcı Tampere’de kurulan Fin-Türk Halk Mektebini Himaye Cemiyeti’nin kuruluş sürecine kadar gitmektedir.

İthamların yöneldiği iki mühim şahsiyetten biri Rusya Türklüğünün 1905-1918 arası politik hayatında yeri tartışmasız olan Sadri Maksudi’dir. Maksudi, 1925’te Türk tabiyetine geçerek Türk dil devrimi başta olmak üzere Yeni Türkiye’nin kültür meselesine doğrudan eklenmiştir. Ankara Hukuk Mektebi’nin seçkin hukuk profesörüdür, milletvekili de olmuştur. Gazi’nin sofrasında özellikle 1932-1937 arasında yeri sabittir. *Türk Dili İçin*’in yazarı olsa da 1935’lere damgasını vuran Güneş-Dil teorisine derin şüpheyile yaklaşan-

lardandır. Diğeri ise Çarlık Rusyası devrinde, dinî teceddüdün önde gelen ismi din bilgini Musa Carullah'tır (Bigiyev). Tüccar Zinnet Ahsen Böre'nin tasviri ilginç: Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni harfleri kabulünden sonra cemaatin bir iki yıl tereddüt içinde kaldığını, fakat Cemaati İslamiye'nin mütevelli heyetinin yeni harfleri kullanmaya başladığını, yeni harflerle Türk dili okutacak Türk Fin Halk mektebi kurma çalışmalarına dahi başladığını, fakat 1934 senelerinde Sadri Maksudi ve Musa Carullah beylerin Helsinki'ye gelmesinin ardından yeni harflere boykotun başladığını, Mütevelli Heyetin reisi Zuhur Tahir başta olmak üzere bir şirket kurularak ve birkaç bin lira toplanarak matbaa satın alındığı ve "Finlandiya Türk neşriyat basma evi" açıldığını kaydeden Ahsen Böre, matbaa müdürü olarak da Ankara'dan Zakir Kadiri'nin (Ugan) getirildiğini belirtmektedir.¹⁴ İddialar şimdilik kapalı kutu, Sadri Maksudi hususî evrakı ise suskundur. Adile Ayda tarafından yazılan biyografi çalışmasında bu Finlandiya seyahati hakkında, bildik teveccüh ifadelerinin dışında bir bilgi yok (Ayda 1991: 194).¹⁵ Ahsen Böre mektubunun sonunda, "Bu gün Finlandiya Türklerinin isteği bir dakika geciktirmeden çocuklarını yeni harflere kavuşturmaktır" savunusu yaparken "mutaassıp" olarak nitelenen Zuhur Tahir Bey ve birkaç arkadaşının pek yakında hatalarını anlayarak "ister istemez yeni kurdukları arap harfleri antika olarak Finlandiya müzehânelerinin birine hediye" edecektir cümlesiyle ironi de yapmaktadır. "Halk ve çocuklar bu faydasız aralıktan usanmışlardır" kesin yargısı ve fakat bu "muhaliflerin" gücü karşısında, yeni harflerin tesisinin maddî ciheti ve Türkiye'den öğretmen aldırılmaması Ahsen Böre'nin üstü kapalı olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne de bir eleştiri ve imdat mesajı gibidir. Diğer yandan aynı Zuhur Tahir, 1955 yılında Helsinki'de yayınladığı *Finlandiya Türkleri* kitapçığını Türkiye Türkçesiyle ve yeni alfabe ile yazmıştır.¹⁶

Açıklamalar

1. Türkiye Cumhuriyeti ile Finlandiya ve diğer iki Baltık ülkesi Letonya ve Estonya arasındaki ilişkilerin başlangıcı 1924 yılına tarihlenir. 1930'larda ise Türk Hariciyesinin Finlandiya'nın başkenti Helsingfors (Helsinki) ile Stockholm Sefareti aracılığıyla bilgi akışı olmuştur. Bunun öncesindeyse ilk temaslar Varşova elçiliği kanalıyla yürütülmüştür. Nitekim *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara], *Bakanlar Kurulu Kararları Fonu*'nda [Fon Kod. 030.18] yer alan belgelerden ikisi yeni Cumhuriyet hükûmetinin Varşova orta elçisi Yahya Kemal'e Finlandiya, Estonya ve Letonya ile dostluk muahedenâmesi imzası için yetki verildiğine dair kararname içerir. "Hükümet-i Cumhuriyet kararı ile Finlandiya ve Letonya hükûmetleri arasında 9 Kanun-ı evvel 924 ve 2 Kanun-ı sani 925 tarihlerinde akdedilmiş ve

Varşova'da teatisi tekrâr eden muvakkat muahedenâmelerin” imzası için Varşova elçisi Yahya Kemal Bey'in yetkili kılındığı karara bağlanmıştır; BCA 030.18.01.01/20.46.8; Karamâne tarihi 28 Temmuz 926. Diğer karamâne ise aslında Finlandiya Cumhuriyeti'nin Moskova, Estonya'nın da Varşova elçilerine başvurarak Türkiye ile birer dostluk antlaşması imzasına talip olduklarına ve bu yönde görüşmelerin yapılması için Varşova elçisi Yahya Kemal Bey'e Hariciye Vekâletince ve İcra Vekilleri Heyetinin 21.9.340 tarihli içtimaında yetki verildiğine dairdir. BCA 030.18.01.01/011.45.8, 21.9.340 tarihli karamâne. Bu yetkinin verilmesi iki ülkenin birbirini resmen tanıması anlamına da gelecektir. Lozan Konferansı'nda Türk Heyeti içinde de yerini alan Yahya Kemal, II. TBMM'de Urfa Mebusu'dur. Şair kimliğinin dışında Lozan'la başlayan siyasî hayatı Türk Hariciyesinin mensubu olarak devam etmiştir. Onun Varşova elçiliği 1926'da başlamış ve üç yıl sürmüştür. Kendisinin verdiği bilgiye göre Varşova'daki ilk Türk Sefarethanesi Yahudi mahallesindedir, orada iki ay kalan Yahya Kemal, oradan sonra bizzat tutup tanzim ettiği Szopena'daki Sefarethane'de ikamet etmiştir (bk. Banarlı 1960: 141). Yine dostluk anlaşmaları dışında bir karamâne de, “Belçika ve diğer devletlerle müzakereye memur tayin Ticaret Vekili Ali Cenani Beyefendi'nin riyasetindeki heyet-i Murahhasanın Finlandiya Hükûmeti ile de müzakereye memur edilmesi ve müzakeratın intacına intizâra altı ay mer'î olmak üzere...” daha sonra imzalanması 28 Nisan 926 tarih ve 59899/228 sayılı tezkere ile teklif üzerine İcra Vekilleri heyetinin 1 Mayıs 926 içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur; BCA 030.18.01.01/018.27.16. Finlandiya ile bu seviyede kurulan ilişkilerin daha ileriye taşındığı da açıktır; 9 Haziran 1930 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Muahedenâmesi akdedilmiştir; BCA 030.18.01.02/12.42.5. Finlandiya hükûmeti ile yine ticarî ilişkiler noktasında; “altı ay müddetle akit ve 19 Aralık 1933 tarihinde imza ve teati olunan muvakkat Ticaret Anlaşmasının imza tarihinden 15 gün sonra meriyete geçmek üzere tasdiki Hariciye Vekâletinin 26/12/933 tarihli ilgili tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 27/12/933 tarihinde tasvip ve kabul olunduğuna” dair de bir karamâne vardır; BCA 030.18.01.01/ 41.91.4.

2. Meselâ Armaoğlu 1988, Bilge vd. 1969, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri ve Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Ankara, 1989) belge yayınlarda, Macar, Leh, Ukrayna vd. elçi kabul ve resmî ziyaretleri veya ilgili diğer ülkelerin millî gün ve bayram tebrikleri bağlamlarında resmî söylev, demeç ve telgraflar yer alsada, Finlandiya ile ilgili bu türden bir belge saptanamamıştır.
3. Söz konusu bu Osmanlı evrakına dayanarak, emperyal Rusya'nın Finlandiya Meselesi hakkındaki makale, “Osmanlı Hariciye Evrakında Finlandiya Meselesi” başlığı altında tarafımdan yazım aşamasındadır.
4. BOA. HR.SYS 1301/9, D-108, 1910.7.16. Sefir Turhan Paşa'dan Hariciye Nazırı Rifat Paşa'ya 3/16 Temmuz 1910 tarihli Fransızca tahrir. Bu tahrir ek olan belgeler: Rus resmî görüşünü sunan; Gregoire Evreinow (senateur), *Exposé de la Question Finlandaise* (St. Petersburg, Imp. “Russo-Française”, rue des Officiers, no 6, 1910). Diğerleri ise Finlandiya meselesinde, Finlandiya muhtariyetini savunur

tezin tartışıldığı 26 Şubat-1 Mart 1910 tarihleri arasında Londra'da akademik hukukçulardan oluşan uluslararası toplantının yine Fransızca basılı tutanak metnidir; *Finlande et Russie Délibération internationale de Londres 26 Février-1er 1910* (Paris, A. Pedone, editeur de la "Revue générale de Droit Internationale public", et du "Recueil des Arbitrages Internationaux", 13, Rue Soufflot, 13, 1910).

5. *Türk İnkılâbı*'na bağlanan ve II. Meşrutiyet'in fikir ikliminde Garpcı düşünce içinde sayılagelen, *İctihad* ve *Âti* dergilerinde (diğerleri bir tarafa) yüzlerce makalenin ve pek çok eserin sahibi Celâl Nuri'nin (İleri) (1882-1938), özellikle *Âti*'deki (1918 yılı), Bolşevik devrimiyle ilgili makaleleri, bu devrimi, Osmanlı-İslâm ve Türk dünyası açısından yerleştirmeleri burada belirtilmeye değerdir. Aynı Celâl Nuri'nin biri Baltık, İskandinavya ülkelerine; İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya, Ukrayna'yı da içine alan Çarlık Rusyasına (Kazan'a kadar, Tatar aydınlarıyla sınırlı teması) seyahatlerini, izlenim ve hatıralarını yayınladığı iki önemli eseri, Türk aydınının Cumhuriyet öncesi Finlandiya'ya ilgisi noktasında kaydedilebilir (bk. İleri 1330, 1331).
6. Bu makalede, diğer alt başlıkta "Finlandiya Türkleri Evrakı" içinde kullanılan Hariciye ve Halk Partisi evrakı ile beraber, Finlandiya mahreçli belgelerde "Finlandiya Türkleri" kullanımı sabittir. Bu bağlamda hem Ankara'nın hem de Finlandiya Türk (-Tatar) cemaatinin kendisini nasıl gördüğü ve yerleştirdiğine işaret eden şu belge açıklaması yeterli gelebilir: 14 Nisan 1935'de Helsinki'de kurulan *Finlandiya Türkleri Birliği*'nin (Birliğin ismine dikkat!) kuruluş haberinin alınmasının ardından Birlik hakkında Stockholm Elçiliğinden istenen araştırma Raporu, bu Raporun Hariciye Vekâleti III. Şube Umum Müdürlüğü'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmesi. İlgili üst yazı ve Stockholm Elçisinin Tahriri ve Tahrire ek olarak Birliğin Yasası . Stockholm Elçisinin tahriri (2 sayfa), 8113/299, Stockholm/6 Temmuz 1935, Özü: Finlandiya Türkleri hakkında. Tahrirde dahi "Finlandiya Türklerinin ekserisinin anayurdu Edil-Uraldır." kaydı. Türk hariciyesine İdil-Ural "bilinmez" bir bölge değildir, bu Türklük coğrafyasının neresi olduğu, "Kazan" merkezliğinde hafızaya Osmanlı'dan devralınmıştır. Yine Finlandiya Cemaati İslâmiye Başkanı Zuhur Tahir'in kaleme aldığı *Finlandiya Türkleri* risalesi (Helsinki, 1955). Bu risalede dahi "Tatar" etnonimi kullanımı yoktur. Zuhur Tahir de, Deşt-i Kıpçak Türklüğünü, Bulgar ve Kıpçak karışmasına bağlayan sürece itibar ederek, *Şimal Türkleri*, ya da İdil-Ural İstiklal hareketinin haricteki siyasî lideri Ayaz İshakî'yi, ya da Battal-Taymas'ın *Kazan Türkleri* ile beraber bu coğrafyayı etnonimler üzerinden okumaktan sakınmış olsa gerektir. 19. yüzyıla tarihlenen Osmanlı metinlerinde ise bu sahadan göçlerle ilgili kayıtlarda, geldikleri yer (Kazan, Orenburg, Saratov..) yazıldığı gibi, doğrudan "Kazan muhacirini İslamiyesi...", "Kazan Tatar muhacirleri", "Kazan muhacirleri" adlandırmaları esastır. St. Petersburg Sefaretinden ilgili evrakta ise (Rusya Türkleri hakkında malumat veren çeşitli tahrirat) "Rusya'da mütemekkin ahaliyi İslâmiye", "Rusya Müslümanları", "Kazanlı", "Tatar muhacirleri" ve "Tatarlar için" kurulan Rus emperyal kurumlarına atıfla da "Tatar" kullanımı vardır; msl: "Tatar mekatibi mü-

- fettişi”, “Tatar lisansı”. Tüm bu saptamalar için bk. *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, s. 14, 16 ve özellikle “Muhacirler ve İşkân” kısmındaki belgeler.
7. Battal-Taymas’ın ve çağdaşı Sovyet karşıtı Türk siyasî muhaceretinin önemli isimleriyle kader birliğini kaleme aldığı, Bolşevik devrimini gören ve yaşayan bir entelektüel aktivist olarak üç yılı, 1917-1919 arasını Rusluk ve Rusya Türklüğü açısından bu çalın devrim tablosunu resmettiği iki hatıratı vardır (1947, 1962). Ali Birinci, Abdullah Battal-Taymas’ın külliyatını (yalnızca kitapları değil, özellikle asil mesleği itibarıyla gazeteci olarak binleri bulan makaleleri) ortaya koyabilmek için Mısır, Kazan, İstanbul hattında ciddi bir mesai gerektiğini ve onu Kazan diyarının İbnülemin’i olarak niteler. A.Battal-Taymas hakkında vefatı dışında, herhâlde yegâne biyografi çalışmasının da sahibidir bk. Birinci 2005: 171-195.
 8. Birinci, Battal-Taymas’ın Dışişleri Bakanlığı’ndaki dosyasını (Dosya No. 5300.) ve Emekli Sandığı Dosyasını (Dosya No. 75508) kullanmıştır. 1925 Kasımında Türkiye’ye gelen Battal-Taymas, İstanbul’da iki yılını doldurmadan Ankara’nın daveti üzerine Matbuat Umum Müdürlüğü’ne mütercim namzedi memurluğuyla gelmiş, 15 Haziran 1927’de çalışmaya başlamıştır. 7 Aralık 1931 tarihinden itibaren ise Hariciye Vekâletinin mütercimlik kadrosuna geçmiş, 1947 yılında yaş haddinden emekliye ayrılmıştır. Birinci 2005: 188-189. Gerçekten de Hariciye Vekâleti’nin “Rusluk dosyalarında” Battal-Taymas’ın ismine rastlamak mümkündür. Bu konuda bk. Gökğöz 2004: 1321-1332, dipnot 25. Yine onun Matbuat Umum Müdürlüğü ve Hariciye Vekâleti mesaisi, Türkiye’deki Türk siyasî muhacir neşriyatına da katkılarını beraberinde getirmiştir. Yakın dostu ve Azerbaycan İstiklâl Hareketi’nin hariçteki lideri Mehmed Emin Resulzâde’nin 1923-1927 arasında İstanbul’daki Azerbaycan Türk siyasî muhaceretinin ilk yayın organı [ve hatta Zeki Velidi Togan ve Osman Hoca’nın liderliğinde çıkarılacak olan Türkistan muhaceretinin sesi *Yeni Türkistan*’dan da (1927) önce tüm Rusya Türklüğü’nün İstanbul’daki siyasî muhaceretteki ilk yayın organı] *Yeni Kafkasya*’ya “Kazanlı” müstearıyla Finlandiya’dan yazılar göndererek Türk matbuatına dahil olan Battal-Taymas’ın daha sonra da yine Resulzâde’nin baş yazarlığında İstanbul’da aylık yayınlanan *Odlu Yurt*’ta (Mart 1929-Temmuz-Ağustos 1931, 31 sayı) “Beynelmilel Hayattan” kısmını yönettiği külliyatı açısından belirtmeye değerdir. *Odlu Yurt*’un “Beynelmilel Hayattan” kısmı, ilk sayıdan itibaren başlamış, I. yılında (Yıl I, Cilt I, 1929-1930, Sayı 1-12) yalnızca 3. 7. sayılarında yer almamıştır. II. yılında (Yıl II, Cilt II, 1930-1931, Sayı 13-25) ise yalnızca 13., 14. ve 18. sayılarında yer almıştır. Abdullah Battal ilk sayıda A. B. imzasıyla bu kısmı yönetmiş olsa da, sonraki sayılarda A. Bat. kısaltmasını kullanmıştır. 18. sayıda ise herhangi bir imza yoktur. Yine aynı derginin “Matbuat ve Kitabiyat” kısmında imzası olmasa da katkısı olduğu tahminden uzak değildir.
 9. *BCA Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı* [Fon.Kod. 030.10], BCA 030.10/246.665.4, Stockholm Elçiliğinin 4 Ağustos 1932 tarih ve 5542/343 numaralı tahrirati sureti, s.1. T.C Hariciye Vekâleti Ticarî İşler Şube II. Müdürlüğü

anteli, “Finlandiya Reiscumhurunun beyanatına dair” hulasalı, Ankara 11 Eylül 1932 tarihli Başvekâlete tahrir.

10. BCA 030.10/246.665.4, İlgili tahrir, s. 2.

11. Cemiyetin Dahili Nizamnâmesinin 3. maddesinde: “Mektebin programı ve teşkilâtı Fin köy ilk mekteplerinin (iki senelik ilk mektep, dört senelik yukarı ilk mektep) program ve teşkilâtının aynıdır. Yalnız mektepte Hristiyan dinî tedrisatı yapılmaz ve ilaveten Türkçe, Türk tarih ve coğrafyası ve İslam dini tedris olunur.” şeklinde açıklanmaktadır. 14 Maddelik Nizamnâme metninin ardından “Finlandiyede Türk Fin mektebinin lazuminin sebebi” başlıklı (5-8) kısımda, Cemiyet kurulması girişiminden önceki ilk mektep meselesi, cemaat içinde bu mesele üzerinde söz ve düşünce birliğin sağlanmasındaki güçlükler bütün açıklığıyla tartışılmaktadır. Daha önce de zikredildiği gibi Ahsen Böre imzalı mektubun leffi olan bu nizamnâme ve ilgili kısımdaki açıklamalara göre Finlandiya’da öğretim çağındaki Türk çocuklar Fin ve Sviç (İsveç, İsveççe ikinci resmî dildir) ilk ve orta okullarında okumaktadırlar. Vatandaşı olunan ülkenin resmî dilini bilme (kullanma, bu dilde sosyalleşme ve kültürlenme) ve bu yolla entegre olma (“Fin ve Sviç mekteplerinde okuyarak medenî terbiye alıyorsa da”) ve fakat dinî ve millî aidiyetini, kimliğini de koruma Cemiyetin temel hassasiyetidir. 10-15 aileli Tampere ve Helsinki gibi merkezlerde dahi çocuklarını Fin ve İsveç mekteplerine gönderen ailelerin, bu şehirlerde “rehberleri, programları” olmadığı için mektep tarafından Türkçe öğretmeni buldurulamaması da aynı metinde belirtiliyor. Fin eğitim sisteminde farklı kültürden çocuklara belirli saatlerde anadili öğretimi için öğretmen tayini hakkının cemaate verilmesi, ya da bunun talep edilmesi meselesi cemaatin örgütsüzlüğü ile ilişkilendiriliyor. Helsinki, Abo ve Tampere’de beş altı haftalık geçici kurslar açmanın kısmen bir çözüm olduğu, fakat bu noktada program, kitap ve öğretmen sorununun devam ettiği de belirtiliyor. Fakir ailelerin çocuklarını buralara dahi gönderemediği de not ediliyor. Bu bir tür gerekçe yazıda (Ahsen Böre kaleminden?) “millî ve dinî işde hususî düşmanlıklar çıkarılmalı, millî ve dinî [metinde bu iki kelime büyük punto] terbiyeden mahrum kalan halkımızın çocukları için bir can bir ten olarak muhakeme etmeli” ifadelerine yer verilmektedir. Bu metin bir birlik çağrısıdır, cemaatin açılacak mektebe maddî himayesinin sağlanması istenmektedir. Cemaat, 1928 yılında, kütlvî olarak kurban bayramında Helsinki’de bir araya gelerek (100 kişi) ciddi tartışmalar sonunda, imamların da oluruyla, bir yer bulup mektep kurulmasına karar vermiş, Cemiyeti İslamiye’nin Mütevelli heyetinden tüccar İsmail Arifulla 35.000 Fin markı/900 dolar hibe edeceğinin sözünü vermiştir. Bir diğer toplantı bir nikâh vesilesiyle Lapeenranta’da gerçekleşmiş, dinî temsiliyetten müderris Alimcan İdris Bey ve Finlandiya imamı Veli Ahmet Hakim “Finlandiya’da Türk çocuklarının milliyet ve dinlerini muhafaza için” ilk mektep tesisinden başka çare olmadığını söylemişlerdir. Hibe edilen paradan öte, mektep kurma işini takip için 3 kişilik bir heyet tertip edilmiş, bazı Fin pedagogları ile harzlanmış mektep nizamnâmesi de yeniden incelenmiş ve kuvvetlendirilmiştir. Nizamnâme, Cemiyeti İslamiye Mütevelli Heyetine gönderildikten sonra, cemaat

adına maddî imkânların sınırlı olduğunu bildiren bir itirazcı grubun ortaya çıktığı da aynı metinden anlaşılıyor. Cemiyeti İslamiye Mütevellî Heyeti ile Fin Türk Halk Mektebini Himaye Cemiyeti'nin Mektep Heyeti arasında ciddi gerginliğin yaşandığı bu süreçte, Himaye Cemiyeti, Dahili Nizamnâme'yi 8 Kanunuevvel 1930'da Fin hükûmetine tasdik ettirmiştir. Anlaşılan o ki, bu seviyede mektepleşmenin önündeki engel cemaatin, burada din ehli etkin olsa da, iç dayanışma problemi- dir. BCA 030.10/246.663.8. Fakat 1938 yılına gelindiğinde Himaye Cemiyetince tasarlandığı gibi bir mektep hâlâ yoktur, fakat 1948'de Helsinki'de Fince ve Türkçe bir arada eğitim veren *Türk Halk Mektebi* açıldığını da Zuhur Tahir kaydediyor. Bu mektep resmî Fin okullarının haklarına sahip olmasının yanında öğrencilerinin mezuniyetten sonra Fin liselerine devam edebildiği de belirtiliyor. Tahir 1955: 5.

12. BCA 030.18.01.02/36.39.16. Kararnâme'ye esas teşkil eden Cemiyetin mektubunu okumak ilginç olabilirdi. Zira (bk. dipnot 14) atıfta bulunulan Ahsen Böre'nin Mektep hakkındaki malumatı, kuruluş vs. etrafındaki tartışmalı bağlam, öğretmen talebinden beş yıl sonrasına tarihlenmektedir. Zinet(ullah) Ahsen Böre'nin tüccar kimliği dışında hakkında Battal-Taymas 1962'de önemli bir bilgiye tesadüf edilmiştir. Bağlam, Battal-Taymas'ın Petrograd'dan tanıdığı ve "aydın ve cemiyetçi imam" olarak nitelediği Lütfi İshaki ile ilgilidir. Battal-Taymas, imam Lütfi İshaki ile Helsinki'de iki yıl beraber yaşamıştır ve yakın dostudur. Lütfi İshâki Helsinki'de bir cami inşası için Londra-Paris-İstanbul hattında iane toplamak için çaba harcamış fakat hayal kırıklığı da yaşamıştır. Sağlığı pek de iyi olmayan Lütfi İshâki Bey 5 Kasım 1925'te İstanbul'da vefat etmiştir. İshaki'nin Finlandiya'da mektuplaştığı iki kişiden biri de "Kazanlı tüccar" Zinet Ahsen Böre'dir. Battal-Taymas, Ahsen Böre'nin Tampere'de 1943 yılında bu mektuplardan bazılarını bir risalesinde yayınladığını belirttiikten sonra, dipnotta risalenin başlığını veriyor: Finlandiya Cemiyet-i İslâmiyesin(i) kurmaya muvaffak olduk da, Fin-Türk mektebin(i) açmağa neden muvaffak ol(a)madık? (bk. 1962: 160).
13. *BCA Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı* [Fon Kod.490.01], BCA 490.01/605.93.3, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti III.Daire Umum Müdürlüğü antetli, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne, Stockholm'den gönderilen 6.7.1935 tarihli Rapor ve Rapora Ek olarak Birliğin Yasası.
14. BCA 030.10/246.663.8, Zinnet Ahsen Böre'nin Tampere'den Ulus gazetesi başyazarı Falih Rıfık Atay'a gönderdiği 18.2.1938 tarihli 2 sayfalık Mektup; s. 1. Ahsen Böre, Mektubu yazma sebebini "muteber" olarak nitelediği Ulus gazetesinin 5896 numaralı nüshasında "Prof. Sadri Maksudi hakkında yazılan ve söylenen sözler münasebetiyle Türk milletinin hürmeti için hakikat namına birkaç söz yazmağa lazım gördüm" cümleleriyle Maksudi ve beraberindekilerin (Sadri Maksudi, Musa Carullah, Zakir Kadiri, Zuhur Tahir) yine mektubun diliyle aktarıldığında "bu ikiyüzlü adamlar"ın gerçek yüzünü ifşa etmek istemiştir. Mektupta nitekim "şimdi bu halk bir taraftan kendilerine yeni bir edebiyat tesis etmekte (Arap harfli edebiyat kastediliyor), ikinci taraftan Türkiye Cumhuriyetinin bayramlarını

yapıp idare şeflerini kutlamak telgrafları da çekmekte” ifadeleri Cemaat liderliğinin “çelişkinsini” (Ahsen Böre’ye göre “ikiyüzlülüğü”) ortaya koyan satırlardır. Diğer taraftan Ahsen Böre, Falih Rıfki’ya yazdığı mektubun sonunda, mektubu matbuatta yayınlamak isterse, kendisinin adını yazmamasını “Finlandiya’dan Mektup” demekle yetinmesini rica etmekten kendini alamaz. Ahsen Böre, mektubun “işe yararlık” noktasında açıkça neşredilmeyebileceğini de düşünmektedir. Nitekim Finlandiya Türkleri’nin, Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî ve millî bayramlarını kutlama geceleri tertip ettiklerini ilgili bir belge tanıklamaktadır. Hususî kutlama mektupları da Stockholm Elçiliği kanalıyla Ankara’ya iletilmektedir. Finlandiya Türkleri Birliği Başkanı İbrahim Arifulla imzalı, Elçiye hitapla yazılan mektup suretinde 1937 yılı Cumhuriyet Bayramının Finlandiya cemaati arasında nasıl kutlandığı anlatılır; “Başka Türkler gibi Finlandiya Türkleri de Helsingfors’da yeni Türkiye’nin kuruluş ve cumhuriyet bayramını büyük bir samimiyetle ve sevinçle tes’id ettiler. 29.10 tarihinde 19.30’dan 23:00’e kadar devam eden içtimalarında ateşin natıklar söylendi, Ulu Atatürk’ün terceme-i hali, Türk devletinin mücadele ve kuruluş tarihi, ve Türkiye’de başarılan inkılâbın eşsizliği anlatıldı ve cumhuriyet bayramı kutlandı..” satırlarına yer verilir. Ahsen Böre’nin ithamının muhataplarından Zakir Kadiri Ugan’ın takdimiyle Atatürk’e, Başbakanlık’a, Mareşal Fevzi Çakmak’a “büyük bayram münasebetiyle sonsuz ve derin saygılarını arz etmek hususunda” elçiye başvurulmasına da karar verilmiştir. Hariciye Vekâletinden Başvekâlete gönderilen ilgili mektup sureti, BCA 030.10/197.350.19, 7.1.938 tarih.

15. Ayda, babasının Finlandiya seyahatini 1932 sonbaharı olarak kesin tarihlendirmiyor. Ahsen Böre de “1934 senelerinde” tarihini veriyor.
16. Finlandiya Türkleri Evrakı olarak nitelenen bu makalede kullanılan belgelerden yalnızca bir tanesi Demokrat Parti iktidarı dönemine tarihlenmektedir. Başvekil Adnan Menderes’e Finlandiya Cemaati İslamiye Reisi sıfatıyla Zuhur Tahir’in, 3.10.1959 tarihli mektubuna verilen cevaba 24.11.1959 tarihli teşekkür yazısıdır. Cemiyetin antetli kağıdına yazılan (Fince karşılığı: *Suomen Muhamettilainen Seurakunta*, adres) Teşekkür metni kısa ve özdür. Zuhur Tahir’in imzasının yanına ve Cemiyetin damgası vurulmuştur (Daire damga, ortada ay-yıldız etrafında eski harfler Finlandiya Cemiyeti İslamiyesi, bu yazının etrafında Fince karşılığı: *Suomen Muhamettilainen Seurakunta*). Konu, daha önceki ilgili mektupta yapılan bir maddî yardım, destek başvurusudur. Cemiyet’in inşa ettireceği bir bina için, Başvekâlet 1960 yılı bütçesinden beş bin sterlin tahsisat ayırmıştır. “Büyük memnuniyet ve derin bir sevinç uyandıran” bu haber karşısında Cemaatin Reisi Zuhur Tahir’in Finlandiya Türkleri adına sarf ettiği teşekkür ifadeleri burada aktarılabilir; “onların dinî ve millî varlıklarını korumak yolundaki çalışmalarına göstermiş bulunduğunuz alâkanın maddî kıymeti yanında manevî kıymeti bizim için sonsuz büyüktür” *BCA. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı* [Fon Kod.030.01], BCA 030.01/124.793.4.

Kaynakça

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA, Ankara)
Bakanlar Kurulu Kararları Fonu (Fon. Kod. 030.18)
030.18.01.01 / 20.46.8;
030.18.01.01 / 011.45.8;
030.18.01.01/ 018.27.16;
030.18.01.01 / 41.91.4;
030.18.01.02 / 12.42.5;
030.18.01.02 / 36.39.16;
- Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı (Fon.Kod.030.10)
030.10 / 246.665.4;
030.10 / 246.663.8;
030.10 / 197.350.19
- Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı (Fon.Kod.030.01)
030.01 / 124.793.4
- Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı(Fon.Kod.490.01)
490.01 / 605.93.3
- ARGUNŞAH, Hülya (2003), *Şükufe Nihal: Bir Cumhuriyet Kadını*, Ankara: Akçağ.
- ARMAOĞLU, Fahir (1988), *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, 5. baskı. Ankara: İşbankası Yay.
- AYDA, Adile (1991), *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- BANARLI, Nihad Sami (1960), *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Beyatlı Enstitüsü Neşriyatı: 2.
- BATTAL -Taymas, Abdullah (1928), *Rusya'dan Ayrılan Milletler (Estonlar, Latişler, Litvanyalılar, Finler ve Lehler)*, Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası.
- _____ (1962), *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul: Tan Gazetesi Ve Matbaası.
- _____ (1947), *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul. Güven Basımevi.
- BİLGE, Suat vd. (1969), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, 2. baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak.
- BİRİNCİ, Ali (2005), "Abdullah Battal-Taymas: Kazanlı bir Alimin Hayat Hikâyesi", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 30/1, 171-195.
- GÖKGÖZ, Saime Selenga (2004), "İstanbul-Paris Hattında Türkistan Siyasî Muhacir Yayınlarında (1927-1939) Atatürk İmgesi", *V. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 8-12 Aralık 2003*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1321-1332.
- İLERİ, Celal Nuri (1930), *Şimal Hatıraları*, İstanbul Matbaa-i İctihad.
- _____ (1331), *Kutub Musâhabeleri*, İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- ŞÜKUFİ Nihal (1935), *Finlandiya*, İstanbul: Yayl. y.
- TAHİR, Zuhur (1955), *Finlandiya Türkleri*, Helsinki: Tekijä.
- TARCAN, Selim Sırrı (1940), *Şimalin Üç İrfan Diyarı, Finlandiya-İsveç-Danimarka*, İstanbul: Ülkü Basımevi.

The Finland Turks and Turkish Foreign Policy

Saime Selenga GÖKGÖZ*

Abstract: It is possible to argue that the political and diplomatic relations between Turkey and Finland were established after the foundation of the Turkish Republic. However, Ottoman archives reveal that even during the Ottoman period Turkish diplomats were interested in collecting information on Finland, which was then a part of the Russian Empire. The intellectuals of the Republic were also interested in Finland, though to a limited extent. During Atatürk's presidency, the Finland Turks were a concern of Turkish foreign policy regarding the Turkish world remaining outside the boundaries set by the Turkish National Pact (Misak-ı Milli). During the second half of the 19th century the Turkish Tatars, who emigrated – due to economic reasons – from the city of Nizhny Novgorod along the Volga River to Finland, became Finnish citizens following the independence of Finland from Russia. They also gained the Finnish government's recognition as a Muslim community. In 1925 the Finland Turks founded a society called Finlandiya Cemaat-i İslâmiyesi in order to maintain their national existence and to communicate their civil, religious and cultural problems to the Finnish government. In 1935 they founded yet another society, Finlandiya Türkleri Birliği. Today the Finland Turks still live in the cities of Helsinki, Turku, and Tampere. Schooling has been one of the major concerns of the societies founded by the Finland Turks for the purpose of preserving their national identity. In this regard, Fin-Türk Halk Mektebini Himâye Cemiyeti, which was founded in 1930, contacted the Turkish government to appoint Turkish teachers to the first school to be opened for the Finland Turkish community. The Finland Turks have maintained this kind of contact with the Turkish government since the days of the early Republic. This article adopts the view that the Finland Turks regard Ankara as “the new Kaaba” and evaluates a variety of documents and correspondence found in the Turkish Prime Ministry National Archives in order to shed light on various Turkish governments' foreign policy concerning Finland Turks.

Key Words: Turkish-Finnish relations, Finland Turks, Turkish reforms, The Tatars

* Hacettepe University, Institute of Atatürk's Principles and the History of the Turkish Revolution / ANKARA

Тюрки Финляндии и Внешняя политика Турции

Саиме Селенга ГЁКГЁЗ*

Резюме: Турко-финские дипломатические отношения уходят своими корнями далеко во времена Османской Империи. В архивах Османской Империи существуют документы, свидетельствующие о дипломатических отношениях с Финляндией, которая в то время входила в Российскую Империю. В Финляндии проживали татары-тюрки из рода Идиль. Они переселяются сюда начиная со второй половины 19 века из Нижне-Новгородской области по экономическим причинам. После отделения Финляндии от Российской Империи в 1919 году страна получает независимость. Татары получили Финское гражданство, образовали Исламское общество, которое было официально признано финским правительством. В 1925 году татары образовали Исламскую Общину Финляндии для того, чтобы представлять свои религиозные, культурные интересы при поддержке правительства. В 1935 году татары образуют Союз Тюрков Финляндии. Точная численность населения татар не известна. Они и сегодня живут в Хельсинки, Абе и Тампере. Главной проблемой татар было образование школ. В 1930 году они образуют в Тампере Попечительский Совет Финско-тюркской Народной Школы. Совет обратился за помощью к Правительству Турецкой Республики. Наблюдая коренные изменения, происходившие в Турецкой Республике после 1923 года, финские тюрки начали с новыми надеждами поддерживать отношения с ней. В данной статье рассматривается документация, дипломатическая переписка из архива Правительства, из которых можно получить информацию о турецкой политике по отношению к Тюркам Финляндии.

Ключевые Слова: турко-финские отношения, Тюрки Финляндии, Турецкая Революция, Татары

* Хаджеттепе Университет, Институт новейшей истории и изучения принципов Атапорка / г. АНКАРА

Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine

Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN*

“Bu zaman medeniyet zamanıdır. Bu zamanda her millet, insanlığın ve kendi vatandaşlarının menfaati ve mutluluğu için karşılıksız hizmet ediyor. Hatta bu yolda canını ve malını ortaya koyanlar az değildir. Enver Beyler-Niyazi Beyler, ‘Osmanlı’ meşrutiyeti ve hürriyeti için nice fedakârlıklar yaptılar. Bunları amacı vatandaşlarına hizmet değil de ne idi?” (Fıtrat, Münazara, 67-68)

Özet: Türkistan cedidi hareketinin önemli temsilcilerinden olan Buharalı Fıtrat, Türkiye’ye modern eğitim almak için gönderilen öğrenciler arasındadır. O, İstanbul’da II. Meşrutiyet ortamında milliyetçi ve yenilikçi fikirlerle karşılaştı. Bu arada önemli eserleri olan Münazara, Hind Seyyahının Kıssası ve Rehber-i Necat’ı yazdı. Bunlarda toplumunun gerileme sebeplerini tartıştı ve kurtuluş teklifini yaptı. Bu makalede söz konusu teklifin tahlili yapılmış; Fıtrat’ın İslam medeniyeti ile, eğitim başta olmak üzere bazı Avrupaî kurum, kavram ve değerleri telif etme çabaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıtrat, II. Meşrutiyet, Buhara, cedidcilik, İslam, Türkistan

Giriş

Biz makalemizde İstanbul II. Meşrutiyet muhitinin yetiştirdiği Buharalı cedidci Fıtrat’ın; bölge için, eğitim başta olmak üzere bazı geleneksel kurumlar ve kavramlarda Avrupaî tecdid / yenileşme teklifini ana hatları ile ele almak istiyoruz. Esas olarak eğilmek istediğimiz husus da “Avrupaî tecdidin” dini meşrutiyet temelleri olacaktır. Diğer bir ifade ile, yaklaşık iki asırdır Müslümanların yoğun bir şekilde tartıştıkları “Avrupa’dan ilim, fen, sanat ve teknoloji almak caiz midir?” sorusunun cevabını Fıtrat’ta arayacağız. Onun, II. Meşrutiyet ortamından mülhem olarak özelde Buhara, genelde Türkistan ve hatta İslam dünyası için düşündüğü ıslahat programında Avrupa-İslam telifini dini referanslardan hareketle meşrulaştırma çabalarına değineceğiz.

I. Fıtrat’ın Hayatı

Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat, 1886’da Buhara’da Özbek baba ve Tacik anadan dünyaya geldi. Tahsilini geleneksel mahalle mekte-

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / ANKARA
ersahin@divinity.ankara.edu.tr

binde başlatıp Buhara'nın ünlü eğitim kurumlarından Mir Arab Medresesi'nde sürdürdü. Sonra, zeki ve kabiliyetli gençleri yurt dışında okutmayı amaçlayan Cemiyet-i Terbiye-i Etfal tarafından 1909'da İstanbul'a gönderildi. Burada 1914 ortalarına kadar İslamiyeti yeni usullerle anlatmayı amaçlayan ve yeni bir müfredatla ortaya çıkan Medresetü'l-Vaizin de (bk Atay 1983: 308-311, Ateş 1988: 25-40, Yazıcı 1991: 102-112) aralarında olmak üzere medreselere devam etti. İttihat-Terakki gibi milliyetçi ve Sırat-ı Mustakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki içinde bulundu. Bu arada İstanbul'daki Buharalılara yardımcı olmak amacıyla bir grup arkadaşıyla Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti'ni kurdu.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Fitrat, pek çok Buharalı öğrenci arkadaşıyla Türkistan'a döndü. Buhara'da cedidcilerin ileri gelenleri arasına girdi. Bir yandan, bazı yerlerde usûl-i cedid mektepleri açarken diğer yandan tiyatro ile meşgul oldu. Çeşitli gazete ve dergilerde yazdı. 1915'te Buhara cedidcilerinin sağ ve sol olarak ayrılmaları üzerine Abdulvahid Burhanov sağın, Fitrat da solun başına geçti. 1917 Rusya Şubat İnkılabı sırasında A. Burhanov kurduğu *Buhara İnkılabi Partisi*'ninin baş katipliğine / genel sekreterliğine seçildi. Bazı siyasi gelişmeler üzerine Taşkent'e geçerek cedidcilerin *Hürriyet* adlı gazetesinde çalışmaya başladı. Bu arada 1918 sonu ile 1919 başlarında Taşkent'te *Çağatay Gurungi* adlı topluluğu kurdu. 1919-1920'de Afganistan'ın Taşkent Büyükelçiliği'nde tercüman olarak çalıştı. 9 Nisan 1920'de ilk dergisi *Tang*'ı yayınlamaya başladı. .

Fitrat, Yaş Buharalılar hareketinin Emirlik rejimini yıkıp Buhara Halk Cumhuriyetini kurmasından sonra, 1921'de Buhara'ya dönebildi. 1922'de Buhara Merkezi Komite üyeliği, Halk Dışişleri Nazırlığı, Halk Ekonomi Âli Şurası reis yardımcılığı ve Halk Maarif Nazırlığı gibi görevlerde bulundu. Rusya KP Merkezi Komite katibi Ya. E. Rudzutak, Maarif Nazırlığı'nın sosyalizme geçmek için yeterince çalışılmadığı ve sosyalist sanatı teşvik etmediği gerekçesiyle 12 Haziran 1923'te onu görevden aldı. Bunun üzerine ilmi hayata dönen Fitrat, 1923-1924 yıllarında Moskova Üniversitesi Şark Dilleri Enstitüsü'nde ve St. Petersburg Üniversitesi'nde Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri verdi. 1925 başlarında Ferganadaki ilmi gezisinde Türk kültürünün en önemli kaynaklarından Kutadgu Bilig'in bir yazmasını buldu. 1926'da Latin Yazısına Geçme Komitesinde çalıştı. Bu tarihten itibaren kendini ilme veren Fitrat, üniversitelerde hocalık yapıp eserler yazdı. 1929'da "halk düşmanı" ve "Marx, Lenin ve Stalin talimatlarına karşı mücadele eden kişi" olarak suçlanan Fitrat 24 Nisan 1937'de tutuklanıp 4 Ekim 1938'de kurşuna dizildi (Şerafuddinov vd. 1939: 28)

Sovyet döneminde 1956'da itibarı iade edilen Fitrat'ın, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra önemi hemen fark edilmiş olup adı caddelere

ve okullara verilmiştir. Doğum yerinde de bir hatıra müzesi ve meydan açılmıştır. 1996'da doğumunun 110. yılı ülke çapında çeşitli etkinliklerle kutlanmış Özbekistan Cumhurbaşkanının fermanı ile Nevai ve Müstakillik madalyaları ile ödüllendirilmiştir.

Fıtrat'ın eserleri dünyanın çeşitli dillerine çevrilirken Özbekistan'da da 1980'lerin ortalarından itibaren ilgi çekmeye başlamıştır (Baltabayev 1994: 34-39; Balcı 1997: 109-117).

Fıtrat'ın fikir serüvenini üç döneme ayırmak mümkündür.

1. Müslüman Cedidci/İslahçı Fıtrat (1909-1918): İstanbul'da Meşrutiyet ortamında milliyetçi ve İslamcı çevrelerle yakın temaslarından sonra, 1913-1917 yıllarında kendisini Türkistan'da ortaya çıkan büyük siyasi, kültürel ve toplumsal değişikliklerin içinde bulmuştur. Bu süreçte, Yaş Buharalıların önde gelen bir üyesi olarak Emir'e karşı mücadelelere katılmıştır. Yaş Buharalıların, Taşkent Sovyetleri ile 1918'de ittifak yaparak bir geleneksel İslam devleti olan Buhara Emirliği'ne açtığı savaşta onların safında yer almıştır. Buhara cedidcilerinin mütefekkeri konumunda olduğu bu dönemde daha çok bir Müslüman ıslahatçı ve milliyetçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda Türkistan'ın uyanışı için çaba harcamıştır.

2. Sosyalist Fıtrat (1918-1924): Bolşeviklere inanan Fıtrat, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta görmüştür (Fıtrat1992 [ilk baskısı 1919]). Bu sırada Türkistan'ın kurtuluşu için silaha sarılan Basmacıları tenkit ederken Hokand'da ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir sevinçle karşılamıştır. 1920-1924 yıllarında büyük ümitlerle kurulmasına çaba harcadığı Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizme doğru gidişini yaşamıştır. Bu süreçte Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğu inancını taşımıştır.

3. Ateist Fıtrat (1924-1938): Kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve başarısızlıktan sonra tekrar edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslamdan sosyalizme, oradan da ateizme varan bir duygu ve düşünce macerası yaşamıştır.

Fıtrat, bütün bu savrulmalarına rağmen daima milliyetçilik vasfını korumuş, Türkistan'daki büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur.

Müslüman Cedidci / Meşrutiyetçi Fıtrat

Fıtrat'ın fikir yapısını 19-20. yüzyılda bölgede, Rusya'da ve Avrupa'da gelişen olaylar ile İslam dünyasında gerçekleşen ıslahat hareketleri şekillendirmiştir. Onun ilk yıllarındaki cedidciliği büyük ölçüde, Osmanlı Meşrutiyetine dayanmaktadır. Cedidcilik Kazan ve Kırım'da ortaya çıkmakla beraber Tür-

kistan'da önemli bir ivme kazanmış, kısmen mahallileşerek, mesela Buhara cedidciliği diyebileceğimiz kıvam, kavram ve kuramlara ulaşmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan Buhara hatta Türkistan cedidcilliğinde Fitrat, Fitrat'ta da Osmanlı Meşrutiyeti önemli rol oynayan kaynaklardan biridir. Fitrat, elbette sonraları farklı alanlara savrulmuş, kaynaklara yönelmişse de fikir hayatının mühim oluşum safhası olan 23-27 yaşlarını, üniversite dönemini, en dinamik, değişime açık, atılımcı, girişimci yıllarını İstanbul'da geçirmiştir. Dolayısıyla eğer bugün bir Fitrat'tan ve Buhara cedidciliklerinden hatta Türkistan cedidciliklerinden bahsediyorsak burada II. Meşrutiyet'in katkısını göz ardı etmek konuyu eksik değerlendirmek olur. Fitrat'ta İstanbul etkisi o kadar barizdir ki görüşlerini desteklemek için sık sık Osmanlı islahat uygulamalarına atıfta bulunur, Türkçe gazete okumayı bilgilenme ve kültürlenmenin araçlarından sayar. (Fitrat 1911: 149) Fitrat'ın İstanbul'daki hayatı oldukça verimli geçmiş görünüyor. Burada Şehbenderzade Ahmet Hilmi'nin Hikmet'i, Mehmet Akif'in başyazarlığında çıkan *Sırat-ı Müstakim* ve Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı *Tearüf-i Müslimin*'de yazıları yayınlanmıştır (bk. Fitrat 1910a, Fitrat 1910b: 10; Orta Asya cedidciliği ve Fitrat'ın İstanbul ile ilişkileri hak. bk. D'Encausse 1978, 71-116; Khalid 1999: 112-113).

Buhara'da geleneksel muhitte medrese eğitimi alan Fitrat'a özellikle İstanbul'da geçirdiği 1909-1914 yılları, islahatçı ve inkılapçı fikirlerle tanışma imkanı hazırlamıştır. Bu dönemle ilgili dinî, felsefî ve siyasî görüşlerinin önemli bir kısmını, esasen II. Meşrutiyet muhitinin etkisiyle yazdığı üç temel kitabı *Münazara*, *Bayanât-ı Seyyah-i Hindi* ve *Rehber-i Necat* ile vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiir kitabı *Sayha*'da (İstanbul 1911) bulmak mümkündür (makalemizde atflar Fitrat 2000'e yapılacaktır). Türkistan ziyalıları/aydınları tarafından hiç kuşkusuz yaygın bir biçimde okunan bu eserler bölgenin uyanışında önemli rol oynamışlardır (Ayni 1926: 533, Kasimov 1994: 76, Hocayev 1976: 99). Fitrat'a 1929'da yapılan karşı devrimcilik, milliyetçilik ve dindarlık suçlamaları arasında *Münazara* da vardı Fitrat, söz konusu suçlamalara karşı kendini savunmak için bir mektup yayınlamıştır (1929). Bu mektup H. Baltabayev tarafından Kiril harfleriyle yeniden neşredilmiştir (Yaşlık, 1990/5).

Münazara, Buharalı bir müslüman müderris ile bir Avrupalı'nın geleneksel Buhara değerleri ile Avrupa değerlerini karşılaştırmalarına dayanan bir tartışmadır. Bu tartışma bir süre Müslümanlar arasında ilmin durumu üzerinde yoğunlaşır, sonunda Avrupalının galip gelmesi üzerine Buharalı müderris eğitimde Avrupaî tarzda yeniliği kabul eder. Hind Seyyahı'nda ise Hindistan'dan Türkistan'a gelen bir seyyah, gezisi boyunca bölgenin değerlerini Avrupa değerleri ve standartları ile karşılaştırır; gerilemenin sebeplerini tahlil eder ve tekliflerini sunar. Fitrat, işin başında belki de temel sorunun Buhara'nın ahlakî, ilmî ve içtimaî bunalımı olduğu düşüncesinden hareketle ilk iki kitabını buna ayır-

mıştır. Ancak birkaç yıl sonra asıl meselenin İslam dünyasının genel buhranı olduğunu fark ederek, iki yüz yirmi sayfa civarındaki Rehber-i Necat'ı kaleme alarak daha önceki görüşlerine felsefi çerçeve çizmiştir. Gerilemenin sebeplerini teşhise ve bu hastalığın tedavi yollarını göstermeye çalışmıştır.

II. Teşhis

İslam Dünyasındaki Gerilemenin Sebepleri

Önce, hastalığın teşhisi gerekiyordu. Fitrat için açık ki İslam dünyası Avrupa'nın gerisinde kalmıştı ve Türkistan da en geri durumdaydı. İslam medeniyetinin eski parlak günlerindeki gibi yeniden insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebilir duruma gelmesi, ilmin gelişmesi, Müslümanların terakkisi, vatanın ve milletin müstakilliği, ülkenin kalkınması Fitrat'ın başlıca konuları ve amaçları idi. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Fitrat bu dönemde Müslümanların karşılaştığı sorunlara İslamın cevap verebileceğine bütün kalbiyle inanmaktadır. Gerilemenin sorumlusunun tespiti önemli idi. Ona göre sorumlu İslam değil, dinin yorumcusu olan *ulemâ*, uygulayıcısı olan *umerâ* ve onlara sorgulamadan itaat eden *fukarâ*/halk yani Müslümanlardır. Mesela, Buhara'yı; halkın kanını emen *umerâ*, cahil ulema, mahalli zenginler ve yabancı fabrikatörler, birbirlerini aldatan mahalli tüccar ve kara gününü "takdir-i ilahi" diyerek kabul eden cahil *fukarâ* çökertmiştir.

Fitrat'ın çöküş sebepleri ile ilgili tespitlerinden önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Kur'an ve Sünnete Layıkıyla Uymama

Dönemin çoğu ceditcisi gibi Fitrat da gerilemenin sebeplerinin başına Müslümanlar arasındaki yanlış din anlayışını koymaktadır.

Fitrat'a göre, geri kalmışlığın sorumluluğundan kolay kurtulma girişimi olan kaderci yaklaşımlar Kur'an'ın öğretilerine aykırıdır. Çünkü Kur'an'a göre:

“Gerçek şu ki bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışlar)ı değiştirmedikçe Allah onlara verdiği nimetini değiştirmez” (Kur'an 8/53). “Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar kendilerine zulüm ederler” (Kur'an 10/44). “Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir” (Kur'an 42/30). Bu ayetlerden hareketle Fitrat ısrarla der ki “bizim bugün karşı karşıya kaldığımız sorunlar kendi hatalarımızın sonucudur” (Fitrat 1915: 6).

Kur'an ve Sünnet'in ilahi rehberliğinden habersiz olarak Müslümanlar, Fitrat'a göre, kendilerini cehalet, tefrika, hurafe ve hareketsizlik uçurumuna attılar. Kur'an'da ifade edildiği gibi,

“Bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz” (Kur’an 17/16). “Zalim oldukları halde, mühlet verdiğim, sonra da kendilerini azabımla yakaladığım nice memleket halkları vardır. Dönüş yalnız banadır. De ki ‘Ey insanlar! Ben sizin için ancak apaçık uyarıcıyım” (Kur’an 22/48-49). “Onlar bizi bu şekilde öfkelerince biz de onlardan öç aldık, hepsini suda boğduk. Onları, sonradan gelecek inkarcılara, geçmiş bir ibret ve bir örnek kıldık” (Kur’an 43/55-56).

Bu ayetler açıkça Fitrat’ın şu görüşünü desteklemektedir ki Allah’a itaatsizlik, emirlerine aldırmaçlık, Müslümanların gerilemesinin temel sebebidir (Fitrat 1915: 10).

Fitrat, bu genel ilke çerçevesinde Müslümanların geçmişte İslamı Arabistan, Hindistan, Çin, İdilboyu, Türkistan, Afganistan, Fars ve Endülüse bu düşünce dinamizmi ile yaydıklarına işaret etmektedir. Bir avuç Sahabenin iki büyük imparatorluk (Bizans ve Sasani) karşısında aldığı başarıya hayranlıkla atıfta bulunmaktadır. Ona göre, Emeviler ve Abbasiler, ayırım gözetmeden herkesin ilim, sanat ve yetenek elde etmesi için gerekli olan her türlü şartı hazırlamışlardır. Bu iki büyük halifelik kısa zamanda sadece Türkistanlı Müslümanları değil, Avrupalı Hıristiyanları da kendine çeken büyük ilim merkezleri kurmuşlardır. Bu başarının ardından düşülen cehalet ve sefaletin sebebi de yine Allah’ın emirlerini ihlal etmeleridir. Abbasi halifeliğini israf ve mantıksızlık batağı çökertti. Endülüs Sultanları, ihtilaf / tefrikayı rehber edinince çöktüler. Fars Müslümanları Kur’an hükümlerini ihmal edince çöküş dönemine girdiler. Hindistan Müslümanları, İslam hakikatini Beni İsrail efsaneleri ve hurafelerine kurban edince Mecusilerden daha zayıf hale geldiler (Fitrat 1915: 10). Ona göre Müslümanların Uhud’daki yenilgileri de Kur’an ve Hz. Peygamber’in emirlerine layıkıyla uymamalarından kaynaklanmıştır:

“Sahabe bu olaydan çok etkilendi ve dedi ki ‘Allah biz zaferi vaat etmişti. Biz niçin yenildik?’ Allah cevabı vahiy ile gönderdi: ‘Onların başına iki mislini getirdiğimiz bir musibet sizin başınıza geldiğinde ‘Bu nereden başımıza geldi? dediniz öyle değil mi? De ki: O musibet kendinizdendir. Şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter’ (Kur’an 3/165) Ayet şunu göstermektedir ki bizim ağır yenilgimiz ve değersizliğimizin asıl sebebi kendi su-i amellerimizdir. Biz kendimizi Müslüman addetmekle birlikte İslamın temel ilkelerini tamamen terk etmiş durumdayız. Eğer biz Allah’a yönelir ve ondan yardım istersek, ve şimdiden sonra Kur’an’ı kendimize tek gerçek rehber edinirsek bir ümit vardır Allah Kur’an’da buyurmaktadır ki Sana ne iyilik gelir-

se Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir. (Ey Muhammed) seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter" (Kur'an 4/79) (Fitrat 1915: 7-8).

Fitrat, gerileme sebepleri arasında yine Kur'an'dan sapma olarak düşündüğü Müslümanlardaki ahlakî tefessühü görür:

"Biz kendimizi Müslüman sayarız, fakat bilerek Allah'ın emirlerini önemsemeyiz, korkusuzca Allah'ın yasaklarına riayet etmeyiz; birlik içinde olamayız, dindarlığımızı geliştirmeye çalışmayız, istişare yapmayız, hakikat yolunda bir adım atmamız, fakat faiz ve rüşvet yeriz, alkollü içki kullanırız, gıybet ve kıskançlık yaparız. Kısacası, biz Şeriat'ın yasakladığı şeyler ve kötü ahlak bataklığı içindeyiz. Bütün bu eksikliklere rağmen biz kendimizi kâmil Müslümanlar sayarız ve bizi bu zulümden uzak tutmaya çalışanları kâfir ilan ederiz. Biz bir nefeste yedi defa Müslüman olmakla övünürüz fakat kâmil Müslüman olarak hareket etmeyiz."

Bu izahın hemen ardından o, Amentü'ye inanıyorum deyip buna uygun hareket etmeyenlere şunu hatırlatmaktadır: "İman ve amel birbirine bağlıdır, biri olmadan diğeri doğru olamaz" (Fitrat 1915: 11). Fitrat kendi zamanındaki Müslümanlar, özellikle Buharalılar arasında yaygın olarak var olan üç eğilimi eleştirmektedir.

a. "Hayatın tek gayesi dünyevî rahatlıktır" diyenler: Bunlar içecek su, yiyecek ekme ve yatacak yatağa sahip olsalar başka bir şeyin tasasını çekmezler. Bütün endişeleri, yarın ne yiyeceklerini, gece nerede yatacaklarıdır. Kısacası bunlar dünyevî rahattan başka bir şey düşünmezler. Bunların akıl seviyeleri çok düşüktür ve kendilerini hayvan derekesine düşürmüşlerdir. Bunlar toplum hayatına sokulmamalıdır, zira toplum için zararlıdır. Allah onları ahirette de mutluluktan mahrum edecektir. (Rehber 19) Çünkü Kur'an'da da şöyle buyurulmaktadır: "İnsanlardan 'ey Rabbimiz! Bize (verceğini) bu dünyada ver' diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur" (Kur'an 2/200).

b. "Dünya mümine cehennem, kâfire cennettir" diyenler: Bunlar, dünyaya sadece kâfirlerin yönelebileceğine inanırlar. Fitrat'a göre ise fani dünyayı terk etmek, sadece ahiret için çalışmak Şeriata uygun değildir. Yüce Allah Kur'an'da bunu açıkça belirtmektedir: "O yeryüzünde olanların hepsini sizin için yarattı" (Kur'an 2/29), "Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça veya gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?" (Kur'an 31/20), "Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır" (Kur'an 45/13).

Fitrat, bu anlayışın sünnete de ters olduğunu söylemektedir:

“Biz Allah’ın emirlerini, hayatını bu yolda harcamış olan Peygamber’den daha iyi anlayabilir miyiz? ... Zaman zaman bir çoban, bir tacir, bir öğretmen, bir hatip, bir doktor, bir vâiz, bir imam olan Hz. Peygamber, aynı zamanda bir asker, general idi. Bunlar çaba ve gayret değil mi idi? Eğer gayret bir vecibe ise biz neden hareketsizliği ve tembelliği şiarımız yapıyoruz?” (Fitrat 1915: 24) Fitrat’ın konu ile ilgili bir diğer delili İslamdaki sadaka /infak emridir: “Onlar gabya inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar” (Kur’an 2/3). “İşte onlar Rab’lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır” (Kur’an 2/5). Fitrat’a göre Allah’ın hidayeti ve felahını kazanmanın yollarından biri de sadaka vermektir. Fitrat görüşünü desteklemek için bir de hadis iktibas etmektedir: “Sizin en hayırlınız dünya hayatı uğruna ahireti veya ahiret uğruna dünya hayatını terk etmeyen ve başkalarına yük olmayandır” (Fitrat 1915: 24-25).

c. Saadet-i dâreyi istemelerine rağmen bu uğurda çalışmayanlar: Bunlara ‘Saadet-i dâreyi (dünya ve ahiret mutluluğu) istiyorsun da niçin ona yönelik çaba harcamıyorsun?’ diye sorsan ‘Allah Kerim’ cevabını alırsın. Bunlar tembelliklerini ve uyuşukluklarını tevekkül olarak adlandırırlar. Fakirliklerine rağmen çalışmak yerine camiye ve türbeye giderek dua ederler. Allah böyle duaları kabul etmez. Gayesi olan bir insan önce çaba harcamalı sonra dua etmelidir (Fitrat 1915: 20-21). Dua gibi tevekkül de fiilden yoksun olursa eksik kalır. Kur’an’da ifade edildiği gibi, “İş konusunda onlar ile istişare et. Bir de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever” (Kur’an 3/159). Bunun anlamı şudur ki Allah, Peygamberine önce istişare etmesini, oybirliği içinde karara vardıktan sonra harekete geçmesini ve sonra da tevekkül etmesini tavsiye etti. Fitrat, dünyayı bir savaş alanı, sürekli mücadele edilen bir meydan gibi görmektedir. Her birey, her millet hayat mücadelesi vermek zorundadır. Eğer bir kişi aç ve susuz evde oturur da ekmek için dışarı çıkmazsa yukarıdan ekmek yağmaz ve açlıktan, susuzluktan ölür. Eğer çaba olmadan tevekkül olsaydı Hz. Peygamber Hendek Savaşı’nda kendi elleri ile hendek kazmazdı (Fitrat 1915: 25-26).

Fitrat’ın bu yıllardaki dinî düşüncesinde ve ıslah projesinde Hz. Muhammed de önemli yer tutmaktadır. O, 20. yüzyıl Türkistan’ında Hz. Muhammed anlayış, algı ve imajını oluşturanların başında gelmektedir. *Münazara, Hind Seyyahının Kıssası ve Muhtasar İslam Tarihi* adlı eserlerinde oldukça olumlu bir Hz. Peygamber imajı çizerken daha sonraları kaleme aldığı çalışmalarında tarihî verilere ters düşen kin dolu olumsuz betimlemelere yönelmiştir.

Münazara’da Hz. Muhammed’i peygamberi olarak kabul etmekte; ilim (Fitrat 1909: 60), yenilik (Fitrat 1909: 82), kolaylık (Fitrat 1909: 85) ve eğitim peygamberi olarak görmekte ve Müslümanları, onun bu ilkelerini göz ardı etmektен

dolayı geri kalmakla suçlamaktadır. Hind Seyyahının Kıssası'nda Hz.Muhammed, Allah'ın son peygamberi, Türkistan'a ve hatta dünyaya medeniyeti getiren kişi, "medeniyet ilkelerinin yayıcısı", "dünyayı yaratanın kurtarıcı olarak gönderdiği kişi" kurtarıcı idi. Fitrat, Hz.Muhammed'e Buhara'daki ahlaksızları göstererek "Ey Muhammed! Güç de olsa ayağa kalk!! ... ya bunları terbiye etmenin çaresini bul, ya da Lut kavmi gibi yerin dibinde yer göster! Bu utanmaz, pis rezillerin Kur'an'ın itibar ve şerefine zarar getirmelerine izin verme" diye sesleniyordu (Fitrat 1911: 105). O, Hz. Peygamber, şehir ve sokaklara kadar temizliğe önem veren (Fitrat 1911: 134), illim tahsilini öngören, tüm insanlıktan ayırım yapmaksızın ilim ve teknik alınmasını isteyen, sağlığa önem veren (Fitrat 1911: 135), çalışmayı öğütleyen (Fitrat 1911: 154-162), refah için çalışan (Fitrat 1911: 165), ticareti ve sanayileşmeyi teşvik eden (Fitrat 1911: 134, 166-171) dinamik bir kişilik ve önder olarak tavsif etmiştir.

Fitrat, *Muhtasar İslam Tarihi*'nde (1333/1914) Hz.Peygamber'i bütün güzelliklerin, erdemlerin ve iyiliklerin câmii ve nâşiri olarak tanıtmakta, dönemini "Saadet Devri" olarak adlandırmaktadır. Eserin başında Hz. Peygamber'in mesajının değerini belirginleştirmek için, İslamın zuhuru sırasındaki Rum (Bizans), İran ve Arap Yarımadası'ndaki dinî, sosyal ve ekonomik yozlaşmalara değinmektedir. Bu çerçevede, Allah'ın niçin Araplardan ve niçin Hz. Muhammed'i peygamber seçtiğini şöyle belirtmektedir:

"Peygamberini Rum ve İran memleketlerinin içinden tayin etmedi; çünkü onlar çok ahlaksız, endişesiz ve gayretsiz yaşıyorlardı. Hicaz Arapları da hiçbir zaman Rum ve İran padişahlarına tabi olmadıkları gibi o ülkelerin halkları ile işbirliği yapmadılar; onlardan daha iyi idiler. Bazı iyi adetleri; misafirperverlik, doğru sözlülük, gayret ve şiir zevk idi. Bu sebeple, Allah Taala, o büyük Peygamber'i Arap kavminden tayin kıldı ki, o yüce kişi bizim Peygamberimiz Hz. Muhammed (as)'dır" (Fitrat 1914: 6-7). Bu eserinde Hz. Peygamber'in sıfatları başlığı altında Onu şöyle tanımlamaktadır:

"Hz. Peygamber (sas) en âli ahlak ve rahimli sıfatlara sahipti. Rahim ve şefkat, kerem ve sahavet, medet, akıl ve ilim hususlarında dünyada meşhurdurlar. Kızmazlar, din işlerinden başka meselelerde cüzi hataları affederlerdi. İnsaf dairesinden bir kadem dışarı çıkmazlardı. Herkesin bilgisi ve imkanına göre iş buyururlardı. Hiçbir şeye tahah göstermezler, sadaka almazlardı. Kendi hatunları ve hizmetçilerine daima tevazu ve güler yüz ile muamele ederlerdi" (Fitrat 1914: 16).

2. İlim, ulema ve eğitimin gerilemesi

Fitrat'a göre bu dünyanın düzeni ilme ve ahlaka dayanır. Eğer ilim ve ahlak ortadan kalkarsa dünyanın sonu gelir. Bu konuda hadisler açıktır: "Kim ilim

yolunda bir adım atarsa Allah ona Cennete giden bir yol yaratır.” “Bir Müslüman için en hayırlı sadaka ilim tahsili ve onu diğerlerine ulaştırmaktır.” “İlim tahsili her müslümana farzdır.” “Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim.” “Alimin zahide üstünlüğü şöyledir ki Allah, onun melekleri, yerdeki ve göklerdeki her şey alime dua eder” (Fitrat 1915: 41-42). Benzeri hadisleri daha önce Münazara ve Hind Seyyahı’nda da zikreden Fitrat şunları söylemektedir:

“Maalesef! Siz Müslümanlar ilimden uzaklaştınız. Kuran’ın sadece lafzını okuyup sevabını atalarınızın ruhuna bağışlamayı biliyorsunuz. Ama, Mutlak Hakim Allah Zülcelal’in, bu kutsal kitabı kullarına ne sebeple ve hangi hikmetle gönderdiğini düşünmüyorsunuz. Elbette bunun sırları vardır. Dikkatli bir şekilde O’nun emirlerini yerine getirip, yasaklarından uzak durmanız gerekir. Fransızlar ve bütün Avrupalılar Kur’an’ınızın nasıl bir kitap olduğunu öğrenmek için onu dikkatle okudu ve yararını anlayıp bazı emirlerini yerine getirdi. İşte kısa sürede bunca ilerleme ve olağanüstü başarılarla erişti. Fakat siz Müslümanlar Kur’an’ınızın ebedi mutluluğu gösteren hükümlerinden gafil kalıp, istikbalin haberlerini içeren hikmetlerinin içeriğinden ders almayı işte bu cehalet, alçalma ve bayağılaşma çukurunu düştünüz” (Fitrat 1909: 60).

Fitrat, ulemanın Kur’an’ın emri olan araştırmaya dayalı ilmi çalışmalar yerine haşiyeler ve şerhlere daldıklarını, alet ilimlerini amaç haline getirdiklerini, muasır ilim ve fenlerden uzak düştüklerini, bilgisizlik ve yolsuzluklar içinde boğulduklarını belirtmektedir.

Fitrat özellikle bilimsel eğitimin eksikliğine vurgu yapmakta, Arapça öğrenmeye harcanan uzun süreye karşı çıkmaktadır. Atalarının eğitim ve bilim için bıraktığı vakıfların parasını yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelinin suçlamaktadır. Bir zamanlar Avrupa’ya bile yol gösteren ulemanın bugün, halkı sömüren orta çağ Hıristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmektedir. Özellikle beşik ulemalığı sisteminin bilim ve eğitim hayatını çökerttiğini vurgulamaktadır. Bu arada, çok kötü sağlık şartlarında aç, bi-ilaç bir şekilde çağın gerekleri ve gerçeklerinden uzak müfredat ile yaklaşık yirmi yıllarını boş yere harcayan öğrencilerin durumunu gözler önüne sermektedir (Fitrat 1911: 106-110).

3. Ekonomik Buhran

Fitrat’ın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomik geri kalmışlıktır. Buhara Emirliği ekonomisini esası olan ziraat ve sanayi geleneksel ilkel yöntemlerle yapılmakta, bir başka deyişle, “makine gücü yerine kol gücüne” dayanmakta, bu da ülkeyi geri bırakmaktadır. Buhara’da yerli sanayi ve zanaat birimlerinin ürünler kalite ve estetik bakımlarından üstün olmakla

birlikte, Avrupa'nın makine gücüyle yapılan üretimi karşısında rekabet edememektedir. Nitekim, yeni yeni girmeye başlayan Avrupa fabrikaları karşısında yerli üretim gerilemiş durumdadır. Yerli sanayi, kısa süre sonra, rekabet ve direnme gücünü kaybedince sanayiye dayanan ekonomi tamamen Avrupalıların eline geçecek Türkistanlıların paraları onların kasasına girecek, Türkistanlılar da geçimlerini ancak Avrupalı fabrikatörlere hamallık veya hizmetçilik yaparak sağlayabileceklerdir (Fıtrat 1911: 170).

4. Adliyede Buhran

Buhara'nın büyük sorunlarından biri de adalet sistemindeki bozukluktur. Fıtrat'a göre, bu sisteme tamamen, yolsuzluk ve adaletsizlik hakim olmuş, adalete ve adli kurumlara güven sarsılmıştır. Fıtrat, adliyenin bozulmasına bir örnek olayla açıklık getirmektedir. Kocasından dövülen bir kadın, hakkını aramak için kadihâneye başvurur. Kadını, başlangıçta kocayı suçlu bularak para ve hapis cezası vereceğini söyler. Bu durumda, çocukları ile aç, açık ve korumasız kalacağını düşünen kadın şikayetinden vazgeçer. Hatta varını yoğunu satarak ve yüksek oranda faizle borç alarak kocasını kurtarmak için rüşvet hazırlar. Kararında ısrarlı görünen kadını, araya hatırlı kişilerin girmesi ve rüşvet teklifi ile kocayı tahliye eder (Fıtrat 1911: 145).

Bu ve benzeri olayların da gösterdiği gibi, din ve kurumları kadılar tarafından kötüye kullanılmakta ve yaygınlaşan adaletsizlik Buhara'nın günlük, ilmi, içtimai ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemektedir.

III. Tedavi

Fıtrat dahil bütün ziyalı/aydınların sorunu ve sorumluluğu “özelde toplumlarını, genelde İslam dünyasını geri kalmışlıktan nasıl kurtarabiliriz” sorusuna cevap bulmaktır. Başka bir ifade ile teşhisini yaptığı geri kalmışlık hastalığının tedavisini sunmaktır. Fıtrat, konu ile ilgili ilk eseri olan Münazara'da tedavisini/teklifini net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Sizlerin ilacı şudur: Yeni okullar açınız ve o boş, anlamsız gramer tartışmaları yerine çok yararlı ve hızlı sonuç alan ilim ve fenleri koyunuz. Zanaat, ticaret, tarım, yayıncılık ve edebiyata yöneliniz. Kısacası dininizi ilim ve sanatla beraber tutunuz. Bundan başka çare yoktur” (Fıtrat 1909: 73).

Fıtrat inanmaktadır ki, “Kur'an her millete öyle bir İlahi içtimai kanundur ki ona uyan şeref, saadet, refah ve şana ulaşır” (Fıtrat, “Kur'an”, Ayna, 15 Haziran 1915: 243). Onun kanaati şu ki bütün Türkistanlılar Müslüman ve rehberleri Kur'an olduğuna göre onlar bütün soru ve sorunlarının çözümü için yine ona başvurmalı. Müslümanlar mazideki başarılarını Kur'an'a sarılmakla elde ettiler; gerilemeleri ona layıkıyla uymamaktan kaynaklandı; kurtuluşları da yine Kur'an'a dönmektedir (Fıtrat 1915: 5).

Fitrat, Mevlana'nın benzetmesiyle söylersek, pergelin bir ayağını Kur'an'da sabit tutarak diğer ayağı ile bütün kâinatı gezmekten yanadır. O dönemde İslam dünyasında yenilikçi çevrelerde geri kalmışlıktan kurtulmaya verilen cevap gayet açıktı: "Müslüman kalarak yenileşmek". Yenileşmede "örnek ne olacak" sorusunun cevabı da "Müterakki ve müreffeh dünya, yani Avrupa." Burada üçüncü soru şu idi: Müslüman kalarak yenileşmek; Avrupa'dan ilim, fen ve teknik almak caiz mi? Cedidcilerin buna cevabı da açıkça "caizdir" idi.

Ancak cedidcilerin bunu kendi fikir dünyalarında ve ma'sheri vicdanda meşru-laştırılmaları gerekiyordu. Fitrat, yeni usul eğitim, usul-i cedit örneğinde, dinî, tarihî delillerle işte bunun cevabını vermeye çalışmaktadır. Bu tecviz girişiminde yine Kur'an, sünnete ve İslam medeniyetinin geçmişteki tecrübelerine atıfta bulunmakta; Avrupa medeniyetinin önemli bir kısmının da İslam'a dayandığını belirtmektedir. Aslında bu metod, sadece Fitrat değil, dönemin hemen hemen bütün müslüman ıslahatçıları tarafından kullanılmıştır. Bize göre bu tutumun başlıca sebebi, karşı propagandaların etkisindeki kamuoyuna, cedidciliğin gelenekten ve İslamdan kopuk olmadığını göstermek yanında, İslama ve İslam medeniyetine olan samimi inanç ve güvendir.

Bu çerçevede Fitrat başlıca vatan ve millet için çalışma, ilim anlayışı, eğitim, kültür ve ekonomi konularında yeni öneriler getirmektedir:

1. Çalışma anlayışında yenilik

Fitrat, "İnsanların hayırlısı insanlara yararlı olandır" (Buhari, Fedailü'l-Medine, 9) hadisinden hareketle halkın mutluluğu ve güvenliği için karşılıksız, fedakârane hizmet etmeyi önermekte, bu konuda Türkiye'den Enver Bey, Niyazi Bey, İran'dan Settar Han, Bakır Han, Rusya'dan Tolstoy'u örnek vermektedir. Başta ulema olmak üzere Buharalıların yüzyıllardır çalışmalarında Allah rızası ve kamu yararından çok kendi menfaatlerini gözetmelerinin büyük bir hata olduğunun altını çizmektedir. Bu noktada o vatanseverlik, milliyetçilik ve meşrutiyet kavramlarının üzerinde de durmaktadır (Fitrat 1909: 67-68).

2. İlim anlayışında yenilik

Fitrat'a göre bütün halklarda Avrupalılarla eşit olmak için bilim ve çağımızın teknolojisini öğrenmek gereklidir ve farzdır (Fitrat 1909: 89). O, müslümanların yeni bir hayat kurabilmek için, tutuculuktan vazgeçerek, Kur'an'ın anlamı üzerinde düşünmeyi, sembollerini keşfetmeyi ve onun mutluluğa götüren hükümlerini hayata geçirmeyi ısrarla savunmaktadır. Bu konuda İslam tarihini iyi tetkik ederek ondan kalkınma için örnekler çıkarılabileceğini belirtmektedir.

3. Eğitimde yenilik

Fitrat, mekan, metod ve müfredat yönünden çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açılmasını, eğitimin yaygınlaştırılmasını önermektedir. Evve-

lemirde, eğitim parasız olmalıdır. O zamanki resmi ulemanın anlayışına göre, belli bir emek sarf ederek elde edilen ilim ile verilen dini hizmetler karşılığında para almak dinin yüce tutulması anlamına gelmektedir ve şeriatın gereğidir; eğer bu işler bedava yapılırsa bu şeriatın aşağılanmasına yol açar ve küfürdür. Fıtrat bu tutum ve anlayışı İslama aykırı bularak şiddetle karşı çıkar. Ona göre, “Peygamberlerin varisleri” olan ulema, tıpkı peygamberler gibi hizmetleri karşılığında halktan para alma hakkına sahip değillerdir. Nitekim ilk müslümanlar da bu anlayıştan hareketle halka vermişler ve yücelmişlerdir (Fıtrat 1909: 65). Fıtrat, eğitimin bir devamı olarak yayıncılık ve edebiyatı geliştirerek halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini istemektedir.

4. Ekonomik ve teknolojik atılım

Fıtrat, maddi kalkınmayı sağlamak için sanayi, zanaat, ticaret ve ziraatı geliştirmek gerektiğine inanmaktadır. Ekonomik sorunları çözmek için Türkistanlılar hemen bir araya gelerek şirketleşmeli ve “kol gücünden makine gücüne geçmeli” yani yerli sanayileri kurmalıydılar. Tarımın gelişmesi için de Avrupa’da olduğu gibi ziraat mektepleri açılmalı, tohum ıslahı yapılarak ve zararlılarla ilaçlı mücadele edilerek tarım modernleştirilmelidir. Ticareti iyileştirilmesi için de ticaret eğitimi, ittifak, şirketleşme ve fabrika kurmak şarttır (Fıtrat 1911: 170-171).

5. Avrupa’dan İlim, Fen ve Teknoloji Transferi

Fıtrat Avrupa’nın yenilikleri ve teknolojisinin alınmasının lüzumunun altını çizmektedir. Söz konusu teknolojinin alımını meşrulaştırmak için bazı dinî deliller ileri sürmektedir:

a. Çağın gerekleri ile donanmak Allah’ın emridir ve Avrupa medeniyetinde Müslümanların da hakkı vardır

Her şeyden önce Fıtrat’a göre çağın silahları ile donanmak Kur’an’ın emridir. “Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın” (Bakara/2/194), “Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yetiğince kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, çünkü onunla Allah’ın düşmanını ve sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz Allah’ın bildiği (düşman) kimseleri korkutunuz” (Enfal 8/60) ayetleri söz konusu yeniliklerin alınmasını meşru hatta mecburi kılmaktadır. Ayrıca Kur’an’da leş, domuz eti gibi yiyecekler yasaklanmışken açlıktan ölme durumunda bunlardan ölmeyecek kadar yenmesine izin verilmektedir (Maide 5/3). Şimdi ölüm durumundaki müslümanların da çağdaş yenilikleri kabul etmelerinde bir beis yoktur. Buna ilaveten, ona göre bunlar aslında Avrupa’nın değil, insanlığın hatta Müslümanların malıdır.

Fıtrat, İslam medeniyeti ile Avrupa medeniyeti arasındaki alışverişe Endülüs Müslümanlarının medeni başarılarından hareketle şöyle işaret etmektedir: “O zamanlarda Frengistanlılar Endülüs’e gelip medreselerinde ilim ve fen öğre-

nip ülkelerine dönerlerdi. Bu sebepten dünya tarihçileri Endülüs Müslümanlarını Frengistanın üstadları olarak adlandırmışlardır. Müslümanların Endülüse hükümrân oldukları zamanlarda oranın Hıristiyanları çok mutlu ve rahat idiler. Onlara asla zulüm yapılmamıştır” (Fitrat 1914: 29).

b. Bazı yenilikler bid'at-ı hasenedir

Avrupa'yı tecviz girişiminde anahtar kavramlardan biri de bid'at kavramıdır. Kadimci çevreler Avrupâi usul-i cedit mekteplerine “şer'an haram hem de bid'attır” diye karşı çıkıyorlardı (Fitrat 1909: 88). Fitrat bu konuda şu açılımı yapmaktadır:

“Doğru, bid'attır. Fakat bid'at iki çeşittir: bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie. Söz gelişi, Kur'an'ı "Nesih" hattı ile kağıda yazmak (Çünkü Asr-ı Saadet'te kağıt yoktu), araba ve gemi ile hacca gitmek bid'at-ı hasenedir. İşte bunun gibi yeni mektep de bid'at-ı hasenedir. Bid'at-ı seyyie'ye gelince, beli bir görev sahibi olup da öğrencilerden eğitim hakkı almak (Çünkü Asr-ı Saadet ve ondan sonra İslam uleması belli bir görev sahibi olduğu halde hiç kimseden eğitim hakkı almamıştır), atların boyunlarını altın ve gümüş ile süslemek ve buna benzer zararlı ve kötü işler bid'at-ı seyyiedir” (Fitrat 1909: 88).

Elbette Fitrat'ın burada cedit mekteplerinden hareketle bid'at-ı hasene kavramı ile yeni bir aracı meşrulaştırması aynı mantıkla diğer alanlara da uygulanabilir.

c. Dünyevi ilimlerin dini ve milliyeti yoktur

Fitrat, ilimlerinin dini ve milliyetinin olmadığını, bunların evrensel gerçekler olduklarını düşünmektedir. Bu konudaki temel dini dayanağı da hadistir. Bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: “Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır. Tahsil yapınız, hangi kaynaktan çıkarsa çıksın hikmete hikmet eklenmesi zarar vermez” (Tirmizi, İlim 19; İbn Mace, Zühd, 15).

Fitrat'ın meşrulaştırma dayanaklarından birisi de “İlim Çin'de de olsa alınır” rivayetidir. Fitrat bu rivayete şöyle bir yorum getirir: “Peygamberimizin Çin'i örnek vermektan amacı elbette fıkıh ve tefsir ilmini tahsil değildir. Çünkü Çin kâfir ülkesidir. Bu hadiste işaret edilen ilim dünyevi ilim, yani tıp ve sanattır. Bilindiği gibi, dünyevî ilimleri başka din mensuplarından öğrenmek şeriatımıza uygundur.” Nitekim Müslümanlar da bu anlayışla hareket ederek mesela Hıristiyan ve Yahudi doktorları istihdam etmişlerdir (Fitrat 1911: 135-136).

d. Bir kavme benzemek

Fitrat, cedit mekteplerinde sandalyenin kullanılması tartışmasında Peygamberimiz buyururlar ki “Kim bir kavme benzerse ondan olur” (Ebu Davud, Libas, 4). Yani her kim kendini bir kavme benzetirse o kavimden olur. "San-

dalye"de oturmak Avrupalıların işidir. Bu sebeple eğer çocuklarımız sandalyeye oturlurlarsa kâfir olurlar." iddialarına karşı çıkmaktadır. Bir kere Fitrat, insanları Cehennemlik ilan etmenin kolay olmadığını, bundan kaçınmak gerektiğini "La ilahe illallah diyen ateşe girmez" (Buhari, İman, 33) hadisinin bunu açıkça ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bu vurgusundan sonra şu yorumu yapmaktadır: "Önceki hadisin anlamı sizin söylediğiniz gibi olursa bu iki hadis birbiriyle çelişir. Bu nedenle değerli hadisçiler birinci hadisi şöyle yorumlamışlardır: 'Kim bir kavmin dinine severek yönelirse ondan olur. Yani, kim sevgiyle bir kavmin dinine yönelip kendini o kavme benzetirse o kişi o kavimden olur'" (Fitrat 1909: 82-83).

e. Yeniliğin kabulü, küfrü İslama tercih etmek mi?

Avrupaî yenilik olan usul-i cedidin kabulü "küfrü İslama tercih etmek" diyenlere Fitrat'ın cevabı şudur:

Her şeyden önce herhangi bir eğitim usulünü benimsemek "küfrü İslama tercih etmek" değildir. "Çünkü kanun koyucu (Allah) tarafından eğitim usulü ve terbiye hakkında herhangi bir emir veya kural getirilmemiştir" Müslümanlar bu konuda yüzyıllar içinde bir gelenek oluşturmuşlardır. Nitekim, Hz. Peygamber zamanında okuma-yazma bu güne kadar yaygın ve genel değildi. Asr-ı Saadet'te okuma-yazma bilen çok az olduğu için Müslümanlara İslamiyet çoğunlukla sözlü yolla öğretilirdi. Dahası, Kur'an-ı Kerim Kûfi yazı ile "deri, tahta, kemik, taş" üzerine yazılmıştı. Aynı şekilde, Kur'an-ı Kerim'de Haccac zamanına kadar nokta ve hareke yoktu. Bu işaretler söz konusu şahıs zamanında kondu. Geleneksel eğitim usulü, tamamen Müslümanların tarihi tecrübeleri çerçevesinde böyle gelişti. Fitrat'ın eğitim başta olmak üzere hayatın bazı vecheleri ile ilgili hükmü şudur: "Kısaca, merasimler, adetler, fen, sanat, zanaat dünya kurulumundan beri değişmekte, başka bir şekle girmekte olup bunların din ile ilgisi yoktur." Fitrat şöyle devam etmektedir: "Tıpkı bunun gibi, yazı yazmak, elifba düzenlemek ve eğitim-öğretim usulü de günden güne değişme gösterip bir başka kolay şekle girmektedir. Zaten Muhammedî şeriatin esasları - Allah'ın rızası işleri kolaylaştırmaktır. Nitekim Allah Taala "Allah size kolaylık ister, zorluk istemez" (Kur'an, 2/184), "Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; insan zayıf yaratılmıştır" (Kur'an, 4/28) buyurmaktadır (Fitrat 1909: 85-86). Burada Fitrat'ın delili şudur ki her yeniliğin kaynağının Avrupa'dan olması şart değil yenilik makulse alınır.

Fitrat, tecvizini yaptıktan sonra nelerin alınacağı konusunda aslında net değildir. Daha çok teknik ve maddi hususları ileri sürer. Avrupa'dan alınacak ilim Rehber'de de işaret edildiği gibi akli ilimlerdir.

6. Dinî ve felsefî görüşleri

Fıtrat, yukarıda özetlediğimiz tecdid teklifinin felsefi temellerini *Rehber*'de uzunca tartışmaktadır (ayrıntılar için bk. Khan 123-130). Bu eserinde İslamî değerlere derin hayranlık ve bağlılık duymaktadır. O, eserinde *gaye*, *nefis* ve *akıl* olmak üzere insanın üç esas niteliğine dikkat çekmektedir. Buna göre İslamın gayesi saadet-i dâreyn (iki dünya mutluluğu)'dir. Buna da akıl yardımı ile ulaşılabilir. Hiçbir gaye nefsi tezkiye etmeden başarılamaz. Müslümanların tekrar eski güçlerine kavuşmaları ancak islah-ı nefis ve tahsil-i ilim ile olabilir. Bu bakımdan Fıtrat ısrarla aklın ve bireyin değeri ile cemiyetteki rolü üzerinde durmaktadır.

Gaye: Fıtrat'ın dinî-felsefî düşüncesinde gaye önemli yer tutar. Ona göre insan doğumundan itibaren tekamül içindedir. İnsan yaratılış sırasında zayıf, çıplak ve başkasına bağımlıydı; sabırla açlık, susuzluk, sıcak-soğuk ve tabii felaketlerle başa çıkmak zorunda idi. Fakat Allah ona bütün dünyayı feth edebileceği *akıl* bahşetti. İnsan akli kullanmaya başladığında yavaş yavaş bütün zorlukların üstesinden gelmeyi başardı: sıcaktan ve soğuktan korunmak için ev inşa etti, başka canlılara karşı kendini savunmak için silah yaptı böylece tabiatı kontrol altına aldı. Kısacası Kur'an'ın ifadesi ile o "bütün kainatı fethetti" (Kur'an 45/13). Allah insanı en güzel şekilde yarattı ve bu gayeye ulaşabilmesi doğru yolu bulabilmesi için ona dini bahşetti. Hayatın gayesi dinin tarifinde bulunmaktadır. "Din, sâliklerini saadet-i dâreyne ulaştıran ahkâm-ı ilahiyeden oluşur. Binaenaleyh, insan hayatının gayesi tahsil-i saadet-i dâreyndir." "İnsandaki saadet-i dâreyni tahsil kapasitesi hayvanda yoktur. Ancak saadet-i dâreyne için çalışmayanın da hayvandan farkı yoktur" (Fıtrat 1915: 18).

İşte bu insan hayatı ile hayvan hayatı arasındaki temel farktır. Bu Fıtrat'a göre "Biz insanı ahsen-i takvim üzere / en güzel şekilde yarattık" (Kur'an 95/4) ayetinin gerçek tefsiri ve özüdür.

Gaye ve semere-i zindegî-i âdem (insan hayatının gayesi ve meyvesi) saadet-i dâreyne olduğuna göre her insanın iki dünya mutluluğunu kazanmaya gayret etmesi gerekir.

"Müslüman-ı kâmil saadet-i dâreyni arayan kişidir (Fıtrat 1915: 20). Allah saadet-i dâreyne için çalışan kişiyi şu ayetleri ile övmektedir: "Rabbimiz, bize dünyada bir güzellik, ahirette de bir güzellik ver ve bizi azabından koru" der. İşte bunlara kazandıklarından bir nasip vardır" (Kur'an 2/201-202).

Saadet-i dâreyne kazanmanın vezâif-i ahlakiyeyi yerine getirmekten başka yolu yoktur. "Vezâif, insanın her zaman ve her yerde yerine getirmek zorunda olduğu fiillerdir" diyen Fıtrat vezaif-i ahlakiyeyi üçe ayırmaktadır: vezaif-i

nefsiye, vezaif-i aile, vezaif-i insaniye. Bunlar birbiri ile öylesine bağlantılıdır ki biri ihmal edildiğinde diğerlerini de etkiler (Fıtrat 1915: 30).

Nefs: Fıtrat vezaif-i nefsiyeyi insanın nefsini korumak ve terakki ettirmek için yapmak zorunda olduğu görevler olarak tanımlar. Nefis tezkiyesi var olmanın gereğidir ve insan üzerine farzdır. Nefis tezkiyesi kişinin hem kendisine hem de diğer insanlara yarar sağlar. Çünkü onda İslamın çok önem verdiği amel-i salih ve münkerden uzak durmak vardır. Kur'an amel-i salih daima iman ile birlikte zikreder. Bazı hadis alimleri de ameli imandan bir cüz kabul ederler. Binaenaleyh, nefis tezkiyesi sadece bir ahlakî vazife olmayıp aynı zamanda bir dinî vecibedir. Nefsi amel-i salih yöneltmek için kuvve-i nefsi ıslah etmek gerekir (Fıtrat 1915: 31).

Nefis, klasik ahlak ilminde kuvve-i akliye, kuvve-i şeheviye ve kuvve-i gazabiye olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. *Kuvve-i akliye*, hakkı batıldan, yanlış doğrudan faydayı zarardan ayıran *hikmeti* doğurur. Kuvve-i akliyenin geliştirilmesi amel-i salih yapmak ve münkerden uzak durmayı intac eder. Kuvve-i şeheviyenin ıslahı, vücudun sıhhati ve nesli koruyan *iffeti* intac eder. Kuvve-i gazabiyenin ıslahından insan şerefının, millet onurunun ve nefsin korunması için yararlı olan *şecaat* gelir. Bu üç kuvve, dördüncü bir kuvve olan adaleti doğurur. Binaenaleyh ahlak uleması nefsi ilim, iffet, şecaat ve adalet olmak üzere dört bölüme ayırmışlardır (Fıtrat 1915:32).

Akıl: Fıtrat, klasik nefis nazariyesine bağlı kalarak hikmeti aklın bir ürünü olarak görür. Ona göre, aklın ıslahı gerçekleştirilmeden ilim mümkün değildir:

“Akıl insanı kuvvetli ve yeryüzünün hakimi kılmıştır. Eğer insana akıl bahşedilmemiş olsaydı o daha güçlü yaratıklar tarafından imha edilirdi. Çünkü hayatta güçlü olan yönetir ve galip gelir. Galibiyet ise imhanın ilk adımıdır. İnsan akıl olmasaydı imha edilirdi. Binaenaleyh, saadet-i dâreyne götüren kuvvet akıldır” (Fıtrat 1915: 33).

Fıtrat'a göre Hz. Muhammed, akıl ve tefekkür ile Arapları bir Allah'a ibadete davet etmek için gönderilmiştir. Onlardan bir kısmı atalarının batıl dinini terk edip Hz. Peygamber'in davetine uyup İslamı seçtiler. Aslında bu davete uyarken akıl yoluyla hakkı batıldan ayırma yeteneğini kazandılar; böylece batılı terk edip hakkı kabul ettiler.

“Hz. Peygamber'in tebliğini reddedenlerin akıl ve tefekkür aynası kısırcılık ve düşmanlık alevi ile körleşmişti. Bu yüzden onlar hakkı batıldan ayıramadılar, cahil kadılar. Akı olmayan veya akı kısırcılık, düşmanlık yahut cehalet ile körleşen hiç kimse İslam ile kucaklaşamaz. Bu durumda ahiret selameti / kurtuluşu da akıl ve tefekkür ile mümkündür” (Fıtrat 1915: 34).

Fıtrat'ın kanaatine saadet-i dâreyi akıl kazandırır. Hayvan ile insan arasındaki temel fark saadet-i dâreyi kazanmak olduğuna göre akı olmayan veya

aklı kıskançlık, cehalet veya düşmanlık ile körleşmiş olanlar hayvan derekesine düşerler. Bu sebeple İslam akla büyük önem vermiştir. Kur'an taakkul ve tefekküre daima vurgu yapar ve kafirleri akıllarını kullanmamakla suçlar: "O insanlara ayetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler" (Kur'an 2/221), Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki öğüt alıp düşünesiniz" Kur'an 2/219; "ve gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümden sonra diriltmesi onun delillerindedir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır" (Kur'an 30/24); "O sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O daha önce de Tevrat ve İncil'i insanlar için birer hidayet olarak indirmişti. Furkan'ı da O indirdi. Şüphesiz Allah'ın ayetlerini inkar edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir" (Kur'an 3/3-4). *Furkan*'ı çoğu müfessir Kur'an'ın eş anlamlısı olarak alır. Fakat Fitrat ısrarla bu ayetteki anlamı *furkan kuninde* (doğruyu yanlıştan ayıran miyar) yani aklın eş anlamlısı olarak kabul eder, çünkü akıl doğruyu yanlıştan ayıran şeydir (Fitrat 1915: 35).

Bu bağlamda Fitrat, İmam Gazali'nin *Mizanu'l-Amel*'inden bir alıntı yapar:

"İnsanın en büyük gücü akıldır. Aklın büyüklüğüne akli, hissi ve tecrübevî deliller vardır. İşte bir delil de Şeriat'tan: Hz. Peygamber buyurdu ki Allah bütün yaratıklardan önce akli yarattı ve ona öne çıkmasını emretti, öne çıktı; geri gitmesini söyledi, geri gitti. Bunu takiben Allah dedi ki 'Ey akıl şerefim üzerine yemin ederim ki senden daha büyük bir şey yaratmadım. Ben insanı senin üzerinden muhakeme ederim ve senin üzerinden affederim'" (Fitrat 1915: 36-37).

Saadet-i dâreyne götüren şey akıl olduğuna göre saadete ulaştıran şey ise mahlukatın en iyisi olmalıdır. Bu durumda akıl en iyidir, en büyüktür çünkü onunla insan Allah'a yaklaşır, onun halifesi olur ve onun irşadı ile dinini tamamlar. Bu sebeple Hz. Peygamber akıl hakkında "Akli olmayanın dini olmaz", "Bir kimsenin aklının derecesini bilmeden onun İslamı ile tatmin olmayın" buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber Hz. Ali'ye "Bazı insanlar Allah'a zekat ve sadaka ile yaklaşmaya çalışırken sen akıl ile yaklaşmaya çalışıyorsun. Bu yolla sen insanlara bu dünyada yaklaşıyorsun ve Allah senin derecenin artıracaktır" demiştir. Bu delillerden hareketle şu söylenebilir ki "her ne kadar insan yaratıkların en zayıfı ise de bütün hayvanlar ondan korkar. Bu durumda insanda, onu diğer canlılardan daha güçlü kılan gizli bir kuvvetin olduğu açıktır. Bu kuvvet akıldır. İnsana kuvvet ve başarı veren şey Allah'ın en büyük nimetidir" (Fitrat 1915: 37).

Fitrat, iki hadis iktibas eder: Hz. Aişe rivayet etmiştir ki "Hz. Peygamber'e sordum, 'İnsanın bu dünyadaki en büyük fazileti nedir? 'O 'akıl' cevabını verdi. Ahirette nedir dedim o 'akıl' dedi.'" Ebu Said el-Hudri'nin rivayetine göre de Hz. Peygamber buyurmuştur ki "her şey bir başka şeye dayanır /

bağlıdır; müminler akla dayanır, onların takvası akıllarına göredir. Zina yapanlar Cehennem'e girerken diyecekler ki 'eğer biz amel-i salih işleseydik ve aklımızı kullansaydık kendimizi Cehennem'de bulmazdık' Bu sebeple, açıktır ki Allah'ın en büyük nimeti, saadet-i dâreyne ulaştırın ve Allah'a yaklaşırın şey akıldır" (Fıtrat 1915: 37).

Fıtrat aklın büyüklüğünü ortaya koyduktan sonra onu *akl-ı fitrî* ve *akl-ı kesbî* olarak ikiye ayırır. Bunlardan birincisi Allah tarafından insana yaratılışı sırasında bahşedilmiştir; ikincisi ise eğitim ve tecrübe ile elde edilir. Mesela, çocukta yazma istidadı olmasına rağmen yazamaz, okula gidip gayret ettikçe istidad gerçeğe dönüşür. Aynı şekilde herkes tabiatı icabı gerçeği anlama istidadına sahiptir. Fakat bunu yapamayabilir. Fakat zaman içinde gayret ederse ilim ve tecrübe yardımı ile öğrenir. Tabii akıl böylece kesbî akla dönüşür (Fıtrat 1915: 39).

İlmin Fazileti

İnsan hayatının gayesi olan saadet-i dâreyne rehberlik edecek tek vasıta kâmil akıldır. Kâmil akıl kesbî akıldır ve onu kesbi de ancak ilim ile mümkündür. Bu bakımdan ilim tahsil etmeden saadet-i dâreyne ulaşmak imkansızdır (Fıtrat 1915: 40). Fıtrat ilim önemini vurgulamak için ayet ve hadislerden de örnek verir: Mesela, "Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?" (Kur'an 39/9) "Ey Muhammed de ki Rabbim ilmimi artır" (Kur'an 35/28). Hz. Peygamber de buyurmuştur ki "İlim tahsili her müslümana farzdır." "Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim." Fıtrat bundan hareketle demektedir ki Hz. Peygamber'in, halkı hak yola yönelten alimi övmekte, öyle ise Müslümanlar ilim tahsili uğrunda büyük çaba harcamalıdır (Fıtrat 1915: 41-42).

İlmin Şubeleri

Fıtrat ilmi, ulûm-i aklıye ve ulûm-i nakliye olarak tasnif etmektedir. Ulûm-i aklıyeyi de şu şubelere ayırmaktadır:

I. ulûm-i tabia: ilm-i tababet, ilm-i hikmet-i tabia (fizik), ilm-i nebatat, ilm-i hayvanat, ilm-i ma'dan

II. ulûm-i riyaziye: hesap, cebir, hendese (sayılar), hey'et (geometri)

III. ulûm-i felsefe: ilm-i ahval-i ruh, ilm-i ahlâk, ilm-i ilahî (ilahiyat), ilm-i mantık (Rehber 63, 77).

Fıtrat'a göre ulûm-i aklıye bütün insanlığın ortak çabasının ürünü olan insanî ilimlerdir. Bunlar genel ilimler olup onları Hıristiyan veya İslam ilmi olarak adlandırmak doğru değildir. Din, cinsiyet ayırımı yapmaksızın bütün insanlar bu ilimlere hizmet etmişlerdir. Öyle ise Müslümanlar kesinlikle akli ilimleri

öğrenmelidirler. Fıtrat, dini ilimlerin yanında fen ilimlerinin gereğine ve öneme de inanmaktadır. Onun görüşüne göre fen ilimleri İslam ile uyuşur.

Ulûm-i nakliye diniye ve dünyeviye olarak şubelere ayrılmıştır.

I. *Ulûm-i diniye*: ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i fıkıh ve usûl-i fıkıh, ilm-i kelim

II. *Ulûm-i dünyeviye*: ilm-i lisan, ilm-i tarih, coğrafya (Fıtrat 1915: 59-63).

Fıtrat dini ve dünyevi ilimlerin her ikisinin de öğrenilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bununla beraber Hz. Peygamber'in "Allah'tan yararlı ilim iste ve yararsız ilimden Allah'a sığın" buyurduğunu hatırlatarak yararlı ve yararsız ilim ayrımı yapmaktadır (Fıtrat 1915: 42-43). Kimi ilimlerin yararsızlığından veya yararlılığının zamana ve zemine göre değişebileceğinden bahsetmektedir.

İslam Dünyasında Dini İlimlerin Gelişmesi

1. Kur'an ve Hadis

Hz. Peygamber zamanında Kur'an pek çok kişi tarafından ezberlendi. Dönemin Arapları Kur'an'ın kelime yapısını ve gramerini (sarf ve nahiv) çok iyi bildikleri gibi vahyin arka planı olan esbab-ı nuzule de vakıftılar. Bir ayetin anlamını kavramakta güçlük çektiklerinde veya bir zorlukla karşılaştıklarında Hz. Peygamber'e baş vuruyorlardı. Onun vefatından sonra Kur'an'ı anlayan ve ondan hüküm çıkaranların sayısı yavaş yavaş azaldı. Bunun üzerine Müslümanlar tefsir kitapları tedvin etmeye başladılar. İslam medeniyetinin gelişmesi ve yayılması ile birlikte ilm-i nahiv, ilm-i lügat, edebiyat ve aynı zamanda akli ilimler gelişti. Akıl, metinden hüküm çıkarmada ve anlamada büyük rol oynamaya başladı. Bu yorumlar *tefsiru bi'l-rivaye* olarak adlandırıldı. Zira Kur'an'ın emirleri insanı saadet-i dâreyi tahsile yani Kur'an'dan anlam ve hüküm çıkarmaya vasıta olan tefsir ilmini tahsiline yöneltiyordu. Fıtrat ilm-i hadisi de aynı gerekçe ile Müslümanlar için yararlı ve gerekli ilim olarak görmektedir (Fıtrat 1915: 44-47).

2. Fıkıh

Fıtrat, fıkıhı da yararlı ilimlerden saymakta, öğrenilmesini istemekte, onsuza sadece taklid yapılabileceğini düşünmektedir. Fıkıhın gelişmesini ve yararını da insanı medenî/sosyal varlık oluşu ile temellendirmektedir. Buna göre insan medenî/sosyal tabiatını kazanabilmesi için diğer varlıklarla *muamelât* (dünyevî işler), *ukubât* (cezalar), *münakahât*, *ibadât* olmak üzere dört ilişki içinde olmak zorundadır. Sahabe ve Tabiun dönemlerinde Müslümanlar bu hususlarla ilgili hükümlerini Kur'an ve sünnetten çıkardılar. Ancak zamanla şartların değişmesi üzerine ulema değişen ihtiyaçları göz önünde bulundurmaya ve icthad yapmak gereğini duydu. Bu amaca yönelik olarak "Hüküm, kıyas ve icma yardımı ile Kur'an ve sünnetten çıkarılmalıdır" ilkesi geliştirdi (Fıtrat 1915: 51-52).

3. Kelam

Fıtrat, ilm-i kelamın her öğrenci için gerekli olmadığı kanaatindedir. Zira ona göre ilm-i kelam sapıklık, dalalet gibi durumlara karşı koymak için icat edilmiş olup artık bu varoluş gerekçeleri ortadan kalktığına göre ona da gerek kalmamıştır (Fıtrat 1915: 58).

Fıtrat, Münazara ve Hind Seyyahı'nda yaptığı gibi, hayatının önemli bir bölümünü dini ilimler yerine Arapça öğrenmek için harcayanları da şiddetle tenkit etmektedir. Bunların durumunu abdest almaya çok zaman ayırarak farz namazı kaçıranlara benzetmektedir (Fıtrat 1915: 59).

Bu bağlamda Fıtrat'a göre dünyada da ahirette de yararlı olmayan ilim gereksizdir. Aklın yani hikmetin zayıflamasından ortaya çıkan cehalet ve ihanet İslam tarafından yasaklanmıştır (Fıtrat 1915: 94).

Sonuç yerine

Fıtrat, geleneksel Buhara tahsili üzerine, gençlik yıllarında II. Meşrutiyet İstanbul'undan aldığı eğitim ve etkileşim ile döndükten sonra bölgesinden hareketle İslam dünyasını kurtarmak için tecdide dair fikirlerini ortaya koymuştur. Bu teklifinde İslamı esas almakla birlikte Avrupa'dan bazı kurumların alınmasından yanadır. Bu noktada medeniyetlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu, Avrupa medeniyetinin İslam medeniyetinden önemli ölçüde yararlandığı, Müslümanların da şimdi ondan yararlanmalarında dini bakımdan bir sakınca olmadığı kanaatindedir. Avrupa'dan dünyevî ilimler başta olmak üzere bazı teknoloji ürünlerinin alınması da İslama aykırı değildir, hatta dinin emridir. Bu yönüyle Fıtrat, medeniyetlerin aslında birbirine hasım olmadığını, İslam ile Avrupa medeniyetlerinin de belli alanlarda, uzlaşabileceğini, telif olabileceğini düşünmektedir. Daha sonraki yıllarda başka kaynaklara yönelmekle beraber Fıtrat, bu yıllardaki tecdid teklifinde İslam medeniyetinin tekrar eski haşmetli günlerine kavuşabileceğini, Türkistan'ı hatta bütün İslam dünyasını geri kalmışlıktan ve müstevlilerden kurtarabileceğini ummaktadır.

Kaynakça

- ALİYEV, Ahmed (1991), *Abdurauf Abdurahimoğlu Fıtrat*, Taşkent: Özbekistan SSR Kitabseverler Camiyatı naşr.
- ATAY, Hüseyin (1983), *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah yay.
- _____ (1983), *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah yay.
- ATEŞ, İbrahim (1988), "Evkaf-ı Hümayun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu Medresetü'l-Vâzîn", *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1988: 25-40.
- AYNI, Sadreddin (1926), *Numune-i Edebiyat-ı Tacik*, Moskova: Yayy. Yok.
- BALCI, Yusuf (1997), *Fıtrat ve Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.

- BALTABAYEV, Hamidulla (1992), *Abdurrauf Fitratning Hayati ve İcadı*, Taşkent: Şark naşr.
- _____ (1994), "Namalum Fitrat", Yaşlık 4, 34-39.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrere (1978), *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, I. London: B Tauris & Co Ltd.
- _____ "Fitrat", *EL*, II, 932-933.
- ERASLAN, Cezmi "Fitrat, Abdurrauf", *DİA*. XIII, 48-49.
- ERŞAHİN, Seyfettin Fitrat, Abdurrauf (2000), *Buhara'da Ceditcilik-Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, haz. Seyfettin Erşahin, Ankara: Kültür Bak. Yay.
- FITRAT, Abdurrauf (1909 [1327]), *Münazara-i Müderris-i Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedit*, İstanbul : Matbaa-ı İslamiye.
- _____ (1910a), "Hasbihal bahamvatanan-i Buharayı", *Hikmet*, 18 Kasım 1910.
- _____ (1910b), "Buhara Veziri Nasrullah-bi Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup", *Tearüf-i Müslimin*, 25 Aralık 1910, 10 [Farsça].
- _____ (1911), *Beyanât-ı Seyyah-i Hindi*, İstanbul: Hikmet
- _____ (1914), *Muhtasar İslam Tarihi*, Semerkand, Gazarov matbaası. (Bu eser, Asrar Samad ve arkadaşları tarafından Kiril harfleri ile yayımlanmıştır. Taşkent, Nur yay. 1992
- _____ (1915), *Rehber-i Necat*, Petrograd: Yayy. y.
- _____ (1929), "Ortak Baybolatov'a Açık Hat", *Kızıl Özbekistan*, 15-16 Eylül 1929/215-216.
- _____ (1992), *Şark Siyaseti*, Yaş Buharalılar Komitesi yayını.
- HOCAYEV, Feyzullah (1976), *Buharadaki Revolutsiya ve Orta Asyanın Çegaralanışı Tarihiga Dair* (Tanlangan Eserler), Taşkent: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası naşr.
- KASIMIOV, Begali (1994), *Meslekdaşlar, Behbudi, Aczi, Fitrat*, Taşkent: Şark naşr.
- KHALİD, Adeeb (1999), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Uni. of California Press, Berkeley · Los Angeles · Oxford.
- KHAN, Sarfraz (2003), *Muslim Reformist Political Thought, Revivalist, modernists and free will*, London, New York: Routledge, Curzon.
- Nefis Edebiyat Devlet Neşr.
- ŞERAFİDDİNOV, Azad (1990), "Abdurrauf Fitrat", Yaşlık, (Taşkent) 1990/5. 63-65.
- ŞERAFİDDİNOV, A.-Husayn, S. (1939), *15 Yıl İçide Özbek Sovet Edebiyatı*, Taşkent:
- YAZICI, Nesimi (1991). "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyânet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1991: 102.112.

On a. Fitrat's Turkestan Reform Project Inspired by the Second Constitutional Era

Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN*

Abstract: Fitrat, the most important thinker of the Jadid movement of Turkestan, was among the first group of students sent to Turkey to acquire a modern education. During his stay in Istanbul Fitrat was immersed in nationalist and reformist ideas. It was also in Istanbul that Fitrat wrote some of his most influential books, such as *Munazara* (Debate); *Bayanat-ı Sayyah-ı Hindi* (Tales of an Indian Traveler) and *Rahbar-i Najat* (The Guide to Salvation). In these works Fitrat probed the causes of spiritual and material decay in his society. He found the causes of stagnation in the way Islam, once dynamic and unified, had become backward and divisive through excessive institutionalization under the clergy. He saw the way forward in adapting aspects of modern culture to the base of Islamic society and above all in educating the masses. He also devoted a significant part of his studies to the problem of reforming the schools. This article looks into Fitrat's reform project for Turkestan, focusing on his efforts of reconciling the civilization of Islam with a variety of European concepts and values.

Key Words: Fitrat, The Second Constitutional Era, Bukhara, The Jadid movement, reform, Islam, Turkestan

* Ankara University, Faculty of Divinity / ANKARA
ersahin@divinity.ankara.edu.tr

2-ой Мешрутийет для Туркестана по проекту реформ А. Фитрата

Проф. Др. Сейфеттин ЕРШАХИН*

Резюме: Фитрат из Бухары - один из самых важных представителей Туркестанского движения Джадид. Фитрат приехал учиться в Турцию в числе первых студентов, с целью получения современного образования. В Стамбуле, в атмосфере 2ой Конституционной Эры, его захватывают патриотические, реформистские идеи. Здесь он пишет свои известные произведения: «Спор»(Мюназара), «Истории Одного Индийского Путешественника»(Хинд Сейяхинин Киссаси), «Путеводитель к Освобождению» (Рехбер - и Неджат). В этих произведениях он касается проблемы застоя в Исламском обществе , его развития и предлагает пути разрешения , ведущие к свободе и прогрессу. Он видит необходимость во всеобщем образовании, в адаптации европейских теории и науки. В данной статье анализируются предложения и мысли Фитрата.

Ключевые Слова: Фитрат, 2-ой Мешрутийет, Бухара, джедидизм, реформа, Ислам, Тюркистан

* Анкарский Университет , Факультет Теологии / АНКАРА
ersahin@divinity.ankara.edu.tr

II. Meşrutiyet Döneminde Yayımlanan *Nur Baba* Romanı ve Yarattığı Akisler

Yrd.Doç.Dr. Cafer GARİPER*
Arş.Gör. Yasemin KÜÇÜKCOŞKUN

Özet: Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) *Nur Baba* romanının 1921'de *Akşam* gazetesinde tefrikasına başlanmış, fakat toplumun bazı kesimlerinden gelen tepkiler üzerine tefrika yarıda kalmıştır. 1922'de kitap hâlinde yayımlanan roman, yine tepkilerle karşılaşmıştır. Hakkında olumlu ve olumsuz görüşler ileri sürülen *Nur Baba* romanı sinema filmine çekilmek istenmiş, bu defa da film seti basılarak filmin çekilmesine engel olunmak istenmiştir. Toplumun değişik kesimlerinde ve edebiyat adamlarında akis uyandıran roman, sonunda Mustafa Kemal Atatürk'ün de dikkatini çeken bir eser olmuştur. *Nur Baba*, aynı zamanda yurt dışında da akis yaratmıştır. Bu makalede *Nur Baba* romanının yayımlanışıyla ortaya çıkan akisler araştırma ve inceleme konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, roman, *Nur Baba*, sinema, akisler

1921'de *Akşam* gazetesinde tefrikasına başlanan, tepkiler üzerine tefrikası yarıda kalan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun (1889-1974) *Nur Baba* romanı bir yıl sonra 1922'de kitap olarak yayımlanır. *Kiralık Konak* (1922) romanında Türk toplumunda değişen aileyi konu alan Yakup Kadri, *Nur Baba* romanında dikkatini yüzyıllardır toplumun manevî dünyasını kuran, fakat, asıl fonksiyonlarını kaybetmiş olan tekkelere yönelir. O, bu romanıyla “dinî hüviyetini kaybetmiş bir Bektaşî dergâhı” (Kaplan 1987: 56) çevresinde tekkelerin iç yüzünü, dağılan ve can sıkıntısından yeni arayışlara giren İstanbul kibar çevresinin tükenişini, serbestlik kazanmaya başlayan kadın-erkek ilişkilerini, insanların çıkarları için her türlü değerleri kullanmasını, eski-yeni çatışmasını, inanç sisteminin içinin boşalmasını dionizyak zevk ve eğlenceye bağlı yaşama tarzı içinde sergileme yoluna gider.

Romanlarında toplum meselelerine eleştirel bir dikkatle yaklaşan Yakup Kadri, bu romanıyla, insanı olgunlaşma yolunda ileriye doğru götürmesi gereken tekkelerin asıl fonksiyonlarından koparak nasıl sefih hayatın içine yuvarlandığını, kadın-erkek ilişkileri ve çıkar hesapları çevresinde, içki ve

* Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ISPARTA
gariper@fef.sdu.edu.tr

afyon ile insan zihninin uyuşarak ilahî kaynaktan kopuşunu sergilemek istemiş görünmektedir. Bu roman, bizzat yazarının da gençlik yıllarında intisap ettiği, yakından tanıdığı tekke hayatını, imparatorluğun çöküş sürecinde kurum ve kuruluşlardan birinin daha çözülmüşlüğü, insanların ve hayatın değer yitimine uğrayarak sıradanlaşmışlığını sergilemesi bakımından dikkate değerdir.

Yazarının Çamlıca'daki Kısıklı Bektaşî tekkesine devam ettiği yıllardaki gözlemlerine dayanarak 1913'te kaleme almaya başladığı *Nur Baba* romanı, ancak 1921-1922'de okuyucularının karşısına çıkabilir. Kurgusunda ve kişilerin psikolojik dünyalarını yansıtmada bazı aksaklıkları bünyesinde barındırmakla birlikte asıl gücünü konusundan ve konusunun işleniş tarzından alır.

Yazarının kötümser mizacından ve natüralist anlayıştan izler taşıyan bu roman, yayımlandığı sırada bazı çevrelerce Bektaşî sırrını açığa çıkardığı ve tekke hayatını kötülediği düşüncesiyle sert tepkilerle karşılaşırken bazı yazarlarca da Türk edebiyatının önemli eserlerinden biri olarak değerlendirilir. *Nur Baba* romanı yayımlandığı 1921-1922 yılından günümüze kadar edebiyat çevrelerinin ve okuyucuların ilgisini çekmiş, bazı dedikodu ve tartışmalara yol açmış, yurt içinden ve yurt dışından araştırmacılar romanın üzerinde durmuştur. Dönemin öne çıkan yazar ve şairlerinden başta Halide Edip (Adivar) ve Ahmet Hâşim olmak üzere çeşitli sanatkarlar tarafından yayımlanışının hemen arkasından eser hakkında eleştirel değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun yanında, romanın kurmaca dünyasında varlık kazanan yaşama biçiminin tekke hayatını yansıtmadığı tezinden hareketle, tekke hayatını savunan bazı kişiler ve marjinal gruplar da çıkmıştır. Roman, kitap hâlinde yayımlandığı 1922'de ayrıca sinema filmi olarak çekilmek istenmiş ve bu durum tepkiyle karşılanmıştır. Daha sonraki yıllarda Yakup Kadri Karaosmanoğlu üzerine yapılan monografik çalışmalarda ele alınan *Nur Baba* romanı, ayrıca çeşitli makalelere de konu olmuştur. Türk edebiyatında olumlu ve olumsuz iki uçta eleştirilen roman, olumlu karşılayanlar tarafından yüceltilen, olumsuz bakanlar tarafındansa hiçbir edebî değere sahip olmayan karalamalar ve iftiralar toplamı şeklinde gösterilmiştir. Yalnız, akademik kimlik taşıyan edebiyat araştırmacılarınca son zamanlarda eser, daha objektif ölçülerle değerlendirme konusu olmaya başlamıştır. Biz bu çalışmamızda *Nur Baba* romanı etrafında ortaya konan eleştiri ve değerlendirmeleri, yurt dışında yarattığı etkiyi, sinema filmine çekilmesini, romanın öne çıkan karakterlerinden birinin hayatın içerisindeki temsilcisi görünümüyle belirmesini ve romana karşı Mustafa Kemal Atatürk'ün gösterdiği ilgiyi kronolojik çizgiye bağlı kalmaya çalışarak araştırma-inceleme konusu yapmak istiyoruz.

Basında Nur Baba

Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanı, 1921'de *Akşam* gazetesinde tefrikasına başlanmasından itibaren okuyucular arasında geniş yankı bulur. Roman etrafında ortaya çıkan tartışmalar ve dedikodular, sonunda romanın tefrikasının yarıda kalmasına sebep olur. Kitap olarak yayımlanmasından itibaren roman hakkındaki tartışmalar sözlü olarak devam etmesinin yanında basın yoluyla da günümüze kadar sürer.

Romanın kitap olarak yayımlanmasından on iki gün sonra *Akşam* gazetesinde "Yakup Kadri Nur Baba Münasebetiyle" başlıklı bir yazı yayımlayan Ahmet Hâşim, *Nur Baba*'nın yayımlanmasının yarattığı tartışmalara temastan sonra Yakup Kadri'nin mizacı ve sanatkâr kişiliği ile romanı arasında ilişki kurma yolunu seçer. *Nur Baba* vesilesiyle Yakup Kadri'nin isminin her ağızda dolaştığını, şahsının "bin türlü münakaşaların" konusu olduğunu söyleyen yazar, "denilebilir ki İstanbul Nur Baba'nın badesiyle sarhoştur" diyerek romanın yayımlandığı sırada yarattığı etkiyi ve karşılaştığı tepkileri biraz abartılı şekilde ifade etmiş olur. Ahmet Hâşim'e göre *Nur Baba* romanıyla Türk edebiyatı sanatkârla eser arasındaki kopukluğu aşmış, sanatkârla eserin birbirine benzediği ve uyum içinde olduğu yapıya kavuşmuştur. O, bu düşüncesini sanatkârane üslûp içinde şu şekilde ifade eder:

"Fransız hakîmi Hypolite Taine eseri sanatkâra vasl ve rabt eden alâkanın sıklığına dair ne söylemiş olursa olsun bizde Yakup Kadri'ye gelinceye kadar, bilhassa edebiyatta, eserle müessir, yekdiğerine hiç benzemeyen ayrı şeylerdi. Her muharrir ya kalın sesler çıkaran bir cüce veya düdük sesli bir devdi; sestem boya intikâl edilemezdi. Niceleri yırtıcı bir kurttu, gecelerin karanlığında arslanların sesini taklit ettiler. Niceleri leş yiyici murdar kuşlardı, baharda bülbül gibi öttüler. Körler âleminin bahar ve hazanından bahsettiler, cıvırlar (kuvvet)i öğretmek istediler, timsahlar gözyaşları döktüler, alçaklar faziletten dem vurdular. Kalem ve kâğıt bunların başlıca vasıtalarıydı.

Hâlbuki eserinin her satırını insanlığının altınlarından nesc eden Yakup Kadri'de şahıs ve eser yekdiğerine aydınlıkları karışan iki ziyadır. Yakup Kadri'nin hiçbir yeniliği olmasaydı bile eserinin sanatkârı olmak yeniliği onun için edebiyatımızda kâfi bir unvan-ı şeref olurdu." (1922: 3).

Ahmet Hâşim, bu sübjektif değerlendirmelerine Yakup Kadri'nin fizikî özellikleriyle zihni arasında bağlar kurarak devam ettikten sonra tekrar *Nur Baba* romanına döner. *Nur Baba*'nın yayımlanması sırasında karşılaştığı tepkilerin yersiz olduğu görüşünü ileri süren yazar, "Nur Baba hikâyesini Bektaşiliğin aleyhine yazılmış bir eser gibi telakki edenler ne kadar aldanıyor. Her gün akşama doğru, ellerinde tuttıkları üç palamutu çamurlu cüppelerine sürte sürte gittiklerini gördüğüm on iki dilim fahirli, kemerlerinde ölmüş koyun

gözünü andıran taşlar asılı kaba saba dervişler elbette birer Nur Baba değildir.” der. Ziba Hanımların ve Nigâr Hanımların ancak Yakup Kadri’nin hayatında varlık kazanmış kişiler olduğunu söyler.

“Hiçbir insan bu hikâyede maceraları anlatılan Nur Baba gibi hayvanlıkla insanlığın, gılgizet ve safvetin, zaaf ve kuvvetin bu kadar ahenkli bir numunesi olmamıştır. Hiçbir ihtiyar bir kış bahçesinde lahanaları ayıklarken derviş Çınarî gibi müessir olmayı bilmemiş, hiçbir kadın Nigâr gibi sevmemiş, hiçbir genç kızın vücudu Süheylâ’nın gibi taze ve muharrik, saçları bu kızın genç saçları gibi sihirli ve dudakları onun dudakları gibi çıldırtıcı bir kırmızı karanfil kadifesinden biçilmemiştir. Keşke Bektaşiler bu kitabın anlattığı o neşeli, mahzun, aşkla çoşan saf ve mütevekkil eşhâsın cinsinden olabilediler.” (1922: 3).

diyen Ahmet Hâşim, böylece sanat eseriyle hayatın aynı şeyler olmadığını söylemiş olur. Bu da romanla hayat arasında bağ kuranlara verilmiş bir cevap mahiyetindedir. Üstelik o, Bektaşileri romanın karakterlerinden aşağı kişiler olarak görür.

Ahmet Hâşim’in yazısından bir buçuk ay kadar sonra *İkdam* gazetesinde “Nur Baba” başlığıyla bir makale yayımlayan Halide Edip [Adivar], romana yapılan itirazlara temas etmekle birlikte *Nur Baba*’yı edebî yönüyle değerlendirme yoluna gider. O, *Nur Baba*’nın olay örgüsü ve daha çok da kişiler dünyası üzerinde durur. “Canlı ve hakiki eserler her zaman en kuvvetli aksülameller yapanlardır. Nur Baba bunlardan biri oldu. Bu sanat ve güzellik çocuğunun doğuşu çok alâka ve itiraz uyandırdı.” (1922: 3) diyen yazar, gazeteleri takip edemediği için *Nur Baba* hakkında çıkan eleştirilerden habersiz olduğunu ifade eder. Ancak, kendisinin *Nur Baba*’yı okuduğunda üzerinde büyük etki yaptığını, “bunu çoktan beri Türkçe bir eser-i sanat” görmediğine yordüğünü, roman hakkındaki düşüncelerini yazmak için ilk kuvvetli intibalarının kaybolmasını beklediğini ifade eder.

Halide Edip, *Nur Baba*’yı konusunun basitliğine rağmen okuyucu üzerindeki etkisi ve sürükleyiciliği bakımından bir deha eseri olarak gördüğü Knut Hamsun’un *Pan* romanına benzettir. Ona göre Yakup Kadri, bu romanıyla okuyucularına alışık olmadığı bir dünyayı tanıtmıştır. Romanın *Akşam* gazetesindeki tefrikası sırasında çıkan olumsuz eleştirilere de dikkat çeken yazar, romanı “millet olarak kazanılmış bir muharebe kadar” önemli bulur. Zira, ona göre “unutulmayan milletler sanatkârlarıyla zaaf ve kudretlerini tarihe bırakıp gidenlerdir.” (1922: 3). Daha sonra dikkatini roman üzerinde toplayan yazar, *Nur Baba*’yı olay örgüsü ve kişiler dünyası yönüyle eleştirel bir dikkatle tahlile tâbi tutar.

Halide Edip, Yakup Kadri’nin bu romanıyla Türk edebiyatında yaptığı işi şöyle değerlendirir:

“Romanın Yakup Kadri Beyin bütün eserlerinden başka bir havası, dekoru, lisanı ve kahramanlarının evzâ itibarıyla öyle doğru ve ahenkdâr bir hayat ifadesi var ki bunu ancak Yakup Bey kadar bilen ve sezen bir sanatkâr yapabilir. İlk defa olarak meluf olmadığımız bir hayat ve muhiti bütün lisan-ı ruhiyyet inceliği ile acemi ve özentî bir taklide düşmeden içimizden Yakup Kadri Bey çiziyor ve yaratıyor.” (1922: 3).

Nur Baba romanının yazarının diğer eserlerinden ayrılmasıyla yepyeni bir Yakup Kadri çıkardığını ifade eden Halide Edip, bu romanın “eti, kanı, asâbî, bütün maddiyetiyle gören yalnız ruha ve dimağa değil musiki ve resim gibi insanın havassını istila eden bir eser” olduğunu belirtir. “Ortaya attığı insanlar da zevk ve behimiyetinde olduğu gibi ıstırap ve acılarında da yüzlerinde şahe-ser olan işmizazlarla bize görünen unutamayacağımız âşina simalardır. Bu simaların bu kadar belîğ bir hayatla görünmesidir ki Bektaşilere hakiki ve haklı bir telaş ilga etti.” der. Yazar, “bu basit ve iddiasız eser”i deha ürünü olarak değerlendirir. Böyle bir hükme varmasındaki sebebi, *Nur Baba* romanındaki kişilerin insanın üzerinde bıraktığı kalıcı etkiye bağlar (Adivar 1922: 3).

Yayımlandığı sırada hakkında çokça dedikodular yapılan ve eleştirilen *Nur Baba*’nın Bektaşilerce nasıl karşılandığı hususunda F(alih) R(ıfkı) [Atay]’nin bir gazete yazısında da bilgi yer alır. “Vatan Siyaseti, Fırka Politikası” başlıklı yazısında o, bizdeki siyasi partilerin karakteristik yanlarını dikkate sunarken dönem içerisinde *Nur Baba*’ya karşı Bektaşilerin tavrını örnek alarak şunları söyler:

“Nur Baba romanında, Bektaşiliğin tefessüh ve tereddidi etmiş bir tekkesinden bahsedilmişti. Fakat bütün Bektaşiler eseri ve müellifi muaheze ettiler. Bir Bektaşiyeye sorunuz:

Bektaşiliğin tereddidini razı mısınız? Bektaşilikte bu suretle tefessüh eden dergâhlar bulunduğunu inkâr edebilir misiniz?

Bektaşî iki sualinize de ‘hayır’ cevabını verir. Ancak size der ki: ‘Bunu canlar arasında konuşalım, iyimizi kötümüzü yabancılara fâş etmek doğru mudur?’

Şuna dikkat ettim ki, bizde fırkalar ve cemiyetler, bir müddet geçtikten sonra, birer tarikat haline geliyor. Fırka aşkı ve ihvan râbitası, bütün muhabbet ve alâkaları geçiyor.” (1922: 3).

Roman tefrikası sırasında toplum katmanlarında akis bulup hakkında çokça dedikodu yapılmaya başlanınca Yakup Kadri de *Nur Baba*’yı kitap olarak yayımlarken başına “Bir İzah” başlığı altında açıklama yazısı koyma ihtiyacı duyar (1922: 5-6). O, “Bir İzah” başlığı altında *Nur Baba* romanının lehinde ve aleyhinde söylenen sözler hakkında,

“Bu kitap *Akşam* gazetesinde tefrika edildiği esnada epeyce kıl ü kâli mucip oldu; bazı kimseleri kızdırdı, bazılarını heyecân ve endişeye düşürdü, bir kısım halkın ise lüzumundan fazla hayret ve tecessüsünü tahrik etti; bunlar meyânında birtakım bedhâh ve mürâî kişiler de muharriri meslekî iffet ve millî ahlâk nâmına mes’ûl ve mütehhim tutmağa çalıştı. Fakat ahlâk ve iffetin samimî taraftarları benim bu kitabı yazmakla ne yapmak istediğimi pekâlâ anladılar ve her vasıta ile beni tebrik ve teşvik etmek civanmertliğini gösterdiler. İşte şimdi, bu teşvik sâikasıyladır ki, birçok esbâba binâen nâ-tamam kalan bu eseri tamamlayarak kitap hâlinde çıkarıyorum; lâkin birinci kısımlarının tefrikası sırasında halk meyânında hâsıl olan sûtitefahhümlerin bu kitabın intişarıyla da tekrar uyanmasına meydan vermemek için burada birkaç söz söylemekten kendimi alamayacağım.” (1922: 5).

açıklamasını yapar. Daha sonra yazar, romanına yapılan itirazları başlıca üç problem etrafında toplayarak bunları cevaplandırır. Bu itirazlardan birincisi Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanıyla, kendisinin de bağlı olduğu, Bektaşî tarikatının açıklanmaması gereken sırrını açığa vurduğu yolundadır. Yazar bu itiraza,

“*Nur Baba*'ya vâki olan itirazların başlıcası bu kitabın bir ‘sırr’ı fâş etmiş olmasıdır. Hangi sır? Onu ne ben biliyorum, ne de muterizlerim.. Yalnız sağdan soldan işitiyorum ki Bektaşî âyinlerini alenen tasvir ve hikâye etmekle hainâne bir boş boğazlıkta bulunmuşum ve bu tarikat ehli tarafından bizzat bu âyinlere kabul edilmem sûretiyle hakkımda gösterilen bir emniyet ve itimadı sūiistimâl etmişim. Eğer ortada hakikaten gizli tutulması lâzım gelen bir şey olsaydı ben de muterizlerim gibi pek fenâ bir harekette bulunduğuma kâni olacak ve yazdığım bu eseri hiç değılse neşretmekten vazgeçecektim. Nitekim ‘*Nur Baba*’nın bundan sekiz dokuz sene evvel yazılmış olmasına rağmen meydana ancak şimdi çıkabilmesinin yegâne sebebi bir zamanlar benim de böyle bir ahlâkî endişeye kapılışım, yani gerek cehâlet, gerek sâdedillik sâikasıyla hakikatte bir ‘Bektaşî sırrı’ mevcut bulunduğuna inanışımıdır. Hâlbuki bir taraftan şahsî görgülerim, diğer taraftan bu tarikat hakkında yaptığım tetkik ve tettebbular bana isbat etti ki ‘Bektaşî sırrı’ yalnız âvamin beyninde yer bulan esassız mefhumlardan biridir. Bu tarikat da diğer bütün tarikatlar gibi haddizatında hiçbir perde ile mestûr değildir; müdevven eski kitaplarında erkân ve âdâbının gizli tutulacağına ve gizli tutulması lâzım geleceğine dair hiçbir sarâhat yoktur.” (1922: 5-6).

diyerek açıklanacak bir sırrın olmadığı şeklinde cevap verir. Sözü Bektaşî âyinlerinin gizli yapılışı meselesine getirerek, önceleri cem âyinlerine tarikata yeni girenlerin bile katıldığını, Bektaşî babalarının halkın arasında dolaşarak irşatta bulunabildiğini ifade eder. Yeniçeriliğin kaldırılması ve Tanzimat hareketiyle Bektaşîlerin takip ve kovuşturmaya, sürgünlere maruz kaldığını, bunun üzerine âyinlerini açıkça yapamayınca gizli yapmak zorunda kaldıklarını,

Bektaşî sırrı diye bir şeyin de bunun sonucu ortaya çıktığını, bu tarikat hakkında halk arasında yayılan ne kadar iftira, ne kadar kötü düşünce varsa faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmelerinden dolayı ortaya çıktığını ileri sürer (1922: 6). Böylece yazar, Bektaşîliği konu alan romanı aracılığıyla, bir tarafla dışa kapalılık ve gizlilikten doğan yanlış anlamaların, kötü düşüncelerin ve saptırmaların da önüne geçmiş olduğunu dolaylı bir şekilde söylemiş olur.

Yakup Kadri'nin üzerinde durduğu ikinci problem romanda yer alan kadın-erkek ilişkilerindeki serbestliğin anlatılışdır. Yazar,

“Bu kitapta [ya]zılan şeyler, mevzuu bahsimiz olan tarikata halkın lisanında dolaşan menkıbelerden daha ziyâde mi şeyn getiriyor? ‘Mum söndürmek’ten, ‘çırçıplak mu’ânekalar’a kadar bütün o biri birinden şenî biri birinden müstehcen masallar ‘Nur Baba’ romanında tasvir edilen vecd ve cûşîş sahnelerinden daha çok mu mucib-i ârdır?” (1922: 7).

diye sorduktan sonra halkın bir kısmının Bektaşîlere olumsuz baktığını, mutaassıp çevrelerin Bektaşîleri “mülhid” ve “zındık” şeklinde değerlendirdiğini, *Nur Baba* romanının böyle bir kanaatle yazılmadığını; hatta halk arasında var sayılan birtakım iğrençliklerin bu tarikat terbiyesi içinde olmadığını, cem âyinlerinin gerçek mahiyetini göstermekle *Nur Baba*'nın Bektaşîliğe hizmet ettiğini ifade eder. Ancak, romanında yer alan anlatımlardaki kadın-erkek ilişkilerine ve âyinlerdeki serbestliğe üstü kapalı göndermede bulunan yazar, bu gibi uygulamaların genel olarak son dönemlerdeki bütün kurum ve kuruluşlarda baş gösteren bozulmanın sonucu olduğunu, Bektaşî dergâhlarının da bu bozulmadan etkilendiğini, cahil ve ehliyetsiz kişilerin elinde kalarak gerilediğini ve içten içe çöktüğünü ifade etme ihtiyacı duyar. Yakup Kadri, bugün için Bektaşîliğin “gerek şeklen, gerek ruhen” geleneğin dışına çıktığı, bütünüyle tanınmaz hâle geldiği görüşünü ileri sürer. Natüralist romancılara has bir tavırla yazar,

“Ananeden yetişmiş hakikî ve samimi Bektaşîler Bektaşî dergâhlarının bugünkü hâli karşısında dilhûndurlar. Ben bunlardan biriyim ve yaraya parmağımı koymak sûretiyle tedaviye nereden başlamak lâzım geldiğini bu kitapla göstermeğe çalışıyorum. İcâp eder ki iş yalnız marazın teşhisiyle kalmasin, Hacı Bektaş Veli ocağının sadık hâdimleri, her tarafından ‘âlem-i zâhir’in ham ruhları esen bu virâneyi tamir ve ıslaha çalışsınlar, tâ ki günün birinde Yunus Emre gibi:

Çiğdik, piştik elhamdülillah

Diyebilelim.” (1922: 8).

der. Böylece bir tarafla romanı yazış amacını da ortaya koyar.

Yazar, üçüncü problem olarak romanın hayatı aynen yansıtan bir belge gibi değerlendirilmesi, olay örgüsüyle yaşanan hayat, roman kişileriyle hayatın içerisindeki kişiler arasında benzerlikler ve ilişkiler kurulması üzerinde durur:

“*Nur Baba*’ya yapılan itirazların bir kısmı da, bu kitabın Fransızların tabiri vechle bir ‘roman a clef’ –yani hakikatte vâki birtakım vak’aları ve hayatta mevcut birtakım eşhâsı musavver- bir hikâye olabilmesi ihtimaline istinat ediyor. Güya *Nur Baba* filan mürşit imiş, onun dergâhı filan yerde kâin imiş, Ziba Hanımefendi filan aileye mensup, herkesin bilip tanıdığı bir kadınımış, Nigâr Hanımın asıl ismi şu imiş, Macit adlı kahramanımın asıl şahsiyeti bu imiş. Bütün bu zanlar, bu faraziyeler katiyen esassızdır” (Karaosmanoğlu 1922: 8-9).

diyen Yakup Kadri, Bektaşî dergâhlarında *Nur Baba* gibi mürşitlere de Ziba Hanımefendi gibi “muhibbelere” de rastlamadığını, anlattığı olay örgüsünün ve kişilerin “muhayyel” olduğunu ifade etme ihtiyacı duyar. Bununla birlikte, romanının okuyucular arasında gerçeklik hissi yaratmış olmasını roman sanatı açısından başarı sayar. Roman kişilerinin gerçek hayatta olmadığını, yaşamadığını söyleyen yazar, bu kişilerin “hakikî değil tabii” olduğunu ve yaşama imkânlarının bulunduğunu belirtmeden de geçemez (1922: 9).

Ahmet Hâşim’in ve Halide Edip’in övgülerinin tersine *Nur Baba* kitap olarak yayımlandığı sırada romanı sert bir dille eleştirenler de çıkar. 1922’de *İleri* gazetesinin 1536, 1539, 1542, 1547 numaralı sayılarında “*Nur Baba* Romanı Münasebetiyle Bir Cevap” başlığı altında dizi yazı kaleme alan Necip, romanın sosyal hayatla ilgili üzerinde durur. Yarattığı etkiye rağmen romanda anlatılanların gerçekle ilgisiz olduğu fikrini ileri sürer. Romandan yaptığı alıntılarla *Nur Baba*’daki Bektaşîlik inanç değerlerine ve ritüellerine uymayan yanları sergilemeye çalışır. Yazar, bu dizi yazısında, romanda yer alan bazı hayat sahnelerini ve sözleri sayfa sayfa göstererek bu anlatılanların Bektaşîliğe uymayan yanlarını açıklama gayreti içine girer. Romanı “hakikat adesinden görüp tahlil etmek” (1922: 3) istediğini ifade eden Necip’in romana getirdiği eleştiri tavrı, hayatla sanat eserini ayırt edememesi bakımından bir yığın problemi beraberinde sürükler.

Necip, “Bir İzah”tan itibaren eleştirilerine başlar. O, “*Nur Baba* tahlilî bir nazarla okunduğu zaman bunda fâş edilmiş bir sır görünmez, en evvel göze çarpan şey (mukaddesâta hürmetsizlik)tir.” hükmüne varır. Devamla “[ş]urasını evvelce söyleyeyim ki Bektaşî’nin sırrı zannedildiği gibi bir akide, yahut tarz-ı ibadet değildir.” (1922:3) der. Her tarikatın ve inanç sisteminin kendine göre örtük akideleri, ibadet şekilleri olduğunu, bu ibadet şekillerinin o tarikata veya inanç sistemine bağlı olanlarca bilineceğini ifade eden yazara göre Bektaşîliğin sırrını “başka şeyde aramak lâzımdır. Fakat o sırta eren ruh o nuru gören göz *Nur Baba*’yı yazamaz.” (1922: 3).

Necip, “[m]ukaddesâta hürmetsizliği gösteren (Nur Baba) nefsü’l-emre de mugâyir bir mecmûadır. Ben Nur Baba’nın bu iki nâ-makbul vaz’ını isbat etmek için şu satırları yazıyorum.” dedikten sonra “Nur Baba’nın hikâyenüvislik ve edebiyat nokta-i nazarından kıymeti bahsine gelince bunu edebiyat münekkithlerine bırakacağım” sözüne yer verir. Daha sonra romanın konusunu kısaca “[n]amuslu, az çok medenî bir terbiye görmüş, oldukça tahsili yerinde, bir kadın sukût ediyor. Fuhşa ve sefâhate düşüyor. Sukûtuna sebep Bektaşilik, fuhuş ve sefâhatinin zemini dergâh oluyor.” (1922: 3) şeklinde belirler. Necip, romanda böyle bir konunun ibadethane durumundaki tekkede geçiyor olmasını eleştirir. Böyle bir konunun ibadethanede değil de gösterişli yaşama alanlarında veya “kabahathanelerde” geçmesinin doğru olacağı fikrini ileri sürer. Arkasından romandan yaptığı alıntılarla kelimelerin yerli yerinde kullanılmadığı sonucunu çıkarmaya, romanın ne kadar tutarsız ve gülünç olduğunu, yazarın Bektaşiliği bilmediğini göstermeye çalışır.

Necip’in üzerinde durduğu konulardan biri de romanda anlatılanların Bektaşî tarikatlarıyla uygunluk göstermediği konusudur. O, Yakup Kadri’nin Bektaşîliği iyi bilmediği fikrindedir. Ona göre romanının mukaddimesinde Bektaşîlik konusunda araştırma yaptığını söyleyen yazarın bu sözü doğru değildir. Buna delil olarak da romanda cem ayinlerine “zâhirlerin” katılmasını gösterir. Oysa tarikata henüz intisap etmemiş bulunan *zâhirler*, cem ayinlerine katılmazlar. Necip, *Nur Baba* romanında cem ayininin de yanlış anlatıldığı görülmektedir. Yazar, dört sayılı bu yazı dizisinde Bektaşîlikle roman arasında karşılaştırmalara giderek romanın tek tek eksiklerini ortaya koyma arzusunda olduğunu gösterir. Ancak, onun yaptığı, kendisinin de belirttiği gibi, eserin edebî yönden eleştirisinden uzaktır.

Yakup Kadri, *Nur Baba*’nın kitap hâlinde 1923’te yapılan ikinci baskısına da ayrıca yeni bir açıklama yazısı koymak ihtiyacı duyar. Romana yönelik dedikodu ve eleştiriler “İkinci İzah”ı da yazmasına yol açmış görünmektedir. Altında 28 Mart 1923 tarih kaydını taşıyan bu yazısında, romanı hakkında Halide Edip’in dışında yazılan ve söylenenleri değerli bulmaz. Bu konuda şunları söyler:

“Halide Edip Hanımefendinin ‘İkdam’ gazetesinde intişar eden kıymetli makalelerinden mâda ‘Nur Baba’ya dair okuduğum ve dinlediğim mülâhaza ve tenkitlerin hemen hiçbiri –aldığım bir kaç hususî mektubu da istisna ediyorum- benim edebî gururumu okşıyacak bir mahiyette değildiler. Vakıa, Ahmet Haşim Bey de ‘Akşam’ gazetesinde ‘Nur Baba’ın intişarı münasebetile en san’atkârane makalelerinden birini yazmıştır. Lâkin kendi başına bir san’at eseri olan bu makalede eserimden ziyade, Ahmet Haşim Beyin bir billûr parçasına veya sihirli bir menşure benzeyen dimağındaki mütelevvin aksimi gördüm. Bu itibar ile, diyebilirim ki, ‘Nur Baba’ romanın-

dan, bir roman gibi yalnız Halide Edip Hanımefendi bahs[e]tti ve bu şeref şu zavallı kitap için kâfi olmak lâzım gelir.

Handan müellifesi, kendine has o kudretli sezisiyle benim, *Nur Baba* romanında ne yapmak istediğimi âdeta bana bile vuzuh veren bir aydınlık içinde meydana koydu; tasvir ettiğim zahîrî hayatın karışık, kesif ve kaba saba eşkâli arkasında gizlenen derunî âlemin eşliğinden, kâh ateş ve kâh nur içinde dumanlara bürülü ruhların kıvranımlarını yalnız o gördü ve bu ruhlardan biri ve belki yegânesi olan Nigâr'a yalnız o acıdı; zira Nigâr, *Handan*'ın hemşiresidir; elemde ve ihtirasda hemşiresidir." (1939: 10-11).

Yakup Kadri, daha sonra sözü kendisine karşı yapılan eleştirilere getirerek "[m]eseleyi Bektaşilik tarafından alanlara artık cevap" vermeyeceğini, onların kendi cinsinden insanlar olmadığını, birbirlerinin dilini ve amacını anlamalarının imkânı olmadığını ifade eder. Adını belirtmeden Necip imzasıyla yapılan eleştirilere üstü kapalı cevap verir. Onunla münakaşaya tenezzül etmediği için Necip hakkında "kırlan haysiyetini benim haysiyetime ve namusuma taarruz etmek suretile tamire kalkıştı" (1939: 12) der.

Fevzi Lütfi imzasıyla 1922'de *Dergâh*'ta "İstanbul'un On Beş Günü Kitaplar" başlığı altında Abdülhak Hâmid'in *Ruhlar* adlı eserinden sonra *Nur Baba* romanına yer verilir. Fevzi Lütfi, *Nur Baba*'nın *Akşam* gazetesindeki tefrikası sırasında bazı okuyucularla roman hakkında konuştuğunu, bunların bir kısmının romanın yayımlanmasını olumlu, bir kısmının olumsuz karşıladığını, bazılarının da roman karşısında tarafsız kalmayı tercih ettiğini bildirir.

Fevzi Lütfi, romana itiraz edenleri, Yakup Kadri gibi, "hissen bedhah ve müraî insanlar" olarak niteleyerek kendisinin "*Nur Baba*'da ifşâyâya, hicve hücumu teşhire dair bir şey" görmediğini ifade eder. Ona göre tam tersine "*Nur Baba* romanı Bektaşiliği fena bir şey zannedenlere karşı kuvvetli bir müdafaanâme mahiyetindedir." O, bu düşüncesine romanın "Bir Bektaşî Tekkesinde Mumlar Nasıl Söner" başlıklı ilk bölümünü örnek gösterir. Bu bölümün halkın arasında dolaşan bir söylentiye reddetmek ve ortadan kaldırmak için yazılmış olduğu sonucunu çıkarır. Çünkü ürpererek okunmaya başlayan bölüm bittiğinde mumların güneşin doğuşuyla söndüğü görülmekte, çirkin bir şeyle karşılaşılmamaktadır. Yazar, *Nur Baba*'yı okumadan önce Bektaşiliği "sakat, esasız ve çirkin tahayyül" ettiğini, romanı okuduktan sonra bunun değiştiğini söyler. "Lakin ne yazık ki, içimi ürperten gözlerimi yaşartan ve irademi sarsan büyük ve ilahî esrârın ruhuna değil maddesine temas eder gibi oldum" diyen Fevzi Lütfi, bu romanda alıştığı Yakup Kadri'yi bulamadığını ifade eder. Ona göre Yakup Kadri bu eseriyle insan ruhunu anlatan asıl sanatının dışına çıkmış, canlı, kanlı insanı, onun etini ve dünyevî yanını anlatma yoluna gitmiştir (1922: 27-28).

Hüseyin Cahit [Yalçın], *Fikir Hareketleri* dergisinin 42. ve 43. sayılarında “Matbuat Hayatı Yakup Kadri Bey Nur Baba Romanı” başlığıyla 1934’te iki yazı yayımlar. Bu yazılarında Hüseyin Cahit, romanın yayımlanışının üzerinden geçen on yılı aşkın aradan sonra eser ve yayımlanışı sırasında yarattığı tartışmalar üzerinde durma ihtiyacı duyar. Yakup Kadri’nin *Nur Baba* romanıyla Bektaşî sırrını açıklamış olduğunu ileri sürerek bu durumu eleştirir. Hüseyin Cahit, aynı zamanda romanın yayımlanışının üzerinden geçen on bir yıllık zaman içinde eskimiş olduğu görüşünü ileri sürer. Daha sonra romanın gazetedeki tefrika edilmek ve ilgi çekmek için kaleme alındığı, bitirilmeden ve yeniden okunmadan yayımlandığı kanaatini ifade eder. Romanın üslûbu üzerinde durarak cümlelerdeki aksaklıkları göstermeye çalışır. Hüseyin Cahit, romanda yazarın anlatıcı olarak kendi kimliğinin belirlediğini, hikmetler söylediğini, roman kişilerine seslendiğini örneklerle göstermeye çalışır. Bunu hata olarak değerlendirir. Romanda yer alan bazı ifadelerde ise Yakup Kadri’nin âdeta mensur şiir edasıyla coştüğünü ifade etme ihtiyacı duyar. O, romanın dünyasında yazarın ortaya çıkarak “inşaat tarzıyla rol” yaptığını ve bu tavrının okuyucuyu romandan soğuttuğunu söyler. Daha sonra romanın olay örgüsünü anlatarak olaylar dizisindeki aksayan yanları sergileme gayreti içine girer.

Nur Baba’nın yayımlanmasından uzun zaman sonra yazarı Yakup Kadri Karaosmanoğlu da romanın üzerinde durur. Yakup Kadri, 27. 4. 1961 tarihli *Ulus* gazetesinde “Hatıralar” genel başlığı altında “Bir Bektaşî Babasının Sergüzeşti” adlı bir yazı yayımlar. Bu yazısında romanının ilk yayımlandığı sırada yarattığı etkiyi, olumlu olumsuz değerlendirmeleri dikkatlere sunar. Bektaşîlik hakkında bilgi verme yoluna gider. *Nur Baba* dolayısıyla bir akşam geç saatlerde Mustafa Kemal tarafından köşke çağırılışını anlatır.

“Karaosmanoğlu, Nur Baba, Rıza Nur ve Atatürk Üzerine Açıklamalar Yapıyor” başlığıyla *Milliyet Sanat* dergisinde çıkan yazı Mustafa Baydar’ın Yakup Kadri’den yaptığı bir konuşma hakkında açıklama yapmasını istemesi üzerine ortaya çıkar. Yakup Kadri, bir mektupla Mustafa Baydar’ın soruları doğrultusunda *Nur Baba*, Rıza Nur ve Atatürk üzerine açıklamalarda bulunur. Mektupta Mustafa Kemal’in *Nur Baba* romanına gösterdiği ilgi konu alınır. Bu yazıdaki bilgiler, Yakup Kadri’nin *Ulus*’ta çıkan “Bir Bektaşî Babasının Sergüzeşti” başlıklı yazısında verdiği bilgilerin benzeri mahiyetindedir (Baydar 1974: 30).

Atilla Özkırmı, *Birlik Yayınları* arasında “Yakup Kadri Karaosmanoğlu Bütün Eserleri” serisinde çıkan *Nur Baba* romanı için yazdığı 23 Mayıs 1977 tarihli “Nur Baba Üzerine” başlıklı takdim yazısında eserin *Akşam* gazetesinde tefrikasından başlayarak bazı çevrelerin gösterdiği tepki, kitap olarak yayımlanması ve değişik çevreler tarafından nasıl karşılandığı üzerinde durur. Eseri çeşitli yönleriyle değerlendirir.

Özkırmılı, öncelikle romanın 1921’de Akşam gazetesindeki tefrikası sırasında yarattığı yankıya dikkat çeker. Yazar, *Nur Baba* romanı hakkında “birçok dedikodulara yol açmış, bir bakıma bu dedikodular romanın alinyazısını belirlemiştir. Tıpkı on yıl sonra yayımlanan *Yaban* gibi *Nur Baba* da ya lanetlenmiş, ya da göklere çıkarılmıştır. Ama yazarını yaygın bir üne kavuşturan da yine bu roman olmuştur” (1977: 13) değerlendirmesinde bulunur. Daha sonra Özkırmılı, *Nur Baba* romanının ilk baskısının kısa sürede bitmesi ve bir yıl dolmadan ikinci baskısının yapılması üzerinde durur. Üçüncü ve dördüncü baskıların ise çok aranan ve okunan bir roman olmasına rağmen uzun aralarla yapılmış olmasına dikkat çeker. Romanı önemli bir eser olarak gören Özkırmılı, “[ö]nemlidir, çünkü yalnız konusu bakımından yeni olmakla kalmaz, belli bir tarihsel dönemin toplumsal bir kesitini de sunar. Çöken bir imparatorluğun toplumsal kurumlara, kişilerin dünyasına yansıyan görünümüdür çizilen bir bakıma” (1977: 13) der. Böylece o, *Nur Baba*’yı Türk halkının sosyal tarihiyle, imparatorluğun bozulan sisteminin kurumlara yansımaları yönüyle değerli bulmuş olur.

Romanın konusunu dikkatlere sunduktan sonra Mustafa Kemal’in romanla ilgilenmiş olduğu bilgisini Yakup Kadri’ye dayandırarak anlatan Atilla Özkırmılı, *Nur Baba*’nın yazılış aşaması hakkında da bilgi verir. Yazısının romanın yeni baskısına ayrılan kısmında ise yazar, kitabı *Birikim Yayınları* arasında baskıya hazırlarken takip ettiği yolu ve uyduğu ilkeleri açıklama ihtiyacı duyar. Ayrıca kitabın *Birikim Yayınları* (daha sonra *İletişim Yayınları*) arasında çıkan yeni baskılarının arkasına “Türk Edebiyatında *Nur Baba*” ve “Almanya’da *Nur Baba*” başlıkları altında roman hakkında çeşitli edebiyat tarihçisi, tenkitçisi ve araştırmacısı tarafından yapılmış değerlendirmelerden alıntılar ekler. Bu alıntılar roman hakkında yapılan değerlendirmeleri gösterdiği kadar romanın etki alanını da yansıtır.

Yakın yıllarda *Nur Baba* romanı, Almanya’da *Alevi Akademisi* adını taşıyan bir oluşumun yayın organı olan *Alevi Akademisi-Bülten* adlı dergide de eleştirilir. Dr. Hüseyin Ağuçıenoğlu imzasıyla “Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Nur Baba* Romanında Bektaşiler Karalamalar-İftiralar” başlığını taşıyan yazısına yer verilir. Dergi, altında “Akademi Bülten” ibaresiyle yazıyı,

“Ağuçıenoğlu bu yazısında, ta 1922 yılında yayınlanmış ve hala okunmakta olan bir kitaba, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Nur Baba* romanında ileri sürülen karaçalma ve iftiralara dikkatleri çekip irdelemekte. Edebi bakımdan da son derece cılız ve tutarsız olduğunu ortaya koymakta. Söz konusu romanın Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında ve Yakup Kadri gibi önde gelen bir yazar tarafından kaleme alınmış olmasını üzüntüyle karşılamak yetmez; ayrıca tarih boyunca Alevi-Bektaşî toplumuna yapıla gelen itham ve iftiralara ne yazık ki

Cumhuriyet döneminde de rağbet edilmiş olmasını esefle karşıladığımızı ifade etmekten kendimizi alamıyoruz. Sadece Osmanlı döneminde değil, günümüzde bile sık sık tekrarlanan gelen bu ve benzeri karaçalmaları, görmezlikten gelip susmanın zararı bir yana, toplumuzun onur ve gururunu rencide ettiği gözardı edilmemeli, edilemez de. Bu yazıyı birçok bakımdan ve ibretle okunmaya değer bulmaktayız” (2004: 33).

şeklinde takdim eder. Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere yazı daha baştan roman eleştirisi değil de belirli bir grubu savunmak için romana yöneltilecek eleştirel bakışı taşıyacağına işaretlerini verir. Yukarıdaki satırların altında Dr. Hüseyin Ağuıçenoğlu'nun yazısı yer alır.

Ağuıçenoğlu, “Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba Romanında Bektaşiler Karalamalar-İftiralar” başlıklı yazısında Nur Baba romanını sübjektif, yer yer roman sanatının dışına düşen eleştirel bir dikkatle ele alır. Eleştirisini daha çok romandaki kişilerin olay örgüsü içerisindeki tutarsızlıklarıyla romanda anlatılan tekke hayatının gerçekliği yansıtmadığı fikri üzerine kurar. Ona göre Yakup Kadri'nin karakterleri gerçek birer karakter ve tip olmaktan uzaktır. Nur Baba'nın öne çıkan roman kişisi Nigâr Hanım da “uyduruk bir tip olarak kalır.” Ağuıçenoğlu'na göre Yakup Kadri, romanlarını “cinsellik” üzerine kurmuş, kadın psikolojisini yansıtmaya çalışırken cinselliği kullanmış, insanın dizginlenemeyen cinsel dürtülerini ön plana almıştır. Ağuıçenoğlu, bu yazısında romanın kurgusunda ve olay örgüsünde bazı aksamalar da bulur. Ayrıca romanda sebep-sonuç ilişkisinin iyi kurulmadığı, roman kişilerinin davranışlarının anlamını bulmadığı kanaatini taşır. Nigâr Hanım'ın Nur Baba'ya karşı tavrındaki ani değişikliğin de açıklığa kavuşmadığı düşüncesindedir:

“Her ne kadar Yakup Kadri, Nigâr Hanım'daki bu ani ve radikal değişikliği, bu ‘oyuna karışmayı’, ‘her nasılsa’ şeklinde bir belirsizlikle açıklamaya çalışıyorsa da, aslında kendisinin bunun için kafasında hazır bir kalıbı vardır. Ona göre her kadın kendi kişiliğinde bir fahişeyi barındırır. ‘Azgın bir teke’ olan Nur Baba işte Nigâr Hanım'daki bu fahişeye seslenebilmiş, onu uyandırabilmiştir: ‘Acaba her kadının benliğinde böyle doğmak için fırsat bekleyen rüşeym halinde bir fahişe mi saklıdır?’ Yakup Kadri böyle düşündüğü için Nigâr Hanım tipi, romanda gerçekliği olan bir karaktere dönüşemez, uyduruk bir tip olarak kalır. Gözümüzün önünde canlanamaz. Ona atfedilen ‘ağır başlılık’, ‘zekilik’ ‘münevver’ gibi sıfatlar ise birer yafta olmaktan öteye geçemez, ete kemiğe bürünemez. Mesela, bir sayfa önce ona Nur Baba hakkında ‘Bu adam, Ziba hala gibi bir kaç muvaffakiyetten sonra kendini kaybetmiş, nefsinde her kadına karşı bir temellük hakkı vehmeylemeğe başlamış bir hodbinden başka bir şey değildi’ dedirten Yakup Kadri, bir sayfa sonra

onu Nur Baba'yla karşılaştırırken 'bir dakika içinde baştan başa şuhluk ve hiffet' kestirir. Yakup Kadri'nin, romanlarında özellikle kadın karakterlerini çizerken, onların "anlaşılmaz', 'açıklanamaz' davranışlarını anlatmaya çalışırken, kısacası, kadın psikolojisi üzerine kafa yorarken en sık başvurduğu kavram cinselliktir, kadınların içindeki zaptedilmez, dizginlenmez şehvettir. Biz, buna onun Kıralık Konak romanındaki Seniha karakterinin çelişkili, tutarsız davranışlarını açıklamaya çalışırken de rastlarız. Yazarın orada Seniha için söylediği şu cümle sanki Nur Baba romanında, dergâhtaki bir 'âlem sofrasında' gülen Niğâr Hanım için söylenmiştir: 'Seniha'nın kahkalarında bir sefahat sofrasında gıdıklanan bir fahişenin sesi duyuluyordu'. Yakup Kadri'nin özellikle ilk romanlarında görülen bu herşeyi cinsellekle açıklama temayülü, bu bir nevi Freudçuluk, 1928 yılında yayınlanan Sodom ve Gomore'de artık had safhaya ulaşır. Romanın konusu yok olur; olay örgüsü birbirine kötü bir şekilde yamanmış pornografik sahnelerin ötesine geçemez" (2004: 35).

değerlendirmesinde bulunur. *Nur Baba* romanını "gerçeklikten uzak, edebi bir değer taşımayan bir hiciv, bir yergi romanı" olarak görür. Ona göre bu roman iftiralarla doludur. Yakup Kadri, hiçbir Bektaşî dergâhını romanda anlatılan tekmeden ayırmaz:

"Nur Baba romanı, gerçeklikten uzak, edebi bir değer taşımayan bir hiciv, bir yergi romanı olarak karşımıza çıkar. Bektaşî dergâhlarına hakaretler yağdıran, Bektaşîler aleyhine söylenen iftiralar üzerine oturtulmuş bir kitap. Yakup Kadri kesinlikle diğer Bektaşî dergâhlarını Nur Baba'nın 'aşk cennetinden' ayırmaz. Tüm Bektaşî dergâhları onun için aynıdır: birer 'garip meyhane', 'bir çok ruhların kaynadığı şeytani kazan'dırlar. 'Bunlar muhakkak aile hayatı aleyhine kurulmuş bir takım müesseseler'dir. Oraya gelenler ise 'muhabbeti, Bektaşî tabirince, içmek, çalgı çalmak' olarak anlayan, 'kiminin elinde bir şişe, kiminde bir def, kiminde bir ud' bulunan 'sarhoş' takımındır. Onun içindir ki hiç kimse oradaki postların, 'bu üzerine kapanılan, bu öpülen, mukaddes postların' ne kadar fena, 'âdeta bir tekenin sırtından yeni sıyrılmış gibi' koktuğunun farkında değildir. Yakup Kadri'ye göre Bektaşî dergâhlarında tüm başlar sadece iki şeyin önünde eğilir: 'güzellik ve zenginlik'. Bu yüzdendir ki, Bektaşîliğin tüm sırrı, bütün esrarı 'gelenin malı, dönenin canı' desturundan ibarettir. İşte bütün bunları Niğâr Hanım'ın yüzü suyu hürmetine yolunu şaşırıp oraya bir kerecik uğrayıveren Macid (belki de yazarın kendisidir) anlar ve Bektaşî dergâhlarından 'kin, tikslenme, utanma, vicdan azabı ve daha bin türlü ızdırıp' duyar" (2004: 36).

Ağuiçenoğlu'nun bu sosyolojik formasyonla, kurmaca dünya ile yaşanan hayat arasındaki farkı ayırt etmeyen bakışı, bir edebiyat eleştirisi sayılmaktan çok belirli bir toplum kesiminin savunusu olarak anlam kazanır.

Ağuiçenoğlu, Yakup Kadri'nin romanın ikinci baskısının önüne koyduğu "Bir İzah" yazısını da eleştirel gözle değerlendirerek romanla arasında gördüğü çelişkileri ortaya koymaya çalışır. Ona göre *Nur Baba* romanı Yakup Kadri'nin ileri sürdüğü gibi toplumun bir kurumunun bozulan yanlarını gözler önüne sererek düzelmesini isteyen roman olmaktan uzaktır. Onun "romanları, hizmet etmek istediği insanların nezdinde birer hakaret ve küfür örneği olarak algılanagelmiştir" (2004: 33).

Ağuiçenoğlu, *Nur Baba* romanında olayların hızlı gelişmesini, Nur Baba'nın Celile Bacı'yla evlendikten sonra tekkenin kısa sürede ilgi odağı hâline gelmesini anlatım tekniği bakımından hatalı bulur. Romanın Bektaşî tekkesini içki ve şehvet mekânı olarak gösterdiği tespitini yaparak bu durumu eleştirir. Yazarıyla roman arasında sıkı ilişkiler ağı kurarak Yakup Kadri'nin ne yapmak istediğini ortaya koymaya çalışır. Ziba Hanımefendi'nin yeğeni Nigâr Hanım'ı Nur Baba'ya sırf gururunu kurtarmak için kendi eliyle takdim etmesini ve Bektaşîlerden nefret eden Nigâr Hanım'ın *Nur Baba*'dan etkilenerek kısa sürede değişim içerisine girmesini gerçekçi bulmaz. *Nur Baba*'nın yalnızca cinsellik üzerine kurulmuş olduğunu belirten yazar, bu durumu romanın hatalı yanlarından biri olarak değerlendirir.

Ona göre *Nur Baba*'da yazar, çelişkili, tutarsız kişilikler ortaya koymuştur. Nigâr Hanım, kısa sürede değişimler yaşaması, farklı kişilikler ortaya koymasıyla bunların başında gelir. Yakup Kadri'nin karakter yaratmada başarı sağlayamadığı düşüncesini taşıyan Ağuiçenoğlu, bu konuda şunları söyler:

"Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanında hiçbir karakter okuyucunun zihninde bir iz bırakmaz. Onlar belli bir mesajı iletmek için uydurulmuş kötü birer oyuncudurlar. Çelişkili, realitede yansımaları olmayan birer boş kılıf. Mesela, Nigâr Hanım, 134. sayfada Bektaşî tarikatının tüm sır[r]ının 'eyvallah demekten' ibaret o[ll]duğunu düşünür ve diğer bütün ruh hallerini tehlikeli bulur" (2004: 36).

Daha sonra yazar, romanı çözümlenmeye girişir. Ancak, yapılan çözümleme edebiyat eserini belirli bir metot çerçevesinde incelemeye değil, özetleme tekniği ile romanın olay örgüsünü dikkatlere sunmaya ve buna dayanarak aksayan yanlarını göstermeye yöneliktir. Sonunda romanı, "gerçeklikten uzak, edebi bir değer taşımayan bir hiciv, bir yergi romanı olarak karşımıza çıkar. Bektaşî dergâhlarına hakaretler yağdıran, Bektaşîler aleyhine söylenen iftiralar üzerine oturtulmuş bir kitap" şeklinde niteler. Eleştirilerini "*Nur Baba*,

Salman Rushdie'nin *Şeytan Ayetleri*'ne rahmet okutacak türden bir roman" (2004: 36) sloganik cümlesiyle tamamlar.

Şüphesiz yazarın romandaki teknik aksamalar, özellikle olayların hızlı gelişimi konusunda yaptığı tespit ve değerlendirmeler haklılık payı taşımaktadır. Ancak, "hiçbir karakter okuyucunun zihninde bir iz bırakmaz. Onlar belli bir mesajı iletmek için uydurulmuş kötü birer oyuncudurlar." hükmüne katılmak pek mümkün görünmemektedir. Şüphesiz Nigâr Hanım, bir Madame Bovary yahut Anna Kareninna kadar iyi çizilmiş karakter olmaktan uzaktır. Fakat, Türk romanının gelişim seyri düşünüldüğünde belirli bir başarıyı yakaladığı söylenebilir. Bunun yanında Nur Baba tipi, Nigâr Hanım kadar kuvvetli yakanıp gösterilmiş bir kişi olarak belirmektedir.

Burada Hüseyin Ağuışenoğlu'nun "Nur Baba'dan sonra romanın en önemli iki karakteri Ziba Hanım ile Nigâr Hanım'dır" tespiti üzerinde de durmak gerekecektir. Bu tespit, yerinde bir tespit olmaktan uzaktır. Roman her ne kadar *Nur Baba*'nın adını taşıyorsa da öne çıkan karakter aslında Nigâr Hanım'dır. Bu sebeple *Nur Baba*'yı birinci sıraya alıp Nigâr Hanım'ı Ziba Hanım'dan da sonra üçüncü sırada bir karakter olarak göstermek doğru olmayacaktır.

Bu eleştiride asıl problem romanın hayatın birebir mimesisi olduğu anlayışından yola çıkmak, hayatla roman arasında sıkı bağlar kurmaya çalışmak, hayat karşısında romanın yanlış bilgilerle ve yazarının Bektaşiliğe olumsuz bakışıyla daha baştan iftira ve karalama yoluna gittiğini söylemek, roman kişisi Macit'in bizzat yazarın kendisi olduğu ya da olabileceği fikri üzerinde durmak, edebiyat eserinin kurnaca dünya olduğunu bilmemeyi, hiç değilse göz önünde bulundurmamayı getiren hatalı bir yol olarak belirir. Ağuışenoğlu'nun iddia ettiği gibi Yakup Kadri'nin bütün Bektaşı tekkelerini "karalama ve iftira" peşinde olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Yakup Kadri, kötümser bakış açısı ve natüralist anlayışa varan dikkatiyle üzerine eğildiği kurum ve kuruluşların, toplum katmanlarının daha çok olumsuz yanlarını eserlerine taşıma yoluna gitmiştir. Onun *Sodom ve Gomore*, *Yaban* gibi *Nur Baba* romanını da bu çerçevede görmek doğru olacaktır.

Yakup Kadri, Osmanlı'nın son döneminde çöken ve çözülen kurumları arasında tekke ve dergâhlara da bakışını yöneltmiş, oradan bir roman çıkarmasını bilmiştir. Bu bakışta Yakup Kadri'nin diğer romanlarıyla birleşen bir yan vardır. O da yazarın kötümser hayat anlayışıyla yaşama alanlarının daha çok arızalı yanlarını edebî eserin dünyasına mizacıyla birleştirip taşımasıdır. Hayatın gerçekliğiyle sanat eserinin gerçekliği birbirinden farklı şeylerdir. Her şeyden önce romana yaklaşıırken bu durum göz önünden uzak tutulmamalıdır.

Edebiyat tarihlerinde ve edebiyat araştırmalarında *Nur Baba*

Nur Baba romanı, Yakup Kadri'nin edebî kişiliğinin ve sanatının ele alındığı edebiyat tarihlerinde üzerinde durulan eserleri arasında yer alır. Bunun yanında roman, bazı araştırmacılar tarafından Yakup Kadri hakkında yapılan monografik çalışmalarda da inceleme konusu yapılır. Bazı araştırmacılar da romanı değişik yönleriyle inceleme yoluna giderler.

Nur Baba romanına çeşitli edebiyat tarihlerinde yer verilir. Edebiyat tarihçileri, Yakup Kadri Karaosmanoğlu vesilesiyle *Nur Baba* romanı üzerinde kısaca da olsa durma ihtiyacı duyarlar. Bunların bir kısmı romanın daha çok yayımlandığı yıllarda yarattığı etki çevresinde yorum getirirken bir kısmı da romanı konusu yönünden değerlendirme yoluna gider. Kimi edebiyat tarihlerinde ise romana temasla yetinildiği, üzerinde gereği gibi durulmadığı, hatta bazı edebiyat tarihlerinde hiç konu edilmediğine şahit oluruz. *Nur Baba*'ya hazırladıkları edebiyat tarihlerinde yer verenler arasında İsmail Habib (Sevük), Mustafa Nihat (Özön), Nihat Sami Banarlı, Ahmet Kabaklı (Kabaklı 2002: 808, 810-811), Mahir Ünlü-Ömer Özcan bulunmaktadır. *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi 3 Cumhuriyet Edebiyatı* adlı çalışmasında Seyit Kemal Karaalioğlu ise *Nur Baba*'ya temasla yetinir (1985: 423). *Çağdaş Türk Edebiyatı*'nda Şükran Kurdakul, Yakup Kadri için madde ayırmış olmasına rağmen söz konusu romana yer vermez. Yalnızca eserleri arasında adı geçer. Ayrıca romandan alıntı yapar (1992: 15,17). Buna benzer şekilde Atilla Özkırmımlı da *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde eserin adına yer verir. *Kiralık Konak*'la birlikte *Nur Baba*'nın Yakup Kadri'nin romancılığının oluşmasında rol oynamış olduğunu belirtmekle yetinir (2004: 779).

Araştırmalarımıza göre *Nur Baba* romanına yer veren ilk edebiyat tarihi İsmail Habib [Sevük]'in *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*'dir. İsmail Habib, *Nur Baba*'nın kitap hâlinde yayımlanmasından iki yıl sonra baskısı yapılan *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*'nde roman hakkında yaptığı değerlendirmede şöyle der:

“Erenlerin bağı Bektaşî tekkelerine yakın olsa gerek. ‘Bir Serencâm’ nâsiri bir gün o bağdan çıktı, ‘Nur Baba’ın Bektaşî tekkesine girdi. Verdiği eser ona en büyük şerefi değilse de, aşağılara kadar genişleyen en büyük şöhreti getirdi. ‘Nur Baba’, eriten şehvetle eriyen aşkların hikâyesini söylüyor. Siyâh sakallı, keskin gözlü, davudî sesli bed-mest ve muhteriz şeyh şehvetin porsutan kudretidir. ‘Ziba’ bu kudretin lâvında tükenmişti. ‘Nigâr’ o şehvetin coşkun seylâbesinde zavallı bir et pestili hâline geldi. Eriten şehvet kadın ruhundaki kıskançlığı bile meflûç yapacak derecede kâdir, eriyen aşk kıskanamayacak kadar meflûçtur. ‘Nigâr’ı selefi ‘Ziba’ kendi eliyle götürmüştü Nigâr, halefi ‘Süheylâ’yı kıskanamıyor. Şehvetin azgın tekesi yaşlandıkça kadında yaşı indirmektedir: İhtiyar Celile Bacıdan görgülü

Ziba'ya, saçında aklar başlayan Ziba'dan taravetli Nigâr'a, porsuyan Nigâr'dan körpe ve bâkir Süheylâ'ya inen bir çıkış!" (1924: 634).

İsmail Habip, 1942 tarihini taşıyan *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi*'nde bu değerlendirmelerini benzer şekilde tekrarlar (1942: 371).

Mustafa Nihat (Özön), *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde *Nur Baba* romanına kısaca temas ederek romanın dönemi içerisinde ilgi çekmiş olduğunu, bunu da daha çok konusunun geçtiği mekândan kaynaklandığını ifade eder: "Bu romandan sonra asıl tecessüsü üzerine toplayan *Nur Baba* oldu. Eski zamanların Bektaşî tekkelerinden birini sahne olarak seçen muharrir oralarda bir kadının ve bir şeyhin manevî olmaktan uzak aşkını anlattı. Hakkında çok sözler işitilen bu eserde Nigâr *Nur Baba* macerası herhangi bir kadın-erkek macerasından başka bir şey değilken dekorun hususiyeti bu alâkayı keskinleştirmişti." (1934: 380).

Roman üzerinde duran araştırmacılardan biri de Cevdet Kudret'tir. Yazar, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II*'de Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanına da yer ayırır. Daha önce Niyazi Akı'nın *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Fikir-Eser-Üslûp* adlı eserinde yaptığı gibi o da romanla antik Yunan arasında ilgi kurar. Cevdet Kudret'in ifadesiyle Yakup Kadri, "o sıralarda okuduğu Euripides'in Bakkhalar tragedyasının da etkisiyle, içkili, danslı, kolu Bakhos (Dionysos) törenlerinin benzerlerini, kaybolduğundan yakındığı 'zevk ve sefâhet sanatını, buse ve aşk ilmini' Bektaşî 'Ayin-i Cem'lerinde" bularak "'Nev-Yunanilik' akımının roman alanında ilk ve tek örneğini" (1987: 157-158) verir.

Cevdet Kudret'in fazla iddialı görünen bu tezi haklılık payı taşır. Denebilir ki, Yakup Kadri, *Nur Baba* romanıyla Bektaşî tekkeleri çevresinde gözlemlediği yaşama tarzından hareketle, antik Yunan'da görülen zevk ve eğlence sahnelerinden gelen bazı unsurların da içine karıştığı kurmaca bir dünya oluşturma yoluna gider. Nitekim onun *Nur Baba* romanını yazdığı dönem, Yahya Kemal'le birlikte başlattığı ve Türk edebiyatına kaynak arama çabasıyla yöneldiği antik Yunan edebiyatının kuvvetli tesiri altında kaldığı yıllara rastlar.

Burada Cevdet Kudret'in *Nur Baba* romanı hakkında ileri sürdüğü "'Nev-Yunanilik' akımının roman alanında ilk ve tek örneği" olduğu tezi tartışma götürür. Zira, Yakup Kadri'nin 1913'te antik Yunan medeniyetine yönelik yıllarında kaleme almaya başladığı, 1921'de tamamlayarak gazetede tefrikasına başlanan bu eser, antik Yunan'ın dirilişi değil, iflasıdır. Yazar, söz konusu dönemde idealleştirdiği antik Yunan'ı daha çok mensur şiirleri ile küçük düz yazılarının büyümlü atmosferinin içerisine mitolojik ve ütöpik öğelerin karıştığı, olağanüstü güzelliklerin bulunduğu büyüleyici hayat sahneleri olarak gösterir (Yücel 1957: 289). Vak'ası hâlde cereyan eden *Nur Baba*'da ise

aynı topraklarda bir Bektaşî dergâhı çevresinde zevk ve sefa içinde yaşanan hayatın sıradanlaşması, bayağılaşması ve tükenişi dikkatlere sunulur. Mensur şiirlerinde idealize edilen uzak geçmişin yerini, *Nur Baba*'da tam bir düşüşü sergileyen yaşanan zamanın hayat sahneleri alır. Bunu biraz da yaşadığı dönemden hiç de hoşnut olmayan yazarın kötümser psikolojisi besler.

Banarlı, *Nur Baba* romanı hakkında yorum yaparken edebiyat tarihçisinin uyması gereken objektif kriterlerden çok, millî romantik duyuş tarzına bağlı sübjektif değerlendirmelere yer verir:

“San’atkâr, Nur Baba isimli romanında, millî ve tarihî bir Türk müessesesi olan Bektaşî tekkesi’nin, Türk medeniyeti tarihine yedi asır süresince yaptığı büyük hizmetleri asla dikkate almıyarak; bu tekkenin yalnız son çağlarındaki bazı bozuk taraflarını Bektaşîliğin kendisi zannedercesine bu teşekkül şiddetle hırpalamıştır.

Türk milletinin serbest düşünceye ve yaratıcı tefekkürü olan tarihî meylini, medresenin, hatta yüksek zümre tasavvufunun otoritesine rağmen, asırlarca, millî bir tefekkür sistemi halinde müesseseleştirerek yaşatan Bektaşî tekkesi, Türk dilini, Türk musıkisini, millî nazım şekillerimizi, millî veznimizi velhâsıl, tarihî ve an’anevî Türk zevkini ve Türk zekâsını kendi hareketli bünyesinde nemâlandırarak zamanımıza kadar ulaştıran bu hârika teşekkül; daha kuruluşunun ilk çağlarında kadını, erkeği, san’atı ve serbest düşünceyi en medenî bir anlayışla bir araya toplayan bu ileri cemiyet; şerefli mâzisi akla getirilmeden; yalnız son çağlardaki cismânî aşk ve ihtiras sahnelerine bakılarak, bu eserde insafsızca örselenmiştir. Nur Baba, Bektaşîliğin ancak kötü taraflarını belirten bu kuvvetli roman, âdetâ bir ‘münevver taassubu’ ile yazılmış bu canlı eser, hikâye san’atı bakımından güzel, fakat asıl Bektaşîliğin ne olduğunu bilenler için iç ezici ve üzücü bir kitaptır.” (1987: 1203).

Banarlı’nın, bu, sanat eseri hakkında hüküm vermekten çok kültür koruyucusu ve ahlâkçı bakışı *Nur Baba*’yı değerlendirmekten ziyade romanın konu aldığı toplum kesimini gözetici görünüm taşır.

20. Yüzyıl Türk Edebiyatı’nda Mahir Ünlü ile Ömer Özcan, Yakup Kadri’nin eserlerini değerlendirirken *Nur Baba*’nın “tekkelerin, özellikle Bektaşî tekkesinin yozlaşarak, yarattığı” sosyal yıkımları anlattığını ifade eder, daha sonra romanın konusu üzerinde dururlar (1987: 273).

Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü adıyla bir kitap hazırlayan Olcay Öner, *Nur Baba*’ya kısaca temas ederek roman hakkında “Kiralık Konak’la aynı yılda yayımlanan *Nur Baba*’da Bektaşî tekkelerindeki yaşayış ve tekkelerin bozulmaya başlayışı anlatılır. Bu romanın yazılmasında Yakup

Kadri'nin 1915'ten başlayarak Bektâşi tekkesiyle yakından ilgilenmesi önemli rol oynamıştır" (1984: 16) demekle yetinir.

Sadık K. Tural, Yakup Kadri'nin toplumumuzdaki kültür yozlaşmasının "dini gruplardakini Nur Baba'(1922)da gözler önüne" serdiğini ifade eder. Ona göre "Nur Baba, aydınların mistik arayışları karşısında tarikatların sükutunu" gösterir. Yazar, *Kiralık Konak*'la *Nur Baba*'yı özellikle de *Kiralık Konak*'ı "nesrimizin klâsîği" sayar (1992: 496).

Nur Baba romanı hakkında bir de ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. İnci Enginün tarafından kaleme alınan bu maddede yazar, romanı konu ve kişiler yönüyle kısaca tanıtır. Bu yazısında Enginün' öncelikle eserin yayımlanışı sırasında lehte ve aleyhte pek çok söz söylendiğini ifade eder. Daha sonra "Nur Baba geçmiş günlerdeki işlevlerini artık kaybederek cahil ve istismarcı kişilerin eline düşen tekkelerin, son günlerini anlatmakla beraber, usta yazarın büyük bir canlılıkla tasvir ettiği şahıslar ve durumlar, eserin, hakkındaki suçlamalara rağmen aranan ve okunan bir kitap olmasını sağlamıştır" (1990: 82) tespitinde bulunur. Devamla romanın konusunu "Eserlerinde derin bir mistik duyuş bulunan ve hayata genellikle trajik açıdan bakan Yakup Kadri, *Nur Baba*'da, bir Bektâşi şeyhi tarafından evlatlık edinilen, cahil, cinsi iştihası kuvvetli, güzel sesli süzgün bakışlı Nuri'nin, şeyhin ölümünden sonra ona varis olması, analığı ile evlenmesi, kadınlar üzerindeki cazibesini kullanarak tekkeye canlılık kazandırmasını anlatır" (1990: 82) şeklinde belirler.

İnci Enginün, *Nur Baba*'yı başka çalışmalarında da kısaca ele alır. O, başarılı bir eser olarak gördüğü anlaşılan *Nur Baba* hakkında şunları söyler:

"Yakup Kadri *Kiralık Konak*'ın hemen ardından yazdığı *Nur Baba*'da (Akşam'da tefrika 1921; 1922) toplumun çok önemli bir kurumundaki yozlaşmaya dikkati çeker. Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında büyük önem taşıyan tekkeler artık toplum için zararlı bir hâle dönüşmüşlerdir. *Nur Baba* Yakup Kadri'nin bir mistik davranış ve kendini tanıyış anlamında aşk duygusunu tadışını çok başarılı bir şekilde anlattığı romanıdır. Ne yazık ki kendisinin de eserinin sonraki baskılarında açıkladığı gibi, bu eserdeki şahısların gerçek hayattaki örnekleri aranmış, eseri ve eserin kadın kahramanı Nigâr'ı Halide Edib'den başka anlayan olmamış ve tartışma Bektâşilik meselesine dönmüştür. Yakup Kadri *Nur Baba*'da aşk duygusunun sonuna kadar yaşanması yanında bir toplum yarasına da parmak basmıştır. Yakup Kadri roman kişilerinin hayalî olduğunu belirtirken okuyucuların meraklarını kendi romancılığı açısından başarı sayar." (2001: 256).

İnci Enginün, bir başka çalışmasında daha *Nur Baba* üzerinde durur. Romanın konusunu ve kişilerini kısaca ve benzer şekilde değerlendirme yoluna gider (2006: 428-429).

*Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000)*nda “Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı” başlığıyla bir bölüm yazan Osman Gündüz de Yakup Kadri'nin romanlarını değerlendirirken *Nur Baba* üzerinde durur. O, Şerif Aktaş'ın tespitlerinden hareketle romanı,

“Yakup Kadri'nin *Kıralık Konak*'ın hemen arkasından yayımladığı *Nur Baba* romanı, toplumun bir başka sorununu, Türk kültür tarihi içinde önemli görevler üstlenmiş ama son iki asırda asli fonksiyonunu kaybetmiş olan Bektaşî tekkesini ve bu tekke çevresinde içinde buldukları karamsar ruh halinden kurtulmak için kendilerine bir teselli/kurtuluş yolu arayan İstanbul kibar tabakasının hayatını ele alır. Romana bir başka açıdan bakıldığında kendilerine has adap ve erkânı olan üç farklı mekânın çatışması görülür. Bunlar gönül ikliminde ferdin terbiye edildiği ve hoşgörünün hakim olduğu bir yer olan tekke, kaynağını gönülden alan, incelmış zevki ve eğlence hayatını sembolize eden yalı, ölçülü ve sistemleşmiş toplum hayatının hakim olduğu konaktır (Aktaş, 1987, 66-68). Cumhuriyetin ilk yıllarında her üç mekân da aslı fonksiyonlarını kaybetmiş olarak karşımıza çıkar.” (2004: 374-375).

şeklinde tanıtır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasında çıkan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde 1920-1960 dönemi romanını ele alan Yakup Çelik, Yakup Kadri'nin romanları konusunda bilgi verirken *Nur Baba* üzerinde de durur. Romanın konusunu “*Nur Baba*'da (1922), gerçek kimliğinden uzaklaştırılan tekke hayatını, çapkın bir tekke şeyhinin (Nuri) yaşadıkları ile anlatılır. İç güdüleriyle yaşayan bir tekke şeyhinin, konakta aklın öngörüsüyle yaşama tarzını sürdüren Nigar'ı, yalıda gönül penceresinden hayata bakan Ziba Hala aracılığıyla elde edişi romanın konusudur.” (2006: 220) şeklinde ortaya koyar. Devamla “Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kıralık Konak* ve *Nur Baba* romanlarında sosyal gelişmeleri kavram değerleri yüklediği mekanlar çerçevesindeki çatışmalarla işlemektedir.” (2006: 220) der.

Nur Baba romanına kısaca temas edenlerden biri de İsmail Çetişli'dir. O, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Ortaya Çıkan Fikrî, Siyasî Hareketler ve Türk Edebiyatına Yansımaları” başlıklı yazısında Yakup Kadri'nin “*Nur Baba*'da bozulan Bektaşî tekkesinin iç yüzünü ” yansıttığını ifade eder. Yakup Kadri'nin, hikâyelerinde olduğu gibi, romanlarında da eleştirel ve karamsar olduğunu belirtir (2007: 350-351).

Yakup Kadri hakkında hazırlanan monografilerde de *Nur Baba* üzerinde durulur. Niyazi Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Fikir-Eser-Üslûp* ve Şerif Aktaş, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu* adlı monografik çalışmalarında romanı ele alırlar. Romanın konusunu, olay örgüsünü, kişiler dünyasını belirleme yoluna giderler. Niyazi Akı, ilk baskısı 1960'ta yapılan monografinin çeşitli bölümlerinde *Nur Baba* romanını yapı ve kişiler dünyası yönüyle inceler. Akı, Yakup Kadri'nin *Nur Baba*'yla, *Kıralık Konak*'ta anlattığı aileden tekkeye geçtiğini ifade eder, romanı yazış sebebi ve şartları üzerinde durur. O, Yakup Kadri'nin Bektaşî tekkesiyle olan sıkı münasebetine dikkat çektikten sonra hastalığı sebebiyle tekkeyi manevî teselli yeri olarak görmüş yahut dostlarının ısrarıyla tekkeye yaklaşmış veya daha kuvvetle muhtemel toplumun ilgisini üzerine çeken Bektaşîliğin onun da yazar tecessüsünü çekmiş olabileceği ihtimalleri üzerinde durur. Dönem içerisinde Rıza Tevfik'in nefesleri, Besim Atalay'ın Bektaşîlik hakkındaki yazıları, Fuad Köprülü'nün araştırmaları Bektaşîliği ilgi odağı hâline getirmiştir. Niyazi Akı, *Nur Baba*'nın bir başka kaynağını antik Yunan'da bulur. Roman hakkında,

“Bu yıllar Yakup Kadri'nin Euripide'i ve bilhassa onun *Les Bacchantes*'ini okuduğu yıllardır, yani, paganist çağlardaki Bacchus âyinlerinin işret ve raks âlemlerinin cazibesine kapıldığı bir devredir; yazar, içkili, rakslı, müzikli âyinlerin, âyin-i cemlerin muhabbet dolu vecdi peşindedir. Bu itibarla cemiyetimizin vaktiyle en önemli bir kültür müessesesi olan Bektaşî tekkelerinden birini sadece hissî ve ritüel taraftan işleyen romanı *Bacchanale* bir görüş mahsulü kabul etmek yerinde olur. Eserinin dinî ve felsefî mahiyette olmadığını bizzat muharrir de kitabın başına koyduğu 'İkinci İzah'ta belirtir.” (2001: 100).

tespitlerinde bulduktan sonra romanın konusu üzerinde durur, yazarla eser arasında bağlar kurmaya çalışır.

Şerif Aktaş'ın Yakup Kadri Karaosmanoğlu adlı kitabından önce “*Nur Baba Romanı Üzerine*” başlığıyla yayımlanan bir yazısı bulunmaktadır. O, bu yazısında mekânı merkeze alarak romanı konusu, olay örgüsü, çatışmalar ağı ve kişiler dünyası yönüyle çözümler (1983: 10-13). Ayrıca Şerif Aktaş, Yakup Kadri Karaosmanoğlu adlı monografisinin “Yakup Kadri'nin Romanları” başlığı altında onun romanlarını topluca değerlendirirken *Nur Baba*'ya da yer verir. Bu çözümleme onun *Doğuş Edebiyat*'ta çıkan yazısının gözden geçirilerek kitaba alınmış şeklidir.

Selim İleri, *Argos* dergisinde yayımlanan “*Nur Baba'da Elem ve İhtiras*” başlıklı makalesinde *Nur Baba*'nın yayımlandığı sıralarda tenkitçiler ve yazarlar tarafından nasıl karşılandığı konusu üzerinde durduktan sonra romanı tahlil etme yoluna gider. Selim İleri, roman hakkında kaleme alınan yazılar içerisinde Halide Edip'in *İkdam* gazetesinde çıkan yazısına değer verir ve bu

yazıyla bir romancı olarak Halide Edip'in romanın gerçekliğini kavrayıp ortaya koyduğu görüşünü taşır (1990: 64-68).

“Nur Baba Romanında Yozlaşan Bektaşî Tekkesi” başlığıyla bir yazı yayımlayan Gıyasettin Aytaş,

“Nur Baba'yı iki şekilde ele alıp incelemek mümkün: Birincisi, burada anlatılan hususlardan hareketle, 'işte Bektaşîlik buymuş, bu tarikat hakkında söylenenler doğruymuş' diyerek Bektaşîliğe saldırmak; ikincisi ise, bir tarikatın ehil ellerde bulunmaması yüzünden, nasıl kişisel hırs ve arzuların aracı olarak kullanıldığı, bunun sonucunda da, böyle güzide bir tarikatın ve onun mensuplarının hiç hak etmedikleri suçlamalara ve iftiralara nasıl maruz kaldıklarını gözler önüne sermek. Biz ikinci yolu tercih edeceğiz.” (1999: 66).

diyerek incelemede tutacağı yolu bildirir. Bunu yaparken o, “Yakup Kadri, Nur Baba'ya yazdığı izahta, romanın yazılmasının asıl gayesinin bir kurumu tenkit değil, bu kurumun nasıl istismar edildiğini gözler önüne sermeyi amaçladığını ifade etmiştir” (1999: 66) diyerek hareket noktasını romanın yazarı Yakup Kadri'ye dayandırır. Daha sonra Aytaş, romandan yaptığı iktibaslarla yozlaşan Bektaşî tekkesini ve insan ilişkilerini çözümlmeye girişir.

Özcan, romanın kadın karakteri Nigâr Hanım'ın davranış ve eylemlerini psikolojinin verilerinden hareketle inceleme konusu yapar (2002: 87-96).

Nur Baba romanı üzerinde son çalışmalardan birini yapan Gariper, çalışmasında romanı, Yahya Kemal'in *İthaf* şiiri ile *Nur Baba* romanını ışık metaforu çerçevesinde insanın özünden uzaklaşması, tekkelerin içinin boşalması, insan-Tanrı bağının kopuşu etrafında çözümlene çabasında olur (2005: 257-273).

Yurtdışında Nur Baba

Nur Baba romanı, yurtdışında da yayımlanır. Bu yayın üzerine hakkında makaleler kaleme alınır. Annemarie Schimmel tarafından Almancaya çevrilen roman, ilk kez 1947 yılında Florestan Yayınevi tarafından *Flamme und Falter* (Ateş ile Pervane) adıyla yayımlanır. Bu çeviri vesilesiyle Alman araştırmacı Otto Spies, romanın başına Almanca ön söz mahiyetinde bir takdim yazısı yazar (1977: 277-281). Söz konusu yazısında *Nur Baba* romanını çeşitli noktalardan inceleme konusu yapar. Önce Yakup Kadri ve romanı *Nur Baba* hakkında bilgi verir. Bektaşîliği kısaca tanıtır. Sonra romanın Almancaya yapılan çevirisi üzerinde birkaç cümle söylemekle yetinir:

“Bu romanın yazarı olan Yakup Kadri, modern Türk edebiyatında tartışmasız ilk sırada yer alır ve gerçekten dâhi diye tanımlanabilecek az sayıdaki Türk yazarından biridir” (1977: 276) diyen Otto Spies, Yakup Kadri'nin ilk romanı olarak takdim ettiği *Nur Baba'yı*, onun diğer romanları içerisinde daha

önemli bir eser olarak görür. Bunu, Yakup Kadri'nin diğer romanlarının siyasi anlayışa bağlı kalınarak yazılmasına karşılık *Nur Baba*'nın psikolojik roman olmasına bağlıdır. Yakup Kadri'yi "dahiyane bir yaratıcı, ruh analizlerinin ve psikolojik olayların güçlü bir biçimlendiricisi ve sunucusu" (1977: 278) şeklinde değerlendiren yazar, onun *Nur Baba* romanının bu özellikleri taşıyan eseri olduğunu ifade eder. Otto Spies, devam eden satırlarda bu romanla yazarının yalnızca Türkiye'de değil, Avrupa'da da ünlendiğini ifade eder.

Otto Spies, romanın yayımlandığı sırada Türk okuyucuları arasında yarattığı akisler üzerinde de durur. *Nur Baba*'nın yayımlandığı yıllarda büyük ilgi uyandırdığını söyleyen yazar, o sıralarda romanın Bektaşiliğin gizli yanlarını ortaya çıkarmakla suçlandığını ekler. Türkiye'de 20. yüzyılın başlarındaki kadının durumunu ve Bektaşileri anlamanın Alman okuyucular için güç olduğunu belirten Spies, bu yazısında Bektaşilik hakkında geniş bilgiler verme ihtiyacı duyar. Böylece roman, yarattığı etkiyle Almanya'da da konu olur.

Sinemada *Nur Baba*

Nur Baba romanı kitap olarak yayımlandığı 1922 yılında filme de alınır. Yönetmenliğini Muhsin Ertuğrul'un yaptığı bu film, Kemal Film tarafından çekilir. Kaynakların verdiği bilgiye göre *Nur Baba* romanının sinemaya uyarlaması olan bu filmde, tekkesini zengin ve güzel kadınlar için kullanan, şehvet düşkününü bir Bektaşî şeyhinin hikâyesi anlatılır. Romanın sinema filmine alınışı sırasında Bektaşiler stüdyoyu basarlar. Bunun üzerine film bazı oyuncuların ayrılması, yerine yenilerinin bulunması, ad değişikliği ve polisiye tedbirlerle *Boğaziçi Esrarı* adıyla tamamlanabilir.

Rakım Çalapala, 1 Ağustos 1944'te *Yıldız* dergisinde "Stüdyo'ya Baskın" başlıklı bir yazı yayımlar. Bu yazısında o, Bektaşilerin çok şeye katlanabilen, geniş gönüllü kimseler olarak tanındığını, oysa bunun böyle olmadığını Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanı çıktığı zaman belli olduğunu ifade eder. Büyük dedikodulara yol açan roman, filme alınmaya kalkışılınca işin rengi birdenbire değişmiştir. "Bektaşî tekkelerinin sadık mensupları 'Defterdardaki stüdyoda bektaşilik aleyhinde bir film çevriliyormuş' diye" (1944: 22-23) ayaklanırlar. "Bektaşiler filmin aleyhlerine çekildiği yanılmacasıyla kıskırtılmışlardır" (Özgüç 1998: 10). Rakım Çalapala'nın verdiği bilgilere göre,

"Dekorlar yapılmış, roller dağıtılmış, çalışmalara yeni başlanmıştı. Nur Baba rolünde rahmetli Emin Belig Belli oynuyordu. İkinci mühim bir rolü de şimdi Rusyada devlet artistlerinden olan meşhur artist Papazyan almıştı. Diğer rollerde Behzat Butak, Vasfi Rıza Zobu, rahmetli komik Ali Rıza v.s. vardı.

Bu filmin başrollerinde de o zamanlar Rusya'dan kaçmış olan Rus kadınları oynuyordu. (...) İkinci, üçüncü sınıf rolleri de tiyatro sahnelerimizde oynayan Ermeni kadınları yapıyordu.

Bir gün stüdyoda çalışırken bir gürültü, bir patırtıdır koptu. Bir alay beктаşı derviş stüdyoya baskın yapmıştı. Bektaşilik aleyhinde film çeviriyorlar, diye artistlerin üzerine bir yürüyüş yürüdüler, dekorların üzerine bir saldırış saldırılar ki, demeyin gitsin!.. Bütün dekorlar artistlerin başına geçti. Herkes çil yavrusu gibi bir tarafa dağıldı” (1944: 23).

Bu baskından, başta Papazyan olmak üzere, oyuncular korkarak stüdyodan kaçarlar. Rakım Çalalapa'nın biraz da magazin gazeteciliğine yönelik verdiği bilgilere bakılırsa Papazyan, can korkusuyla evine kadar kaçar. Bir daha da stüdyoya gelmez. Dekorların parçalanarak aktörlerin dövülmesi üzerine Muhsin Ertuğrul, bazı oyuncularını değiştirerek filmi baştan çekmek zorunda kalır (Onaran 1994: 21). Çalalapa, Papazyan'ın baskından kaçışını şöyle anlatır:

“Bu arada en çok korkan zavallı Papazyan olmuştu. İhtimal ele geçerse bir güzel dayak yiyeceğinden, belki de paralanacağından korkuyordu. Hakkı da yok değildi hani!.. Arkasındaki beктаşı urbalarına, çenesindeki takma sakala rağmen değil beктаşı, müslüman bile değildi.

Stüdyodan dışarı fırlayınca caddeyi tutup koşa koşa kaçmağa başladı. Korkusundan arkasına bile bakmıyordu. Unkapanına kadar soluk soluğa geldi. Yolda bu güzel kıyafetli, sevimli yüzlü beктаşı babasına selâm veren verene idi. Kimse onun makiyajla sokağa fırlamış, stüdyo baskınından kaçan bir artist olduğunu farketmemişti.

Papazyan, Unkapanında bir faytona atladı, evine kaçtı. Ertesi gün zabıta işe el koymuş, stüdyo muhafaza altına alınmış, yeniden çalışmalara başlanmıştı. Fakat Papazyan'ın gözü o kadar yılmıştı ki, bir daha bu rolü oynamak için kendisini razı etmek mümkün olamadı. Onun son derece korkmuş olduğunu ve tekrar beктаşı elbisesini sırtına giymiyeceğini anlayan rejisör o rolü kendisi oynamak zorunda kaldı” (1944: 23).

Alınan tedbirler sonucu, Bektaşilerin bir daha baskın yapmalarının önüne geçilir. Ancak, filmde görev alanlara isimsiz tehdit mektupları gelir. Film, 1922'de ancak polisiye tedbirlerle tamamlanabilir.

Rakım Çalalapa'nın yazısından hareketle Şener, 1922'de filme alınmak istenen *Nur Baba* romanının karşılaştığı güçlükleri ve tepkiyi, film stüdyosunun basılışını, oyuncuların canlarını kaçarak kurtarışını aktardıktan sonra Muhsin Ertuğrul'un Darülbedayi'den ayrıldığı 1922 yılında tiyatro repertuarına dayanan filmler yerine “sansasyon yaratan” filmler yapma yolunu seçtiğini ifade eder (1972: 78). Bu da romanın yayımlanışına bile tepki gösteren Bektaşilerin stüdyoyu basış sebeplerini açıklığa kavuşturan bilgilerden biri durumundadır.

İkinci defa ve baştan oynanışında “[i]ç sahneleri Eyüp’teki stüdyoda, bazı dış sahneleri Boğaziçi’nde (Rumeli Hisarı, Bebek) çekilen film, 1922 yılında bitirildiği halde, sansür izin vermediği gerekçesiyle, ancak ertesi yıl ve Boğaziçi Esrarı adı ile” (Onaran 1981: 163) 13 Aralık 1923’te gösterime girer (Odabaşı 2004: 546). Filmin görüntü yönetmenliğini Türkiye’de ilk sinema filmini çeken Fuat Uzkınay yapar. Gösterime giren filmin “‘Sanat ve temaşa âleminde Türklerin yüzünü ağartacak büyük millî piyes, 5 fasıl’, ‘Cazip ve heyecanâmiz bir mevzu... Yeniliğe, güzelliğe, san’atta cür’et ve fedakârlığa parlak bir misal teşkil edecek şaheser’, ‘Feci ve hevlengiz büyük aşk ve ihtiras piyesi’, ‘Avrupa ve Amerika filmleriyle mukayese edilebilecek Türk eseri’, ‘Fevkalâde mizansen.. Lâtif İstanbul manzaraları... Zengin ve muhteşem şarkvârî dekorlar’ ” şeklinde reklamı yapılır (Onaran 1981: 163-164). Fakat iş bununla bitmez. Bu defa da Bektaşiler filmi oynatmaması için sinema sahipleri üzerinde baskı ve tehdit kurma girişiminde bulunurlar. Sinema salonlarının dağıtılmasını, tahrip edilmesini göze alamayan bazı sinema salonları bir süre filmi oynatmaktan kaçınırlar. Filmin isim değişikliğine giderek *Boğaziçi Esrarı* adıyla gösterilmesi de durumu değiştirmez. Herkes bu filmin *Nur Baba* olduğunu bilir. Film, bazı sinemalarda gösterilmeye başlanınca halkın ilgisini çeker. Bunun üzerine daha önce filmi oynatmaktan kaçınan sinemacılar da filmi oynatmak için *Kemal Film* şirketine tekliflerde bulunurlar.

Filmin yapımcısı Muhsin Ertuğrul, filmin çekiminde romana sadık kalınca ortaya bir melodram çıkar. Fakat, filmin romandaki karakterlerin özelliklerini iyi bir şekilde yansıttığı söylenemez. Zira, “roman kahramanının özelliğini teşkil eden ses güzelliğini verebilecek sestem mahrum olduğu gibi, birçok güzel Bektaşî nefeslerinin de duyulmaması bakımından” film aksar. Ayrıca aktör Emin Belig, romanda anlatılan *Nur Baba*’nın etkili bakışına sahip olmadığı gibi çizdiği portrede de pek başarı sağlayamaz. “Buna karşılık Sarmatova ve Artinova güzellikleri ve oyuncu yetenekleri ile filme bir dereceye kadar katkıda bulunabilmişler; Darülbedayi oyuncularını ile eski bir ortaoyuncu olan Ali Rıza başarılı Bektaşî tipleri çizmişlerdir.” Bunun yanında dekorları tiyatro dekorları şeklinde iki boyutlu olan film, sinema tekniği bakımından bütün ilkelliğine rağmen, konusunun çekici olması dolayısıyla seyircilerden büyük rağbet görür (Onaran 1981: 164).

Nur Baba romanının filme alınması sırasında ortaya çıkan olaylar yakın dönemde de gazete yazılarına konu olur. Kerim Evren, 21 Aralık 2002 tarihli *Akşam* gazetesinde yayımlanan “Bektaşiler Seti Bastı” başlıklı köşe yazısında “TV dizisi ‘Çocuklar Duymasın’da, ‘İzmir Körfezi gibi kokuyor’ sözü geçince, İzmirliiler ayağa kalktı. 1922 yılında da bir Bektaşî şeyhinin sefahat alemlerini konu alan film, henüz çekimi bitmeden bir grup ‘baba erenleri’ öfkeden deliye döndürmüştü.” diyerek İzmir halkının *Çocuklar Duymasın* adlı dizi film

karşısında gösterdiği tepkiyle *Nur Baba* romanının filme alınışı sırasındaki olaylar arasında benzerlik kurar. Yine 4 Nisan 2004 tarihli Akşam Gazetesi'nde Burak Artuner'in kaleme aldığı "Papazyan'ın 'çile'si" adlı yazıda aktör Mel Gibson'un yönetmenliğini yaptığı, Hz. İsa'nın hayatını konu alan film *İsa'nın Çilesi* ile *Nur Baba*'nın filme alınırken karşılaştığı tepkiler bakımından benzerlikler kurulur. Dini motifler taşıyan bir filmin zor çekildiğini iki film arasında ilişki kurarak ifade eden yazar, Rakım Çalapala'nın verdiği bilgilerle yazısını sürdürür ve sonlandırır.

Mustafa Kemal Atatürk ve *Nur Baba*

Nur Baba romanı, yayımlandığı yıllar içerisinde geniş okuyucu kitlesinin ilgisini çeker. Halktan okuyucuların yanında dönemin aydınları ve devlet adamları da romanı okur. Roman etrafındaki önemli noktalardan biri de eseri okuyan Mustafa Kemal Atatürk'ün Ali Baba'yı görmek istemesidir. *Nur Baba*'yı okuyan Mustafa Kemal, romana konu olan Nur Baba tipinin gerçek hayattaki temsilcisi olarak gösterilen Çamlıca'daki Kısıklı Bektaşî Şeyhi Ali Baba'yı görmek arzusuna kapılır. Kısıklı Bektaşî Şeyhi Ali Baba'yı ve romanın yazarı Yakup Kadri'yi bir gün akşam yemeğinde bir araya getirir.

Yakup Kadri'nin hatıraları arasında verdiği bilgiye göre, bir akşam o, geç vakitlerde köşke çağrılır. Niçin çağrıldığını bilmediği için heyecanla köşke çıkan yazar, Mustafa Kemal'in her zamanki gibi görünen kalabalık yemek masasında iki yabancı olduğunu fark eder. Bu yabancılardan biri Kısıklı Bektaşî Şeyhi Ali Baba'dır. Mustafa Kemal'e daha önce Ali Baba adında birinin Ankara'ya geldiği, bu kişinin Yakup Kadri'nin romanının kahramanı Nur Baba olduğu haberi verilir. Mustafa Kemal, roman kahramanının yaşadığı hayat içerisindeki temsilcisini görmek, romanın yazarı Yakup Kadri ile kahramanını yan yana getirmek ister. Bu sebeple Kısıklı Bektaşî Şeyhi Ali Baba'nın bulunduğu yemeğe Yakup Kadri'yi de davet eder. Bu durumu yıllar sonra Yakup Kadri, şöyle anlatır:

"Fakat, benim eşikte görünmem üzerine diyebilirim ki, her şey değişti. Sofradakiler, âdeta birbirlerine karıştı, konuşmalar durdu ve bunun yerine bir fısıltı aldı yürüdü. Derken, bir de ne göreyim, elini sıkmak üzere kendisine doğru yürürken, Mustafa Kemal Paşa telaşla ayağa kalktı ve bana hitaben; 'Sizi, dedi, bu akşam buraya davet etmekte hayli tereddüde düştüğümü söylemek isterim. Fakat, gönlüm, şimdi aramızda bulunan bir eski dostunuzla buluşmanıza mâni olmağı bir türlü kabul etmedi. Biliyorum, o dostunuz "Nur Baba" romanınız yüzünden size 'muğber' olabilir. Ama, burası bir 'muhabbet sofrası'dır' bütün 'iğbirar'ların ve küskünlüklerin, hattâ ihtilafların bu sofranın etrafında unutulup gitmesi lâzım gelir' ve eli[y]le yanında duran sakallı bir adamı işaret ederek 'Ali Beyin fikri de bu merkezdedir' sözünü ilâve etti.

Bu adam birçok kişi tarafından benim ‘Nur Baba’ romanımın erkek kahramanına örneklilik ettiği sanılan Çamlıca Bektaşî dergâhı şeyhi Ali Baba idi ve fıraklı, plâstronlu, beyaz kravatlı balo kıyafeti içinde ilk bakışta kim olduğunu tanıyamamıştım. (...)

Mustafa Kemal Paşa da, sanırım, böyle bir tecessüse kapılmıştı ve bilmem kimden Ankara’ya Ali Baba adında birinin geldiğini duyar duymaz Köşke çağırıp yakından tetkik etmek hevesine düşmüştü ve gene sanırım ki; ilk anlardan itibaren bu adamla ‘Nur Baba’ romanı kahramanı arasında bir münasebet bulamayıp işin esasını benden öğrenmek istemişti. Hakkı da vardı. Gerçi bu Baba kalıbı ve yüzü bakımından romandaki Babayı andırıyordu ama ne beriki gibi ‘rind’ ve ‘ehli dil’ görünüyör; ne de şarkî söyleyip ‘Nefes’ okumasını biliyordu. Üstelik; Nur Baba’nın zıddına olarak tavır ve hareketlerinde de kaba saba bir adamdı.

Mustafa Kemal Paşa beni bir müddet onunla hoş beş etmekte bıraktıktan sonra kendi yanına çağırdı ve kulağıma eğilip: ‘Bu herifte, dedi, senin Nur Baba’ndan hiçbir şey göremiyorum.’ Ben gülererek: ‘Sizi hayal sukutuna uğratmış olmaktan çok müteessirim’ dedim. ‘Ali Baba benim roman kahramanımın sadece ham maddesidir. Bir heykeltraş nasıl taştan veya tunçtan âdeta canlı denecek bir insan vücudu meydana getirirse ben de Nur Baba’yı öylece bir adamdan meydana getirdim. Her sanatkârın yaptığı iş zaten bundan ibaret değil midir?’ Mustafa Kemal Paşa: ‘Anlıyorum’ dedi ve ilâve etti ‘Şimdi, Nur Baba romanının değeri benim nazarımda bir kat daha artmıştır.’ ” (1961: 3).

Yakup Kadri’nin ifade ettiğine göre bu kısa konuşmadan sonra Mustafa Kemal, artık, dikkatle “incelemekte olduğu Ali Baba ile hiç meşgul” olmaz. Diğer misafirlere döner ve başka konularla ilgilenmeye başlar (1961: 3).

Yakup Kadri, Ulus gazetesinde yayımlanan bu hatırasından dokuz yıl sonra 1970 Mayıs’ında Mustafa Baydar’ın mektubuna verdiği cevapta bu konuya yeniden döner. Mustafa Baydar’ın soruları doğrultusunda *Nur Baba* romanıyla Mustafa Kemal’in ilgilenmesine, Çamlıca Bektaşî Şeyhi Ali Baba’yı ve kendisini köşke çağırması konusuna biraz daha açıklık getirir:

“Atatürk Nur Baba romanımın kahramanını görmek merakında idi, çünkü, bunun gerçekte mevcut bir Bektaşî Şeyhi olduğunu kendisine söylemişlerdi. Çankaya’da oturan Dr. Ragıp adında bir Bektaşî de onu şahsen tanıdığını söylemiş ve bulup Atatürk’e takdim etmek görevini üstüne almıştı. Türk Dil Kurumu’nda belirttiğim gibi bu Kısıklı Dergâhının Şeyhi Ali Baba’ydı. Bahis konusu romanımın etrafında yapılan polemiklerde hep bu adamın ismi geçmiştir. Sebebi şu: çünkü, ben yarı Tasavvuf’a düşkünlüğüm, yarı Bektaşî sırrı denilen şeye karşı merakım saikasıyla Tarikat’a girmek kararımı bu dergâhta gerçekleştirmiştim. Yani Ali Baba’dan nasip almıştım. Fakat, ilk günden itiba-

ren, Ali Baba başta olmak üzere orada herkes ve her şey beni bir hayal kırıklığıyla etkilendirmekten öteye geçememiştir. Ali Baba, Tasavvuf'la hiç alakası olmayan hattâ okuyup yazması küt bir adamdı. Kalıbının, çehresinin bazı niteliklerinden başka benim Nur Baba'ya benzer tarafı yoktur. (Kadınlara düşkünlüğünden ve kadınların ona olan kapılmalarından başka). Nitekim, Atatürk onda Nur Baba'yı bulmak için hayli yoklama ve denemelerde bulunmuş, (meselâ romanda güzel sesli olarak tanıttığım için) 'Şarkı söyle, nefes oku' demiş, karşılığını alamamış ve beni yanına çağırıp onun işitemeyeceği bir sesle 'Yakup Kadri, bu senin anlattığın Baba'ya hiç benzemiyor' diye âdetâ yakınır gibi olmuştu. İşte ben de bunun üzerinedir ki, 'Paşam, demiştim, bu Nur Baba'nın, hammaddesidir.' ” (1974: 30).

Mustafa Kemal'in *Nur Baba* romanıyla ve roman vesilesiyle Kısıklı Bektaşî tekkesi şeyhi Ali Baba ile ilgilenmesi konusu, roman sanatı bakımından, yaşanan hayatla kurmaca dünya arasındaki ilişkiler ağını gündeme getirir.

Sonuç

Roman, kurmaca metin olarak malzemesini dış dünyadan alır. Sanatkâr, dış dünyadan aldığı malzemeye, yaşama biçimine, hayat sahnelerine, mekâna, zamana ve kişilere değişik seviyelerde kurmaca dünyada yer verir. Kurmaca dünya dış dünyanın “bir düşünce sistemi etrafında sanatkâr tarafından yorumlanması neticesi vücut bulur” (Aktaş 1984: 14). Bu durum, yazarın bağlı olduğu estetik anlayışa, edebî akıma, niyet ve mizacına bağlı olarak, bazı romanlarda gerçekliğin geniş şekilde yansıma alanı bulmasına zemin hazırlarken bazı eserlerde yaşanan gerçekliğin yansıtılması düşük seviyede kalır. Ancak, sanatkâr dış dünyaya hangi seviyede bağlı kalırsa kalsın sonunda ortaya koyduğu roman bir kurmacadır.

Sanatkâr, kendi hayat tecrübesinden, gördüklerinden, yaşadıklarından hareketle sanat eserine vücut verir. Sanat eserinin varlık kazanmasında hayal gücü sanatkârın hayat tecrübesi üzerinde durmadan çalışarak ona yeni şekiller ve görünüm kazandırır. O, dış dünyanın gerçekliğini ve hayat sahnelerini edebî eserin dünyasına aynen aktarmaz. Aynen aktarılan olaylar ve olgular zaten sanat eserinden farklı bir şey olur. Kurmacanın amacı gerçek dünyayı olduğu gibi anlatmak değil, onu yeniden yorumlamak ve okuyucunun zihninde farklı bir gerçeklik izlenimi yaratmaktır.

Roman kişileri de bu çerçevede düşünülmelidir. Kurmaca dünyada sözü edilen kişiler gerçek hayatta olması gereken kişiler değildir. Bu kişiler, yaşanan hayatın içindeki insanlardan izler taşımakla birlikte, kurgulamaya dayanan bir dünyada, tasarlanmış bir hayatı yaşarlar. Kurmaca metnin yazarı, kurguladığı karakterlere belirli özellikleri verdikten sonra olay gelişimleri bu kahramanların kişilik özellikleri doğrultusunda şekillenir.

Mustafa Kemal'in "[b]u herifte (...) senin Nur Baba'ndan hiçbir şey göremiyorum," sözüne Yakup Kadri'nin "Ali Baba benim roman kahramanımın sadece ham maddesidir. Bir heykeltıraş nasıl taştan veya tunçtan âdetâ canlı denecek bir insan vücudu meydana getirirse ben de Nur Baba'yı öylece bir adamdan meydana getirdim. Her sanatkârın yaptığı iş zaten bundan ibaret değil midir?" şeklinde verdiği karşılık aslında genelde sanatın, konumuz gereği özelde roman sanatının sanat-hayat, roman-hayat ilişkisi içinde dayandığı prensibi göstermeye yaraması bakımından dikkat çekicidir. Her sanatkâr dış dünyadan aldığı malzemeyi yeniden şekillendirerek eserini vücuda getirir. Böyle bir uğraş, sanat eseriyle dış dünya arasında değişik seviyelerde ve düzlemlerde benzerlik ve ilişkiler ağı kurmamıza yol açacak görünüm sergiler. Fakat, sanat eseri hayata ve onun gerçekliğine ne kadar yaklaşırsa da ondan farklıdır. Neticede sanatın tabiata eklenmiş deha olduğu yaygın görüşünün doğruluk payı taşıdığını ifade etmeliyiz.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* romanı, gazetadaki tefrikasından başlayarak çokça dedikodulara, itirazlara ve eleştirilere yol açar. Romanın kitap hâlinde baskısının yapılması tepkileri ve ilgiyi artırır. Roman sübjektif çerçevede Halide Edip ve Ahmet Hâşim gibi bazı yazarlarca Türk edebiyatının önemli eserlerinden biri şeklinde değerlendirilirken, Necip ve Hüseyin Ağuicenoğlu gibi bazı kişilerce de hiçbir edebî değeri olmayan bir roman olarak gösterilmek istenir. Toplumun çeşitli kesimlerinin ve edebiyat çevrelerinin ilgi alanına giren *Nur Baba*, aynı zamanda sinema filmine alınmak istenir, Almancaya çevrilir, günümüze kadar yaygın bir etkiye sahip olur. Buna rağmen sanat eseri olarak üzerinde duran, edebiyat biliminin ölçütlerine bağlı olarak ele alan, metin çözümlemesi çerçevesinde esere yaklaşan az sayıda yazı ortaya konur. Bu da romanın edebî yönünden ziyade konusu itibarıyla daha çok sansasyonel yanıyla ilgi çektiğini gösterir.

Kaynakça

- [ADIVAR], Halide Edip (1922), *Nur Baba*, İkdâm, nr. 9096, 13 Temmuz 1922, 3.
- AĞUİCENOĞLU, Hüseyin (2004), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba Romanında Bektaşiler Karalamalar-İftiralar*, Alevi Akademisi-Bülten, nr. 5, Wiesloch Deutschland, Ocak, 33-36.
- AHMET, Hâşim (1338/1922), *Yakup Kadri Nur Baba Münasebetiyle*, Akşam, nr. 1305, 9 Mayıs 1338/1922, 3.
- AKI, Niyazi (2001), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Fikir-Eser-Üslup*, İstanbul: İletişim Yay.
- AKTAŞ, Şerif (1983), *Nur Baba Romanı Üzerine*, *Doğuş Edebiyat*, nr. 19, Ekim, 10-13.

- _____ (1984), *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara: Birlik Yay.
- _____ (1987), Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ARTUNER, Burak (2004), *Papazyan'ın 'çile'si*, Akşam, 4 Nisan.
- [ATAY], F[alih] R[ıfka](1338/1922), *Vatan Siyaseti, Fırka Politikası*, Akşam, nr. 1381, 26 Temmuz.
- AYTAŞ, Gıyasettin (1999), *Nur Baba Romanında Yozlaşan Bektaşî Tekkesi*, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, nr. 9, Bahar 1999, 65-74.
- BAYDAR, Mustafa (1974), *Karaosmanoğlu, Nur Baba, Rıza Nur ve Atatürk Üzerine Açıklamalar Yapıyor*, Milliyet Sanat, nr. 111, 20 Aralık, 30.
- KUDRET, Cevdet (1977), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ÇALAPALA, Rakım (1944), *Stüdyoya Baskın*, Yıldız (dergisi), C.11, nr. 132, 1 Ağustos, 22-23.
- ÇELİK, Yakup (2006), *Roman, 1920-1960*, Türk Edebiyatı Tarihi, C. 4, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 215-274.
- ÇETİŞLİ, İsmail (2007), *İkinci Meşrutiyet Döneminde Ortaya Çıkan Fikrî, Siyasî Hareketler ve Türk Edebiyatına Yansımalar, II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yay. 125-370.
- ENGİNÜN, İnci (1990), *Nur Baba*, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.7, İstanbul: Dergâh Yay. 82.
- _____ (2001), *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yay.
- _____ (2006), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul: Dergâh Yay.
- EVREN, Kerim (2002), *Bektaşiler Seti Bastı*, Akşam, 21 Aralık.
- FEVZİ, Lütfi (1922), *Nur Baba*, Dergâh, nr. 26, 26-27.
- GARİPER, Cafer (2005), *Işık ve Arayış Metaforu Çerçevesinde Yahya Kemal'in İthaf Şiiri ile Yakup Kadri'nin Nur Baba Romanında İnsanın Yitimi ve Süreksizlik*, Isparta: Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu –I Bildiriler-Müzakereler, 28-30 Ekim, 257-273.
- GÜNDÜZ, Osman (2004), *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000), Ankara: Grafiker Yayınları. 367-454.
- İLERİ, Selim (1990), *Nur Baba'da Elem ve İhtiras*, Argos, nr. 20, Nisan, 64-68.
- KABAKLI, Ahmet (2002), *Türk Edebiyatı*, C. III, 11. Baskı, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal (1985), *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi 3 Cumhuriyet Edebiyatı*, 2. baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- KAPLAN, Mehmet (1987), *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2*, İstanbul: Dergâh Yay.
- [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri (1338/1922), *Nur Baba*, İstanbul: Akşam Matbaası.
- [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri (1939), *Nur Baba*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- _____ (1961), *Bir Bektaşî Babasının Sergüzeşti*, Ulus, 27 Nisan,3.

- _____ (1996), *Nur Baba*, (Haz. Atilla Özkırmı), 3. baskı, İstanbul: İletişim Yay.
- KURDAKUL, Şükran (1992), *Çağdaş Türk Edebiyatı 2 Meşrutiyet Dönemi/2*, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Yay.
- NECİP (1922), *Nur Baba Romanı Münasebetiyle*, İleri, nr. 1536, 11 Mayıs 1338-12 Ramazan 1340 (23 Mayıs), 3.
- _____ (1922), *Nur Baba Romanı Münasebetiyle*, İleri, nr. 1539, 16 Mayıs 1338-21 Ramazan 1340 (28 Mayıs), 2.
- _____ (1922), *Nur Baba Romanı Münasebetiyle*, İleri, nr. 1542, 19 Mayıs 1338-26 Ramazan 1340 (1 Haziran), 3.
- _____ (1922), *Nur Baba Romanı Münasebetiyle*, İleri, nr. 1547, 24 Mayıs 1338-26 Ramazan 1340 (4 Haziran), 3.
- ODABAŞ, Battal (2004), *Alevi Sineması, Alevilik*, (der. İsmail Engin-Havva Engin), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ONARAN, Alim Şerif (1994), *Türk Sineması*, C. I, İstanbul: Kitle Yay.
- ÖNERTOY, Olcay (1984), *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı ve Öyküsü*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- ÖZCAN, Tanık (2002), *Nur Baba Romanında Niğâr Hanımın Niyet ve Eylemleri Üzerine Bir Çözümleme*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, nr. 1, Elazığ, 87-96.
- ÖZGÜÇ, Ağâh (1998), *Kronolojik Türk Sinema Tarihi 1914-1988*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü Sinema Dairesi Başkanlığı.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (1977), *Nur Baba Üzerine*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Nur Baba*, (Haz. Atilla Özkırmı) İstanbul: Birikim Yay.
- _____ (2004), *Türk Edebiyatı Tarihi Cilt II (Ansiklopedik)*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- [ÖZÖN], Mustafa Nihat (1934), *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- [SEVÜK], İsmail Habib (1340/1924), *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- _____ (1942), *Tanzimattan Beri I Edebiyat Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- SPIES, Otto (1996), *Almanya'da Nur Baba*, Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Nur Baba*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay. 243-248.
- ŞENER, E. (1972), *50 Yıl Önceki Nur Baba Olayı*, Hayat Tarih Mecmuası 2(11), 74-79.
- TURAL, Sadık K. (1992), *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı Üçüncü Cilt Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. 471-502.
- [YALÇIN], Hüseyin Cahit (1934), *Nur Baba, Fikir Hareketleri*, nr. 42, 9 Ağustos, 251-253.
- _____ (1934), *Nur Baba, Fikir Hareketleri*, nr. 43, 16 Ağustos, 266-268.
- YÜCEL, Hasan Âli (1957), *Edebiyat Tarihimizden*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

The Reactions Caused by the Publication of the Novel *Nur Baba* during the Second Constitutional Era

Assist.Prof.Dr. Cafer GARİPER*
Res. Assist. Yasemin KÜÇÜKCOŞKUN

Abstract: In 1921 the *Akşam* newspaper began to publish Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)'s novel *Nur Baba* (Father Nimbus) in the form of installments, but publication was discontinued shortly after because of a variety of reactions that the installments received from certain fractions in society. The work received similar reactions when it was published in book form in 1922. Later on when a film adaptation of *Nur Baba* was being made, the film set was attacked to prevent the shooting of the film. This novel, which caused a variety of reactions in different sections of society, eventually drew the attention of Mustafa Kemal Atatürk as well. The novel also engaged some attention abroad. This article looks into the variety of reactions caused by the publication of *Nur Baba*.

Key Words: Second Constitutional Era, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, the novel, *Nur Baba* (Father Nimbus), cinema, reactions

* Süleyman Demirel University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ISPARTA
gariper@fef.sdu.edu.tr

"Роман Нур Баба, опубликованный в 2-м конституционном периоде и его воздействии"

Асс.Дц. Др. Джафер ГАРИПЕР*
Науч.иссл. Ясемин КУЧУКДЖОШКУН

Резюме: Роман «НУР БАБА» Якупа Кадри (Караосманоглу) печатался в журнале « АКШАМ » в 1921 году. Публикация романа была непродолжительной ,т.к. реакция в некоторых слоях общества на роман была неодобрительной.В 1922 году роман издаётся полностью в виде книги.И на этот раз вызывает критику. В просвещенных слоях общества вызывает однако положительную реакцию , а также интерес Мустафы Кемала Ататюрка. Вскоре была предложена его экранизация, но и сценарий фильма был раскритикован.В данной статье исследуются причины успеха романа не только в Турции но и за границей.

Ключевые Слова: Эра 2-ого Мешрутийета, Якуп Кадри Караосманоглу, роман, НУР БАБА, Кино, просвет

* Университет им. Сулеймана Демиреля , Литературно-научный Факультет, Кафедра Турецкого языка и Литературы./ г. ИСПАРТА
gariper@fef.sdu.edu.tr

İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne

Dr. Taner ASLAN*

Özet: Çalışma, ilk olarak *İttihad-ı Osmanî* adıyla kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu adı almasına kadar geçen tarihi hadiseleri ele almaktadır. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 2. Abdülhamit'in "istibdat" idaresine karşı bir oluşum olarak ve Batıdaki yeni gelişmelerin etkisi ile ortaya çıkmıştır. Askeri Tıbbiye'de kuruluşu tamamlanan Cemiyet, ilk zamanlarda mektep talebeleri arasında yayılmıştır. Üyeleri umumiyetle gençlerden oluşmaktaydı. Paris'te bulunan Ahmet Rıza ve Cemiyet tarafından Avrupa'ya gönderilen Dr. Nazım'ın birlikte çalışmaları neticesinde Cemiyet, Terakki ve İttihat adını almıştır. Balkanlarda da "istibdat" idaresine karşı Bursalı Mehmet Tahir, Talat Bey ve arkadaşları tarafından Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştur. İşte Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris merkezli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesinden Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: İttihad-ı Osmanî, Terakki ve İttihat, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

1. Giriş

Osmanlı Devleti'ne Batı merkezli fikir ve hareketlerin girmesi Batılılaşma ile olmuştur. Eğitim ya da bilgi ve görgüsünü geliştirmek amacıyla Avrupa'ya giden Osmanlı aydınları, Batının özgürlük, eşitlik gibi fikirlerinden etkilenmişlerdir. Avrupa'daki gelişmelerin hürriyet ve eşitlik neticesinde meydana geldiği düşüncesinden hareketle, Batılı fikir ve değerlerin Osmanlıya getirilmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Osmanlının da bu tür fikirlerle gelişeceği inancına sahip olmuşlardır. Bu fikirleri benimseyenler, Osmanlının öteden beri Batılılaşma siyaseti takip etmesine karşın, ciddi manada bir gelişme yakalayamamasının arka planında, Batılı manada fikir hareketlerinin tam manasıyla Osmanlıda yerleşmemesinin yattığını ileri sürmüşlerdir.

Batıya her ne surette olursa olsun gidenler, Batının eşitlik-hürriyet gibi fikirlerini benimsemişler ve bu fikirlerin Osmanlı Devleti'ne girmesini sağlamışlardır. Bu fikirleri ise basın ve neşriyat yoluyla yaymışlardır. Osmanlı Devleti'nde meşruti bir sistemin tesisine çalışan Yeni Osmanlılar Cemiyeti bu dü-

* Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / AKSARAY
taneraslan1972@mynet.com

şüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Devletin anayasal bir düzene kavuşmasının gereğini her düzlemde savunan Cemiyet mensupları, Osmanlı Devleti'nde özgürlük fikirlerinin mimarı olmuşlardır. Cemiyet, bu düşüncelere önderlik etmiş ve kendisinden sonra oluşacak teşekküllere de ön ayak olmuştur. Jön Türk hareketi de aynı kaynaktan beslenen bir harekettir. Hareketin fikri alt yapısı yine Batı orijinlidir. Onlar Osmanlı Devleti'nin, içinde bulunduğu bunalımdan kurtulmasının yolunun, Batılı fikirler ile Batının idarî, siyasî ve sosyal gelişmelerinin iktibas edilerek Osmanlıya uyarlanmasından geçtiği düşüncesini benimsemişlerdir.

2. İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti'nin Teşekkülü

Şûrâ-yı Ümmet gazetesinin “Hükûmet-i meşrûta ve ıslahât-ı umûmiye taraftarları”¹ şeklinde isimlendirdiği ve Osmanlıların, “Ahrâr-ı Osmaniye” (Okandan 1968: 234) dedikleri Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, “hürriyeti ilan ve herkese müsâvât ve adâlet vermek” (Kohen 1328: 43) ve “istibdat” idaresini meşrûfî bir yönetime dönüştürmek maksadıyla 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihinde İbrahim Temo (Ohri), Abdullah Cevdet (Arapkir), İshak Sükuî (Diyarbakır), Çerkez Mehmet Reşid (Kafkasya), daha sonra Hikmet Emin (Konya), Cevdet Osman, Kerim Sebâtî, Mekkeli Sabri Bey, Selanikli Dr. Nazım Bey, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından teşekkül edilmiştir (Tunaya 1952: 104; Çankaya 1968-1969/III: 628-629; Hanioğlu 1986/I: 173; Mardin 1964: 43; Kuran 1959: 54-55; Ramsaur 1972: 30; Birinci 2001: 45).² Gizli olarak teşkil edilen Cemiyetin ilk adı, “İttihad-ı Osmanî” ya da “İnkılab-ı Osmanî”dir.³

Cemiyetin teşekkülünde rol oynayan grup Jön Türkler olarak addedilmektedir. Jön Türkler⁴ I. ve II. Meşrutiyeti hazırlayan hareketlenme içindeki tüm aydın kitlesi için kullanılmıştır (Tunaya 1952: 161; Ramsaur 1972: 19). Aynı zamanda bu hareket bir orta sınıf burjuvazi harekettir (Tunaya 1952: 153). Jön Türk, bir bakıma Batının aynasına bakarak üretilen bir kavramdı. Jön Türk ismi Fransızca “Jeune Turc” deyiminden gelmektedir. Jön Türkler “Osmanlı Devleti'nde asrî ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen ihtilâlcilere” verilen bir addır (Kuran 1945: Önsöz). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen *Osmanlı* gazetesi Jön Türkler hakkında şunları yazar:

“Vatanın içinde bulunan mahalliği takdîr ile tahlisi için ahkâm-ı şer'îye ve kanûniyenin bir an evvel istihâl-i mer'iyetine çalışan, müte-hassis, fedakâr bülâned-i amel, yirmi otuz yaşındaki Osmanlılar daha doğrusu genç gönüllü, genç fikirli umûm Osmanlılar”dır (Osmanlı, sayı 31, 1 Mart 1899: 6). Jön Türk tanımına dair bir Jön Türk gazetesi olan *Hak* gazetesinde ise şu tanıma yer verilmektedir; “Jön Türk ne demektir? İstibdâdın aleyhinde bulunan efkâr-ı münevvere sahibi, hâl-i hazırda ise istibdâd sizin vücûdunuzla kâimdir. Bu cihetle eğer

siz var iseniz fırka-i ahrâr da mevcuttur. Hatta siz yok olduğunuz zaman dahi bu fırka mevcut bulunacaktır. Bu fikir teessüs etmiştir.” (“Jön Türk ve Ermeni”, Hak, sayı 1, 8 Ramazan 1318: 1). Cemiyetin kurucularından Abdullah Cevdet, Mısır’da 1326’da kaleme aldığı aynı zamanda Cenevre’de de neşredilen İki Emel adlı eserinde, Jön Türklerin devleti nasıl kurtaracaklarını, neyi ikame edeceklerini, niçin var olduklarından bahseder; “Neyi tesis ve ihyâ etmek? Nerede tesis ve ihyâ etmek? Nasıl tesis ve ihyâ etmek?... Ahaliyi tesis ve ihyâ etmek saha-i terakkide tesis etmek, ziyâ-yı ilim ve fazîlet ile tesis ve ihyâ etmek... Mâzînin, ahenk ve terakkiye uymayan cereyanına sed çekmek, bâtil âkide ve hurâfeleri zekâ, tefekkür, fen ve sanayiinin teftiş ve nezâreti altında mahvetmek lazımdır” (Abdullah Cevdet 1316: 3-28). M. Şükrü Hanioğlu Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902) adlı eserinde Jön Türkler hakkında şunları söyler; “Jön Türklük, eskiye karşı yeniyi dinin toplumdaki rolüne karşı bilimi savunan ve yeni ilişkiler sistemi arzulayan bir kategoridir” (Hanioğlu 1966: 72).

Teşekkülünde Mason ve Carbonari teşkilatlarının da etkili olduğu⁵ Cemiyetin kurulmasına neden olan etken, Devlet-i Ali’nin içinde bulunduğu siyasî, idarî, sosyal ve iktisadi bunalımdı. Hürriyet fikirlerinin hemen her türlüşününün taraftarı bulunan Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiyede, Cemiyet gelişme zemini bulmuştur. Devleti, içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için birtakım çareler aranmıştır. Gerek pozitivizm gerekse materyalizm bu çarelerden belli başlı olanlardır (Mardin 1992: 49).

Cemiyetin oluşumunda ‘istibdata’ karşı duyulan hoşnutsuzluk ile Batıya karşı duyulan hayranlık yatmaktadır.⁶ “Bu devlet nasıl kurtulur” sorusundan müphem olarak acilen meşrutiyetin ilanının gereğine inanan Cemiyet üyeleri, II. Abdülhamit idaresinin bir an evvel yıkılmasını arzu etmekteydiler. Osmanlı Devleti’nde ıslahat yapılması ve ‘istibdat’ idaresinin yıkılarak meşruti bir idarenin tesis edilmesi için yoğun bir propaganda faaliyetine girmişlerdir. Cemiyet, özellikle basın yayın yoluyla ‘istibdat’ idaresinin menfi uygulamalarından bahsetmiştir. Cemiyet, bu idarenin son bulması ile imparatorluğun derin bir nefes alacağı ve meşruti bir sistemin ihdas edilmesiyle birlikte de, vatanın şer odaklarından kurtulacağı düşüncesinde idi. Yayınladıkları neşriyatlarda da hükûmetin öncelikli işinin meşrutiyeti tesis etmek olduğu ifade ediliyordu (Osmanlı, sayı 62, 1900: 2).⁷

İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti, faaliyetlerini gizlilik ve ciddiyet içinde yürütmekteydi. Vatan ve milliliği esas alan Cemiyet, bu fikirlerin özellikle Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye talebeleri arasında yayılmasını ve gelişmesini sağlamak için faaliyetlerde bulunmaktaydı (Tansu 2003: 26). Cemiyet üyele-

ri, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin hamam önündeki odun yığınları üzerinde tıbbiye öğrencileri ile olan münasebetleri neticesinde onları Cemiyetin amaçlarına hizmet eder hale getirmişlerdir (Rıza Tahsin 1933: 114). Düzenledikleri bu toplantılara da "hatap kıraathanesi toplantısı" (Tansu 2003: 26) adını vermişlerdir.

Cemiyetin kurucuları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilk sınıfında okumaktadırlar. Cemiyet, ilk önemli toplantısını 20 Temmuz 1892'de yapmıştır (Birinci 2000: 469). Toplantılarını umumiyetle tıbbiyede yapmaktaydılar. Tıbbiye dışındaki ilk toplantısını ise Edirnekapı dışında bulunan bir kahvehanede Haziran 1899'da yapmıştır. Bu toplantıya 12 üye katılmıştır. Buradaki toplantıya İbrahim Temo, İshak Sükuî, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmet Reşid, Asaf Derviş, Hersekli Ali Rüştü, Giritli Muharrem, Hikmet Emin, Ali Şefik ve ismi tespit olunamayan bir kişi iştirak etmiştir (Hanioğlu 1986/I: 175.; Ramsaur 1972: 33). Toplantı, Mithat Paşa'nın bağında çukurca bir yerde bulunan incir ağacının altında, yere serilen hasır ve çuvallar üzerine oturarak bir piknik görüntüsü verilerek yapılmıştır. Toplantıya iştirak edenlerin hizmetlerini bağ bekçisi Aluş Ağa yapmıştır. İnciraltı toplantısı adı da verilen bu toplantıda en yaşlı üye olan Ali Rüştü başkan, Şerafettin Mağmumi sekreter, Asaf Derviş ise veznedar seçilmiştir. Cemiyette alınan kararları kaydetme vazifesi ise Şerafettin Mağmumi (1916) ile İshak Sükuî'ye verilmiştir (Hanioğlu 1986/I: 175). Cemiyete kimlerin üye olacakları üzerinde durulduğu mezkur toplantıda, tıpkı Carbonari'deki gibi bir idare heyeti kurulmuş ve her üyeye bir numara verilmesine karar kılınmıştır. Ayrıca istişare sonucunda şu kararlar alınmıştır; "her hafta muntazaman ve fakat muhtelif mahallerde bi'l-içtima müzakere etmek, mükemmel bir nizamname-i dahili kaleme almak üzere bir heyet- i idare teşekkül etti. İanelerin muntazaman cem'i, azanın mensub oldukları şube ile şubedeki sıra numarasını göstermek üzere deftere kaydı ve her bir azaya bir numara verilmesi taht-ı karara alındı" (Cevri 1909: 27-28).

Mezkur ilk istişare toplantısının tıbbiye talebeleri arasında hızlı bir şekilde yayılması neticesiyle Mekteb-i Tıbbiye talebelerinin hemen hemen hepsi İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne üye olmuşlardır. Yukarıda alınmış olan kararlar büyük bir titizlikle ve gizlilik içinde yürütülmüştür. Cemiyet, istişare toplantılarına büyük bir ehemmiyet vermekteydi. İbrahim Temo ve İshak Sükuî dikkat çekmemek maksadıyla ikinci toplantıya iştirak etmemişlerdir. Bu toplantıya Abdülkerim Sebati katılmıştır. Cemiyet, toplantılarını Cuma günleri farklı yerlerde yapmayı uygun görmüş, böylece toplantılar aksatılmadan Cuma günleri değişik yerlerde yapılmıştır (Hanioğlu 1986/I: 175).

Sonraki çalışmalarda bu ilk toplantının adı "İnciraltı toplantısı" ya da "Onikiler toplantısı" olarak da anılmıştır. Cemiyetin faaliyetleri makes bul-

muş, üye sayısı giderek artmıştır. Kosovalı Mebus İbrahim Efendi, Mülkiye mezunu Necip Dırağa, Görice Mebusu Şahin Kolonya ve posta memuru Talat Bey de Cemiyete üye oldular. Vatan ve milliyetçilik duygularının yoğun bir biçimde işlenmesi gençlerin Cemiyete katılmalarını sağlamaktaydı. Özellikle Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa ve Mehmet Emin gibi milliyetçi ve vatanperver yazarların eserleri gençler arasında elden ele dolaşmaktaydı. Harbiye, Baytar, Mülkiye, Topçu ve Mühendishane gibi mekteplerdeki talebelerin çoğunluğu da Cemiyetin etkisi altındaydı (Hanioglu 1986/1: 76; Ramsaur 1972: 33-35; İbrahim Temo 1939: 17-18). Tıbbiyede kurulup daha sonra diğer okullara yayılan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin üyeleri yurt dışında bulunan saray karşıtlarının çıkardıkları gazeteleri de gizlice okuyorlardı (İbrahim Temo 1939: 64-69; Kutay 1964: 71-75; Tansu 1964: 14; Ziya Şakir, 1932).

Abdülhamit, İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin varlığından ve faaliyetlerinden 1892'de haberdar olmuştur. Bu tarihten sonra Cemiyet üyeleri hafiyeler tarafından sıkı bir takibe alınmıştır. Gizli Cemiyet özellikle Askeri Tıbbiye talebeleri arasında yayıldığından, Abdülhamit bu mektep üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak istemiştir. Bu maksatla Saray, Tıbbiye Mektebi kumandanı Ali Saip Paşa'yı esnek davranması nedeniyle görevinden alarak Mehmet Zeki Paşa'yı Onun yerine bu göreve atamıştır (1893) (Kazım Karabekir 1982: 466-467; Ramsaur 1972: 35). Disiplinli bir komutan olan Zeki Paşa, Tıbbiye Mektebi Nezaretî'ne tayin edilmesinden sonra okulda disiplinli bir idare kurmuştur (Tunaya 1952: 110; Cevri 1909: 29; Kandemir 1975: 67). Onun sıkı disiplin tedbirleri alması netice verir. Mektebi Tıbbiye'nin 9. sınıf talebelerinden Muzaffer Hasan, Eşref Ruşen ve Muttefi Hasan Tıbbiye'de "hürriyet, müsâvât ve adalet" fikrinin yayıldığına bunu da gizli bir Cemiyetin organize ettiğine dair bir ihbarda bulunurlar. Cemiyet üyeleri, Zeki Paşa tarafından tevkif edilerek mahkemede yargılanırlar. Yargılama neticesinde Cemiyet üyelerinden Şefik Ali, Ahmet Mehdî, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid, Şerafettin Mağmumi, Mikail Useb ve Tekirdağlı Mehmet'in Tıbbiye Mektebi'nden atılmalarına ve tutuklanmalarına karar verilmişse de birkaç ay sonra affedilerek serbest bırakılmışlardır (Ramsaur 1972: 36). İbrahim Temo ise tutuklanmaktan kurtulmuş ve Romanya'ya kaçmıştır (Kocabaş 1991: 34).

Tıbbiye komutanı Zeki Paşa'nın mektepte uyguladığı katı disiplin talebelerin huzursuz olmalarına yol açmıştır. Mektepteki sıkı izleme dolayısıyla Cemiyetin ileri gelenlerinden bir kısmı kurtuluşu yurt dışına kaçmakta bulmuşlardır (Kutay 1964: 71-75; Tansu 2003: 14; Ziya Şakir 1932). Cemiyet, Mektebi Tıbbiye'deki sert uygulamalar neticesinde baskıya maruz kalan talebelerin daha rahat bir ortamda öğrenim görmeleri için onları Avrupa'ya yollamayı uygun görmüştür. Cemiyet bu yolla birçok yetenekli talebenin Avrupa'da

okumasını sağlamıştır. Tıbbiye'deki sert uygulamalarla karşılaşan birçok talebe de Avrupa'ya kaçmıştır. Cemiyet bunların kaçmalarına da yardımcı olmuştur. Yaşanan hadiseler neticesinde Arap Ahmet ve Ali Zühtü Paris'e, Mülkiye Mektebi Tarih Hocası Murat Bey ise Mısır'a kaçmışlardır (Hanioğlu 1986/1). Yurt dışına gidenler gittikleri yerlerde Cemiyetin eylem merkezlerini oluşturmuşlardır (Tansu 2003: 14).

Cemiyet, Mekteb-i Tıbbiye'nin üçüncü sınıfında talebe olan Selanikli Nazım'ın, Cemiyetin Avrupa'da etkin bir faaliyet göstermesi düşüncesiyle Paris'e gönderilmesini kararlaştırmıştır. Esasında Nazım hem eğitimini Paris'te tamamlamak hem de o sırada Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey'i Cemiyete üye yapmak amacıyla Paris'e gönderilmiştir (Eyicil 1988: 7).

Cemiyetin varlığı ve faaliyetleri ortadadır. Ancak onların bir program dahilinde hareket etmemeleri derli toplu bir cemiyet olduğu konusunda açıkça bir sorun ortaya çıkartmıştır. Cemiyet bunun bir sorun olduğunu düşünmüş olacak ki Cemiyetin bir nizamnamesinin olması gerektiği üzerinde durmuştur. Ali Birinci, 1895'e kadar yapılanları bir Cemiyetin varlığını kabul edebilmek için yeterli görmemektedir. Bu tarihte yayınlanan nizamname ile bir cemiyet hüviyetine kavuştuğunu da vurgulamaktadır. Bu düşüncesini Birinci şu şekilde ortaya koyar; "1895 yılı Cemiyetin kurulduğu, nizamnamesinin yazıldığı, isminin konulduğu, teşkilatlandığı ve sesini duyurabildiği; kısaca siyasi tarihimize ve Jön Türklük alemine doğduğu yıldır" (Birinci 2000: 48). Cemiyetin taraftarlarının giderek artması teşkilatlanma ihtiyacını giderek su yüzüne çıkartmıştır. Bir nizamname düzenlenmesi fikri ilk olarak mülkiye talebesi Emin Arslan tarafından dile getirilmiştir (Mehmet Rauf 1327: 21-22, ayrıca bk. Birinci 2000: 54-62). Rumeli Hisarında Mülkiye tatile girmeden nizamnamenin tanzimi için toplanılır (Mehmet Rauf 1327: 22-23). Toplantıda nizamnamenin tanzim işi Ali Münif ile Mehmet Rauf'a verilmiştir. 39 maddeden oluşan Nizamname 1897'de Kahire'de basılmıştır (Birinci 2000: 50-52). Kuran, ilk beyannamenin Dr. Abdullah Cevdet tarafından yazıldığını belirtir ancak bir belge vermez (Kuran 1948: 63). Hanioğlu'da Kuran'ın ortaya attığı fikri tekrarlar. Fakat o da Kuran gibi bunu bir belgeye dayandırmadan söylemektedir (Hanioğlu 1981: 26).

Bu arada Mülkiye Mektebi'nin tarih hocası Murat Bey'in mektepteki sert uygulamalar neticesinde Cemiyet saflarına geçerek Avrupa'ya gitmesi Cemiyette heyecan uyandırmıştır (13 Teşrin-i Sâni 1311/25 Kasım 1895). Murat Bey o sıralarda Paris'te ikamet eden Ahmet Rıza Bey ile görüşmüştür. Ancak Ahmet Rıza'dan beklediği ilgiyi görememiştir (Kuran 1945: 31). Murat Bey, önce Londra'ya daha sonra da Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de *Mizan* gazetesini çıkartmıştır (Ocak 1896). Tarihe Mizancı Murat adıyla geçecek olan Murat Bey, yayınladığı gazete yoluyla düşüncelerini ortaya koymuştur. *Mizan*

gazetesinin 164. sayısında II. Abdülhamit idaresine dair düşüncelerini belirtmiştir. Ona göre II. Abdülhamit ya meşrutiyeti kabul edecek ya da saltanatı çökilecekti (Ülken 1992: 182). Murat Bey'in esas maksadı Halifelik çatısı altında, İslam dünyasını birleştiren meşrutî bir idare tesis etmektir (Karpat 1967: 22-23; Ramsaur 1972: 54; Tansel 1950-1951/IV: 76). Ayrıca yasal sınırlar içinde olmak koşuluyla basın özgürlüğünü, ülkenin saygın kişilerinden ve yüksek mevkideki devlet adamlarından oluşacak bir danışma organının kurulmasını millî kültürün korunmasını ve Anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasını istiyordu (Petrosyan 1974: 191).

Mizancı Murat'ın bu beklenmedik çıkışı Saray'da bomba etkisi meydana getirmiştir. İngiltere nezdinde harekete geçen II. Abdülhamit, Mizancı Murat'ın Mısır'dan çıkarılmasını sağlamıştır (Kuran 1945: 182; Mardin 1992: 65).

Cemiyet, faaliyetleri neticesinde birçok taraftara sahip olmuştur. Cemiyetin yurt dışına giden üyeleri gittikleri yerlerde teşkilatlanma yoluna gitmişler ve giderek güç kazanmışlardır. Cemiyetin yurt içindeki üyeleri de memleketin menfi ahvalinin müsebbibi olarak gördükleri II. Abdülhamit idaresini ortadan kaldırmanın planlarını hazırlamışlar, bu planlarını tatbik sahasına koymak için uygun zamanı beklemişlerdir. Planlarını şu şekilde yapmışlardır; Birinci Tümen Komutanının himmetiyle Babıali bakanlar toplantısında aniden basılacak, II. Abdülhamit derhal tahttan indirilecek ve yerine V. Murat tahta çıkarılacaktı. İttihatçıların planları tutmamış, plan tatbiki konmadan tertipçiler yakayı ele vermişlerdir (Ağustos 1896) (Ramsaur 1972: 48; Kuran 1945: 65; Osman Nuri 1327/III: 1070-1071; Danişmend 1955/IV: 357; Mardin 1992: 72).

Bu başarısız darbe girişimi İttihatçılar için hiç de iyi olmamıştır. Bu hadise neticesinde Saray İttihatçılar üzerindeki siyasi baskıyı giderek arttırmıştır. Cemiyet üzerinde bu derece baskı olmasına rağmen özellikle talebeler arasında Cemiyetin ihtilalci fikirleri giderek yayılma eğilimi göstermiştir. Harp Okulunda Cemiyetin teşkilatı daha da güç kazanmıştır (Lewis 2000: 48; Tunaya 1952/I: 104; Kuran 1945: 36; Danişmend 1955: 357; Ramsaur 1972: 62). Cemiyet gerek yurt içinde gerekse yurt dışında teşkilatlanma yolunda bir hayli mesafe katemişken, Saray hafiyesi Cemiyet üzerine daha fazla gitmiştir. Özellikle Giritli Halim'in hafiye tarafından kandırılması Cemiyet için büyük handikapa yol açmıştır. Zira Giritli Halim, Avrupa'daki İttihatçılarla iletişimi sağlamaktaydı. Bu zat, hafiyelerin telkinleriyle Cemiyet üyelerinin tevkif edilmelerinde önemli rol oynamıştır. Yakalanan İttihatçılar için Yıldız Sarayı'nda bir mahkeme kurulmuş, yargılama neticesinde üyelerden bir kısmı serbest kalmış, bir kısmı da sürgüne yollanmıştır (Kuran 1956: 164).

Yukarıda da değinildiği gibi Cemiyetin teşekkülünde Abdülhamit'in "istibdat" idaresine karşı duyulan hoşnutsuzluk yatmaktadır. Cemiyetin en büyük hedefi de "istibdat" idaresini devirerek onun yerine meşrutî bir idareyi ikame

etmekti. Cemiyet içerisinde bu fikri gerçekleştirmek isteyenler Abdülhamit'e suikast planlamayı dahi düşünmüşlerdir. Bu maksatla II. Abdülhamit'e suikast yapmak isteyen bir grup oluştuysa da grupta fikir ayrılığı ortaya çıkmış, bazı üyeler bu fikirden vazgeçmiştir. En dikkate değer olanı da içlerinden birinin suikast tertipçilerini ihbar etmesidir. İhbar, birçok İttihatçının tevkif edilmesine yol açmıştır. 1897 Haziran'ında Reşid Paşa'nın başkanlığında bir mahkeme kurulmuş, mahkeme heyeti uzun bir tahkikat yapmış, suçlu bulunduğu Cemiyet üyelerini, 27 Ağustos 1313/1897'de Şeref Vapuruyla Trablusgarb'a sürgüne yollamıştır (Tunaya 1952: 105; İbrahim Temo 1939: 64-65; Kuran 1956: 164; Kansu 1995: 17; Ramsaur 1972: 62; Bayur 1983/I: 252 vd; Osman Nuri 1327/III: 1077; Danişmend 1955: 357).

Saray, Cemiyetin varlığından ciddi manada rahatsız olmaktadır. İttihatçıların hedefinin II. Abdülhamit'i devirmek olduğunun bilinmesi İttihatçılar üzerindeki siyasi baskıyı giderek artırmıştır. Cemiyet üyelerinin II. Abdülhamit'e suikast planı kurup bir kısmının vazgeçmesi, dahası içlerinden birinin bu planı ihbar etmesi Cemiyetin kendine o tarihlerde tam anlamıyla güven duymadığını göstermektedir. Yakalanan Cemiyet üyeleri genelde sürgüne gönderilmekteydi. Saray Abdullah Cevdet, İshak Sükutî, Şerafettin Mağmumi ve Kerim Sebati'yi tutukladıktan sonra sürgüne göndermiştir. Ahmet Bey ve Sükutî ise sürgünde buldukları Rodos'tan Paris'e kaçmışlardır (Akşin 1987: 30). 1897'de özgürlükçü muhaliflerin bir faaliyet merkezi olarak görülen Harbiye'de, Fransızca öğretmeni iken Rodos'a sürgüne gönderilen ancak oradan Avrupa'ya kaçmayı başaran Çürüksulu Ahmet Bey'in mektuplaşmalarda yaptığı telkinler neticesinde Mahir Said, Giritli Abdülhalim gibi talebeler "Hüseyin Avnî Paşa ve Süleyman Paşa" adlı iki komite kurmuşlardır (Akşin 1987: 31).

Bu arada Askeri Okullar Nazırı Zeki Paşa acele davranarak hem İttihatçıların suikast teşebbüslerini boşa çıkartmış hem de Cemiyete bağlı talebeleri yakalatmıştır. Zeki Paşa, Abdülhamit'e aşırı sadakatla bağlıydı. Talebelere yapmış olduğu konuşmasında, "Efendiler! Bize sizin ilminiz değil, yalnız uğur-i Hümayunda sadakatiniz matlûbdur...Şimdiye kadar ahlâksız doktor çıkıyordu. Bundan sonra halûk etibba yetiştireceğiz..." (Hanioğlu 1986/I: 63) ifadesi Paşa'nın zihniyetini açıkça ortaya koymaktadır.

Uyanık bir kişi olan Paşa, muhalif talebelerin açığa çıkmasında değişik yöntemler tatbik etmiştir. Mekteb-i Tıbbiye'de törenlerde "padişahım çok yaşa" tezahüratlarında muhalif talebeler bu tezahüratlara iştirak etmeyerek kendilerini ifşa etmekteydiler. Bu durum talebeler üzerinde büyük etki yapmaktaydı. O dönemde Harp Okulu'nda talebe olan Enver Paşa hatıralarında bu hadisenin talebeler üzerindeki tesirlerini şu şekilde izah etmektedir:

"Zeki Paşa, bir gün Harbiyede iken yoklamada, bir çok zâbit ve Erkân-ı Harb sınıfıyla diğer sınıflardan ve mekteb-i Tıbbiye'den bir çok efen-

dilerin Sultan Hamîd aleyhinde teşebbüsât-ı cinayetkârânede bulduklarından dolayı tard, nefy ve idâm cezalarıyla mahkûm olduklarını okudu. Bunu bir sadakât nutku takip etti. Zeki Paşa, padişahın bizi sadakât için beslediğinden ve sadakât tahsil edildikçe ta'biye ve seferiyye ve sair hususâtlardan meleke iktisâb edilmesine hacet kalmadan muzafferiyet temîn olunacağını söyledi. Bu iğrenç yalanlar zihnimde ufak bir ukde yapmıştı. Demek bizi aldatıyorlar, dedim.” (Enver Paşa 1991: 37). “Hakikaten, idare-i zalimanenin tesirini bütün milletin anlamağa başlamış olduğunu hissettim ve bundan sonra idare-i zalime-i Hamîdi'ye karşı zihnimde hasil olan intibâh, derece-i kemâle gelmişti. Bu hain herif istese bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum” (1991: 41).

Resneli Niyazi'de Saray'ın uygulamalarını eleştirenlerdendir:

“Artık Yıldız Hükûmeti, Avrupa'ya kaçan gençleri taltif sûreti ile celbetmek külfetinden varest kalmış, aleyhinde kalem kullananlara, yazı yazarlara, söz anlatanlara, “silah-i kahr ü istibdâd”ını göstermişti. Mülki ve askerî ceza kanunnâmeleri bu yeni cürümleri cinâyet adederek mürtekbelerini idâm, nefy-i müebbed, kâl'a-bendlik gibi şedîd cezalarla tehdid edici yeni yeni maddeler, fasıllarla doldurulmuştu” (1326: 22). “Mektebe büyük bir şevk ve muhabbetle girdiğim halde Zabit (Subay) üniformasını kazanıp giyerken, mektep idare heyetinin yani bir sürü casusların, bir sürü düzenbaz vatan hainlerinin mühürlerini taşıyan diplomayı elime aldığım ve hele mektebi terk ettiğim zaman, beni yetiştiren mektebe ve hele İstanbul'a hiddet ve nefretle veda ederek ayrıldım” şeklinde bahsetmektedir (1326: 54).

O dönemde birçok kişi “istibdatın” menfi uygulamalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu kişiler yaşadıkları olumsuzluk neticesinde II. Abdülhamit idaresine karşı menfi bir tutum içine girmişlerdir. Meşrutiyet yanlıları görevlerinden uzaklaştırılıyor,⁸ tevkif ediliyor,⁹ sürgüne gönderiliyor ve hürriyet taraftarı olanlar ve “istibdat” aleyhtarı yayınları evlerinde bulunduranlar en ağır cezalara çarptırılıyordu.¹⁰ Cezaya çarptırılanların aileleri sosyal ve psikolojik açıdan ciddi sıkıntılar yaşamakta idiler.¹¹ Ani baskınlarla insanlar gece yarısı evlerinden alınarak tevkif edilip sürgüne gönderiliyorlardı (Yusuf Niyazi 1326: 3). Dönemin memurları da halka muamelelerinde menfi tutum sergilemekte idiler (Mir'ût-i Sicil-i Me'mûrin-i 1325).¹² Bu uygulamalar yönetim karşıtlarının güçlenmelerine neden olmaktaydı (Mehmet Asım 1964). *Osmanlı* gazetesinde çıkan bir yazıda II. Abdülhamit idaresi eleştirilmekte ve her şeyin gelişigüzel idare edildiğinden bahsedilmektedir.¹³ Sultan II. Abdülhamit idaresine karşı oluşan husumete dönemin hatıratlarında sıkça rastlanmakta-

dır. Hatıratlar dönemin menfi uygulamaları ve bu uygulamalara duyulan nefreti güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Dönemin müelliflerinden Mehmet Yuşa, *İstibdâdın Zehirleri Yahut Bir Menfnin Sergüzeşti* isimli hatıratında, Sultan II. Abdülhamit idaresinin uygulamalarını tenkit etmiştir. II. Abdülhamit'i uygulamaları nedeniyle "müstebîd" bir padişah olarak niteleyen Yuşa, II. Abdülhamit'in ülkeyi "istibdat" ile yönettiğini ispatlamak için mahkum olduğu dönemlerde yaşadığı hadiseleri örnek verir:

"Misâl bin üç yüz on dokuz senesinde bir gün sabahleyin erkenden menfiler umûmen topladılar. Sövmek tahkîr eylemek hapseylemek neye uğrayacağımızı bilemedik. Düşündüm ki biz bir şey yapmadık. Bu ne olacak. Ehl-i vicdânın birisinden haber aldık ki Kastamonu vilâyetinde menfiler aklıktan hükûmete hücum etmişler iş der-akab vâli-i vilâyet tarafından bi't-telgraf dâhiliyeye irâde filan derken umûm vilâyetlere bir tamîm. Aman Yâ Rabbi ne kadar mühlik bir dert ki on beş konaklık bir mahalde edilen bir kabahatin cezası müştereken geliyor. Vârid-i hâtır oluyor ki bu menfilerin mücazâtı müştereken geliyor da maâşât neden müşterek gelmiyor. Mâbeyn'den bir kâtibi sordular verdiler elli lira maaş. Mekteb-i Harbiye'den bir efendiyi sordular. Ona on para maaş yoktur. Bir bu ikincisi o gibi...mensubiyetten olan lâ-akall iki üç senede yine iade-i hürriyet ederek mahall-i maksûduna erdi. İltimâsla bir kısmımız müebbeden zincir-i esârette kaldılar, işte istibdâd böyle bir alçak istibdâddı. Ey istibdâd bu âcizin üzerinde ne kadar azîm tesirât icrâ eyledin."¹⁴

İstibdat döneminin menfi yönlerinden bahseden diğer bir hatırat, İsmail Hakkı Bey'in *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi*¹⁵ adlı eseridir. Sultan Abdülhamit döneminde tutuklanarak sürgüne gönderilen İsmail Hakkı Bey, eserinin giriş kısmında okuyucuya hitap ederek, eserinin içeriği hakkında bilgi verir (1326: 1-2):

"Bundan yedi sene evvel Paris'te yazmış olduğum şu sergüzeşti ki umman-ı hiçiye kansan hayat-ı maziye-i iğtirâbımdan bir safha-i hüznün ve hicran veyahut memleketimizde istibdâda karşı el-yevm mevcut ve mütefeyyiz olan harekât-ı fikriyye tarihinden bir sahife-i zucret ve heyecandır; bu kere mevki-i intişâra vaz' ediyorum. Bunun yedi sene sonra kisve-i tabaata bürünmesi hayli garip ve nâ-be-mahal adedilse becâdır.

Bir güne kıymet ve ehemmiyeti hâiz olmayan bu eserin Türkçe ve Fransızca tab'ını o zaman şeref-i refakâtleriyle bahtiyâr olduğum Sultanzâde necâbetlü Sabahaddîn Beyefendi ile bir hayli dostların musırren arzu ve iltimâs etmişlerken münderecâtının hemen kâmilen ahvâl-i hususiyeye aidiyeti cihetiyle bunun ebnâ-yı vatanıma bir

bergüzâr-ı ibret ve intibâh olmaktan ziyâde şahsıma vücûd ve ehemmiyet vermek gibi bir manâya hamledilmesi ihtimâllerini bi'l-mütalâa neşrinden sarf-ı nazar etmiş ve o sûretle hatirâ-i perişanım gibi evrâk-ı perakende içine atıp bırakmışım. Ahiren hassa-i celîle-i insâftan bî-nasip kalpsiz, vicdânsız bir hemşehrinin sevk-i garaz ve nefsâniyetle hakkımda vuku' bulan bir tecavüzü defâten fikrimi tebdîle ve dört ay evvel neşrettiğim (Cidal) nâm risâlede mezkûr bir va'din incâzı da o fikrin tesri'i husûlüne badi oldu. Binâenaleyh şahıs ve mesleğimi tanımayan kâri'in bu eser-i naçizi ba'del-mütalâa sîret ve hüviyetim hakkında az çok bir fikir icmâli hâsıl edeceklerini ümit eylerim. Ondan sonra hakkımda verecekleri hükme şimdiden arz-ı kabul ve teslimiyet eyliyorum. Bununla beraber bu kitâbın bir kıymeti de vardır ki o da Yıldız Sarayı denilen menbâ-ı zûlm ve istibdâdda cereyan eyleyen bir vak'anın i'zâm ve mübalâğaya tenezzül edilmeyerek ...mâ-havlü'l-hakk tasvîr ve hikâye edilmesidir. Ruznâme-i vakayi'-i hayatımı zabt u tahrîr etmek yirmi seneden beri mu'tâdımdır. Onun için gerek Mâbeyn-i Hümâyun müstantikleri ve gerek Taşkılla vesâit-i istibdâdiyeleri lisânlarından sâdır olup vaktiyle zabtetmiş olduğum bir takım elfâz ve tabirâtın aynen kayd u terkimine itinâ ettim. Kitâbın mütalâsından müstebân olacağı veçhile, hakkımda medâr-ı hükm addedilen cürm ve cinayetin esası hûlasatü'l-hûlâsa olarak Trablus memuriyetine dayanıyor. Sekiz bin liralık açık ve ihtilâsından nâşi azline badi olduğum bir fırka muhasebecisi menkûben İstanbul'a geliyor; Halepli Beşir vasıtasıyla müddei-i umûmi-i askerî Reşid Paşa'ya hulûl ediyor; hem ahz-ı sâr etmek ve hem de takibât-ı kanunîyeden kurtulmak için müttehîden vücûdumun ortadan kaldırılması tasavvur ve kimseden ketm ü ihfâ edemediğim efkâr-ı vatanperestânem husûl-ı maksada zemîn itihâz olunuyor; o esnâda tahaddüs eden sefârethâne vak'ası da buna ni'mel-vesîle addediliyor. Onun üzerine arkama adam konulmak üzere ma'hûd Osmân Nâfi' bulunuyor; o da Agop'u elde edip tertîb edilen plân kemâl-i muvaffâkiyetle icrâ kınıyor" (1326: 1-2).

Zulmü "istibdâdın bir tarihçe-i ibretnâmesi" olarak gören M. Nihad, *Bekir Ağa Bölüğü Faciaları Yahut Serâir-i İstibdâddan Bir Nebze (1327)*¹⁶ adlı eserinin mukaddime kısmında "istibdat" döneminde yaşadığı işkencelerden bahseder:

"Şu fecâyinamenin mündericâtı. Romanlarda olduğu gibi hayâlhâne de uydurulmuş değil ve mübalâğa şöyle dursun râkım-ı bedbâhtının aczi sebebiyle pek noksan yazılmış birtakım hakâyık-ı müellimeden ibârettir. Daha doğrusu zûlm ü istibdâdın bir tarihçe-i ibretnâmesidir.

Bu tarihten kâri'ri kirâm, Bekir Ağa Bölüğü denilen ve zûlmün nice hûln-i fecâyiine mehd-i zûhur olan o zindânda vefât ve tecennün eden kardeşlerimizin muhtasar tercüme-i hâllerine, gördükleri mezâlimin tekâmîl-i serâir ve mahiyet-i müellemesine kesb-i malûmât edecekler, binâenaleyh müteessir ve erbâb-ı zülme bu münasebetle de lanet-hân olacaklardır” (1327: 3).

Yunus Nadi *İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî* adlı eserinde Sultan II. Abdülhamit'i Dahhâk'a benzetmektedir:

“Dahhâk'ın omuzlarındaki yılanlara yedirmek bahanesiyle tebasının sıbyarunı birer ikişer cem ve zebb ettirdiğine dair olan hikâyet mezâlim-i zâlim-i merkûmdan kinâyet ve demirci Gâve'nin meşin önlüğü-nü râyet-i ihtilâl olarak küşâd ve ref eylemesi zulme karşı hukuk-ı mukaddese-i beşeriyyenin cihâd-ı müdâfaasından ibaret bir manâ ve maslâhattır. Seyl-i hurûşan-ı insanîyetin hedef-i insibâbı olan gaye-i kemâl, adalet, hikmet, fezâil bî-intihâyı marifet gibi ulviyyetin cilvegâhı gibi bir sahrayı her dem sebz u haramdır. Bu neşe-i fazi u insanîyetten behre-yâb-ı safa olanlar hayat-ı sermedîye mazhâriyetle hatrâ-i tebcil-i beşerde tâb-ı kıyamet mahfûz u mükerrerdir. İnat ve tuğyân ile izhâr-ı şekâvet-i ezeliyye ve ebediyye edenlerse belki bizâr-ı cinayâtı eyledikleri halktan ziyâde (Fanzur keyfe kâne âkibetü'z-zâlimin) sırr-ı celîlinden çaşni sene-i merâret ve amâc-ı tir-i nefret ve lanet olagelmışler, olagitmışlerdir ki en yakın misâli daha dün taç ve tahtı başına geçirilen Abdülhamîd-i ezlâmdır. Fa'teberü!..” (1325).

Cemiyet üyelerinin tevkif edilerek sürgüne gönderilmeleri, Cemiyeti biraz yıprat-sa da varlığını devam ettirmesine bir mani olmamıştır. Hatta 1896'dan sonra Cemiyet giderek genişlemiştir. Mektebi bitirdikten sonra Romanya'ya kaçan İbrahim Temo, burada Jön Türklerin Romanya merkezini kurmuştur (İbrahim Temo 1939: 111-112; Mardin 1992: 97; Tunaya 1952: 111). İbrahim Temo'nun teşvik ve gayretiyle Cemiyete giren İpekli Hafız, posta memuru Talat Bey'in Cemiyete girmesini sağlamıştır. Talat Bey, güvendiği bazı arkadaşlarıyla birlikte Edirne'de gizli bir dernek kurmuş, ancak bir süre sonra yakalanarak işinden kovulmuştur (Aydemir 1970/I: 268-269). 1898'de Selanik'te tekrar Posta memurluğuna atanan Talat Bey faaliyetlerini sürdürmüş, Sarayın sıkı denetiminden kurtulmak ve daha serbest çalışabilmek için, Mason Locasına girmiştir (Ziya Şakir, *Son Posta*, 1 Şubat 1933; Bayur 1983/I: 196-197).

3. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Teşekkülü

Cemiyet, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında örgütsel manada büyük bir mesafe katetmekteydi. Mektep talebeleri arasında olduğu kadar İttihatçılık, genç subaylar arasında da gittikçe taraftar kazanmaktaydı. Genç subaylarda

İttihatçılık düşüncesinin yerleşmesi Cemiyetin güç kazanmasını sağlamaktaydı. Hüseyin Cahid *İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Nasıl Girdim* adlı makalesinde, İttihatçılığın nüfuz kazanmasını şu şekilde belirtmektedir; “Memlekette bir İttihâdçılık rûhu vücut bulmuştu. Bu, âdeta mistik bir nüfûzdu. Vatan aşkı etrafında bütün fedakârlıkları, feragâtleri topluyor ve aynı ideal uğrunda birleşenleri kuvvetli bir tesânüt hissi içinde bir vücut haline getiriyordu” (Yalçın 1962: 24).

Ahmet Rıza Bey'in Cemiyete girmesini sağlamak ve Paris'te öğrenimine devam etmek amacıyla Paris'e giden Selanikli Nazım, Paris Tıp Fakültesi'ne girerek siyasî faaliyetlerine burada devam etmiştir (Eyicil 1988: 7). Nazım, o sırada Paris'te bulunan Ahmet Rıza'ya İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne girmesini teklif etmiştir. Bu arada Ahmet Rıza'dan da bahsetmek gerekir. Bursa Maarif Müdürlüğü yapmaktayken Fransız İhtilalinin yüzüncü yıl dönümü dolayısıyla açılan sergiye Maarif Nazırı Münif Paşa'dan izin alarak 1889'da Paris'e giden Ahmet Rıza, bilgisini ve görgüsünü geliştirmek, Batılı fikir akımlarını daha serbest bir şekilde inceleyebilmek amacıyla görevinden istifa ederek burada ikamet etmiştir (Mardin 1992: 175). Ahmet Rıza, Fransız hükûmetinden yeminli mütercimlik elde ederek geçimini sağlamıştır (Kuran 1945: 28; Eyicil 1988: 8). Onun İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne üye olması Cemiyete büyük bir prestij sağlayacaktı. Nazım'ın Ahmet Rıza'yla Cemiyet hakkında yapmış oldukları ilk konuşma pek verimli geçmemiştir. Ahmet Rıza, Nazım'ın teklifini hemen kabul etmemiş, Cemiyetin adı ve faaliyetleri hususunda Nazım'la münakaşa etmiştir (Hanioğlu 1986/I: 180). Ahmet Rıza ile Nazım Cemiyetin çalışmaları ve adı üzerinde fikir teaddisinde bulunduktan sonra ortak bir karar almışlardır. Buna göre 1894 tarihinde Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti teşekkül olmuştur (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1907 Senelerine Ait Muhâberâtın Kopya Defteri). Ahmet Rıza, Fransız pozitivist Pierre Lafitte'in tesirinde kalmış, Auguste Comte pozitivisminin düstûru olan "ordre et progres" yani intizam ve terakkiyi kabul etmiştir. Bu sebeple, Paris'te kurulan Cemiyetin adının Terakki ve İttihat olarak konmuş olması tesadüfi değildir (Akşin 1980: 23-24). Ahmet Rıza'nın reisliğe getirildiği Cemiyetin üyeleri ise Selanikli Nazım, Şerafettin Mağmumi, Milaslı Halil Bey ve Halil Menteş idi (İTCMKD 20 Temmuz 1906, tahrîrât no 45: 69).

Paris'te Ahmet Rıza Bey ile Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin teşekkül olmasında önemli vazife ifa eden Nazım, 1895 tarihinde Paris Tıp Akademisinden mezun olur. Dr. Nazım, mezuniyetten sonra buradan ayrılmamış hem mesleki ve hem de siyasî faaliyetlerini burada devam ettirmiştir. Onun ve Ahmet Rıza'nın Osmanlı Hükûmeti aleyhindeki siyasî faaliyetleri onların vatan haini ilan edilmelerine yol açmıştır (Bleda 1986: 14; Eyicil 1988: 8).

Paris'te Dr. Nazım'ın teklifi üzerine Cemiyet yayın organı olarak 1 Aralık 1895'te *Meşveret* gazetesini çıkartmıştır. Müdürlüğünü Ahmet Rıza Bey'in yürüttüğü *Meşveret* gazetesi (Eyicil 1988: 8), Cemiyetin maksadından, faaliyetlerinden (*Meşveret*, sayı 3, 8 Kanun-ı Sâni 1908: 1), eğitimin öneminden (*Meşveret*, sayı 4, 15 Kanun-ı Sâni, 1908: 3) söz etmekteydi.

Cemiyet üyeleri, yurt dışında çıkarttıkları *Meşveret* ve *Mizan* gazetelerini yabancı postahaneler aracılığıyla ülkeye gizlice sokmaktaydı. Gazetelerde özellikle siyasi yazılar yazıldığından okuyucular bu yazılardan oldukça etkilenemekteydi.

Çok geçmeden Paris'te Cemiyetin üyeleri ile Ahmet Rıza arasında fikir anlaşmazlığı ortaya çıkmıştır (Eyicil 1988: 10). Onun dik başlı mizacı anlaşmazlığı giderek perçinlemiş ve Cemiyetin üyeleri arasında huzursuzluk yaşanmasına yol açmıştır. Öyle ki, üyelerden bazılarının asabi tavırları polisin işe karışmasına dahi yol açmıştır (Eyicil 1988: 11). Ahmet Rıza'nın Fransız ve Ermeniler kadar Türklerin milli hislerini dikkate almadığını öne süren Mizancı Murat Bey, Ahmet Rıza'ya bu düşüncesi nedeniyle muhalefet etmiştir (Mehmet Murat 1994: 313). Cemiyet üyeleri arasındaki anlaşmazlık Cemiyet içinde gruplaşmaları doğurmuştur. Bu gruplaşmada Dr. Nazım Ahmet Rıza Bey'in yanında yer almıştır (Eyicil 1988: 10). Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Bey, maddi sıkıntılar çekmelerine rağmen *Meşveret*'i çıkartmaya devam etmişlerdir. Faaliyetlerinin önemli bir bölümünü bu gazete aracılığıyla yapmaktaydılar. 'Paris Sandukkarı' Nazım imzası ile yazılan yazılarda Cemiyetin faaliyetleri ve durumu anlatılmıştır (*Meşveret* 23 Teşrin-i Evvel 1896: 8). Bu arada bazı üyelerin II. Abdülhamit'ten maddi destek almaları Dr. Nazım tarafından hoş karşılanmamış, Nazım ve üyeler arasında bu nedenden anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlık Kahire ve Cenevre'de bulunan üyeler arasında da olumsuz bir hava meydana getirmiştir. Taşra teşkilatları, merkezi Paris'te bulunan merkez teşkilatını tenkit etmeye başlamıştır. Bu nedenle taşrada bulunan teşkilatlar, hem Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın grubuna dahil olmadılar hem de onların yayınladıkları *Meşveret*'i de benimsemediler (Kuran 1984: 113). Cemiyetin Mısır şubesinin teşkilinde önemli rol oynayan Şerafettin Mağmumi, gelişmeleri yerinde incelemek üzere Paris'e gelmiştir. Paris'te, merkez teşkilatının çalışmalarından memnun olmayan Mağmumi, "kişisel ihtiraslar yüzünden millî ve vatanî menfaatlerin ayaklar altına alındığından" bahsetmiştir (Mardin 1990: 80-81; Eyicil 1988).

Anadolu'da sınırlı sayıda şubeleri bulunan Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin İstanbul'da da birkaç şubesi bulunmaktaydı. Bu şubelerin görevleri Cemiyetin Avrupa şubeleri ile haberleşmesini temin etmek ve yurt dışında neşredilen risale ve gazetelerin dağıtımını sağlamaktı (Rey 1945: 79-80).

Cemiyet yurt dışında siyasî faaliyetlerini sürdürürken yurt içinde de gelişimini sağlamaktaydı. 1896'da Cemiyetin İstanbul şubesine darbe yanlısı olan Hacı Ahmet Efendi seçilmiştir. Ahmet Efendi Abdülhamit'e karşı darbe yapılması taraftarı olan bir kişiydi. Bunun için plan dahi yapmıştır. Ahmet Efendi, Abdülhamit'e karşı yapılacak darbe için Ulemadan Şeyh Naili ve Seraskerlikte bulunan Yarbay Şefik Bey ve Birinci Tümen Komutanı Kazım Paşa'nın yardımlarını sağlamıştır (Ramsaur 1972: 46). Darbenin planı şu şekilde hazırlanmıştır; Nazırların toplandığı sırada Bâbîâlî basılacak, şeyhülislâmdan fetva alınacak, II. Abdülhamit hâl edilecek, yerine Beşinci Murat tahta geçirilecek, bu gerçekleşmezse, kardeşi Reşad Efendi tahta çıkartılacaktı. Bu plan 1896 Ağustosunda yapılmıştır. Planın tatbik edileceği akşam Tokatlıyan lokantasında yemek yiyen Nadir Bey kutlama hevesiyle içkiyi fazla kaçırınca planın gizliliğini koruyamamış ve ağzından Numûne-i Terakki Müdürü Mazhar Bey ve Askerî Okullar Genel Müfettişi Zühtü İsmail Paşa'nın söz almasıyla mesele ortaya çıkmıştır. Nadir Bey'in "Paşa, bilsen yarın neler olacak?" sözü üzerine Zühtü İsmail Paşa durumu araştırarak, II. Abdülhamit'e yapılacak darbe planını ortaya çıkartmış ve darbeciler tevkif edilmiştir. Bu durum Cemiyetin İstanbul'daki faaliyetlerine büyük darbe indirmiştir (Ramsaur 1972: 48-49). Tutuklanarlardan Birinci Tümen komutanı Kazım Paşa, Cemiyetin İstanbul Reisi Hacı Ahmet, Ulemadan Şeyh Naili ve kardeşleri, Hakkı ve Avni Beyler ve ailesinden 18 kişi, Şeyh Abdülkadir ve ailesinden 20 kişi, Mekkeli Sabri, Divân-ı Muhasebât Reisi Zühtü Bey ve Kemal Bey gibi Cemiyetin birçok üyesi sürgün edilmişlerdir (Ramsaur 1972: 49).

İstanbul'daki Cemiyetin merkez komitesinin sürgün edilip etkisiz hale getirilmesi İstanbul merkez teşkilatını olumsuz yönde etkilemiştir. 1896 sonbaharında Cemiyetin üyeleri Paris ve Cenevre de toplanmışlardır. *Meşveret*'te çıkan II. Abdülhamit aleyhtarı yazılar Sarayı iyice tedirgin etmiştir. Saray, Paris Elçiliği aracılığıyla Cemiyetin ve gazetenin kapatılması için Fransa Hükûmeti nezdinde girişimde bulunmuş, bunun üzerine Başbakan Bourgesis Hükûmeti 1897 İlkbaharında Cemiyet üyelerini Paris'ten çıkartmış ve yayın organlarını kapatmıştır (Eyicil 1988: 11).

Paris'ten çıkartılan ve yayın organları kapatılan Cemiyet zor günler geçirmiştir. Ahmet Rıza, Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Cemiyeti Brüksel'e taşıdırlarsa da II. Abdülhamit, bu defada Belçika hükûmetine baskı yaparak Cemiyetin buradan da çıkarılmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerden sonra Cemiyet üyeleri Cemiyeti Cenevre'ye taşımıştır (Mardin 1992/I: 104). Dr. Nazım Bey ve arkadaşları sonra Paris'e gelerek Ahmet Rıza Bey'le birlikte siyasî faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir (Eyicil 1988: 12).

Bu arada 1897'de Cenevre'ye giderek çalışmalarını burada sürdüren Mehmet Murat Bey'e Cemiyetin reisi gibi bakılmaya başlanmıştır. Cemiyetin

kurucularından Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti de çalışmalarını Avrupa'da devam ettirmek amacıyla Cenevre'ye gitmişler, birlikte *Osmanlı* adında bir gazetenin neşrine başlamışlardır (Kocabaş 1991: 35). Bu gazetede daha çok siyasî muhtevalı yazılar yazan Murat Bey bununla da yetinmeyerek 21 maddelik Cemiyet programı hazırlamış, hazırladığı programı Ahmet Rıza Bey'e göndermiş, ancak Cemiyette ihtilafa yol açacağı endişesiyle program kabul edilmemiştir (Eyicil 1988: 13).

Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın birlikte çalışmaları diğer İttihatçıların onları çekmemesine neden olmuştur. Onların Cemiyetten çıkarılması dahi düşünülmüştür. Mehmet Murat Bey, Cemiyetin Teftiş ve İcrâ Heyeti Reîsi idi. Dr. Nazım Bey ise bu heyetin üyesiydi. Onun üye olduğu bir heyette görüşü alınmadan bir karara varmak mümkün değildi. Dolayısıyla hem Dr. Nazım hem de Ahmet Rıza, Cemiyetten çıkarılmadı. Mehmet Murat Bey, Ahmet Rıza Bey'in ve Dr. Nazım Bey'in Cemiyetten çıkarılmasında başarılı olamayınca görevinden ayrılmıştır (Eyicil 1988: 13-14).

Mehmet Murat, Paris'te Fransa ricalinden, matbuatından, fikir adamlarından ve çoğunluğu kendi talebeleri olan Jön Türklerden oluşan geniş bir çevreye sahip olmuştur. Murat Bey, Ermeni çetelerinin yaptıkları menfi faaliyetlerine dair Lord Salisbury ile görüşmek için Londra'ya gitmiş, ancak bu görüşmeden istediği neticeyi alamamıştır. Selim Farîsi aracılığıyla Ermeni komitesindekilerle görüşür ancak bu görüşmeden de bir sonuç elde edemez ve daha fazla ümitsizliğe kapılır. Murat Bey bu durumdan şu şekilde bahseder:

“Ermeni komitesi erkânıyla mülâkat ve müzâkerenin neticesi beni me'yus etti. Gördüm ki Ermeni gayretini ilan ile fedakârlık iddiasında bulunan adamların kısm-ı a'zamı muhâbbet-i milliye ile müteharrik kalbe malik değil. Mekteplerde yarım yamalak görüp anlattıkları nazariyâttan ve bazı tarih vukuâtından müteessiren ve mağlûben birtakım hayâllere sapmış harîs şöhretlerden ibârettir. İşin içinde fenası da komitacılığı kendilerine sanat ittihâz ederek ilelebet bu hâl böylece devam etse bile -yalnız kendilerine para gelmek ve arada sırada gazetelerde bahisleri geçecek vukuâtın hâli kalmamak şartıyla- memnûn olacakları maddesidir. Bu hâl her bir me'mûlümünden daha beterdî. Zaten Ermeni vukuâtı lazım olan ittihâdın husûlü esbâbını te'hîr ve tas'ib etmişti. Komitelerin mesleği ise uzak istikbâli bile tehdid ediyordu. Komiteler, Devlet-i Osmâniyye'nin yıkılmasını birinci derecede maksat biliyor, güya enkâzından Ermeni hükûmetinin zuhûr edeceğini me'mûl ediyorlardı. Bunun ihtimâli katiyen mevcut olmadığı ve ez cümle Rusya'nın buna mâni olacağı hakkındaki kavî edillemi hakkıyla muhâkeme ettiklerini bile hissetmedim. Çünkü, Nazar Bey cevap olarak, -Rusya'daki Ermenileri öylece bırakacak mıyız, zannediyorsunuz?

Onları da Rusya'nın elinden kurtaracağız! -Hangi kuvvetle, kimin muâvenetiyle? -Kendi gayret ve kuvvetimizle. Şu sözleri söyleyen adam da onlara mu'tekîd olduğunu veya lüzümü kadar bir ehemmiyetle söylediğini hissedemedim. Bilâkis bahsin hikmeti nazar-ı dikkate alınmaksızın bütün gayretin lafzlara hasrolunduğuna hükmettim" (1994: 104-105).

Murat Bey, Paris'teki faaliyetlerinden sonra neşriyatı için Mısır'a gider. *Mizan*'ın diğer neşriyatlardan farklı olarak ses getireceğine ve ilgi toplayacağına inanmaktadır. Bu inancında haklı olduğunu kısa sürede görür:

"Kanun-ı Sâni'nin dördüncü Perşembe günü, *Mîzân*'ın ilk nüshası çıktı. II., üçüncü nüshâ derken kıyamet koptu. Ortalık karıştı. Muhtâr Paşa ile ilk görüştüğüm gün Mısır'a geldiğime itirâz etmişti. Medâr-ı mazeret olarak Mısır'da çıkan *Mîzân*'ın tesîri başka yerde çıkankinden fazla olacağını söylemişim. Paşa, buna inanmak istemedi. Mısır'da tek tük Yıldız politikası aleyhinde gazeteler çıktığı halde ehemmiyet verilmediğini söyledi. Lâkin ben aksinden emindim. Çünkü Mısır'ı İngiliz işgal edeli 'muteber rütbeli' jurnalciler için zemîn-i fesât olmuştu" (1994: 119).

Mizan'ın bu kadar ilgi toplamasını beklemeyen Saray, gazetenin yaptığı tesir sonucu telaşlanarak tedbirler alır. Vatani ve milleti için her türlü fedakârlığı yapan Murat Bey, engellerle ve asılsız suçlamalarla karşılaşınca özel hayatının muhasebesini yapar:

"İstikbâl hakkında kâfi bir me'yûsiyet benim için tam zamanda semme-i katı'adır. Maksûd-ı hayatım kalmamış olur. O ümîdi katl etmek üzereydim. Halden ve sıhhâten düşmek için şu sebepler maaziyâde kâfi iken bizim "gayret" arkadaşları "çoluk ve çocuk hasretine dayanamadı" isnâdından iyisini bulamadılar. Vakı'a benim kadar evlâdına merbût bir peder güç bulunur. Fakat mülk ve devlete olan muhabbet ve gayretim onları hiç yok hükmünde tutturmak için kâfidir. Hatınumdadır ki yalnız bir defa evlâd ü riyâlim hatırıma gelerek gözümden yaş fırlattı. O da mahkûmiyet hengâmındaydı. Bir gece uykusuz olarak uzandığım sırada onları düşünürken hikmetini takdîrden âciz buldukları idâm hükmü ve gazete rezâletleri üzerine korkularından tortop olarak ağladıkları gözümün önüne geldi. -Bunları bu kadar bahtsız etmek hakkına acaba ben mâlik miydim? sâili vicdânımda sakîl bir bâr şeklinde isbât-ı vücûd etti. Bir hayli düşündükten sonra oldukça teselli-bahş bir te'vîl bularak sükûnet buldum. İşte bu kadar. Sinirlerime gelen fevkalâde zaafın kalbe tesîri tabiidir. Bilecümle bahislerde olduğu gibi, çocuklarımdan aldığım mektûbları

okurken rikkatimin zahir olduğu olurdu. Lâkin bu gibi haller çoluk çocuk içinde oturanlarda bile müşâhede olunur” (1994: 149-150).

Murat Bey, Ahmet Rıza Bey’den kaynaklanan sorunlar nedeniyle Cemiyetten istifa eder. Birçok sıkıntıya katlandığı mücadelenin sonuçsuz kalması Murat Bey’in hem ruhî hem de fizikî sağlığını olumsuz etkiler;

“Bu haller beni fikren pek sarstığı gibi vücûdça dahi bir senelik kazancı kaybettirdi. Sevgili aile içinde imrâr-ı vakit etmeye ülfet eylemiş bulunan benim için diyâr-ı gurbet sıkıntıları, hasret, geniş maişet yerine kâ’im olan sıkı imsak vesaire tabii tesîrsiz kalamaz. Lâkin şunu kâfi sûrette temîn ederim ki bizimkilerin imlâya gelmez olan harekâtı bunlardan ziyâde vücûdumda tahrîbât icrâ ediyordu. Bunları hüsn-i idare etmek, yani kendileri ve takîb ettikleri fikr-i hürriyet ve medeniyeti âleme hedef ta’n ve istihzâ olmaktan vikâye eylemek üzere sarf edegeldiğim mesai-i daima bilhassa kendilerinin ehemmiyetsizlikleri ve Rıza Bey’in hodbinliği sebebiyle akim kalmaktaydı. Tahakkuk eden şu acı hakikatin büyük zararlarını ben çekiyorum” (1994: 223-224).

Terakki ve İttihat Cemiyeti üyesi sayılmak ümidi kalmayan Murat Bey, kendisiyle muhasebe yaparak, Cemiyetle fikirlerinin birleşmesinin sebeplerini açıklar:

“Velhâsıl bugün öteden beri mensup olduğum Cemiyet’e a’zâ-yı âile sıfatıyla dâhil olmak ümîdi münkâf olmuş demektir. Bu da vâki olan manâsız tecavüzler sebebiyle değildir. Çünkü hizmet-i vataniyye talîplerinin, öyle sathî tecavüzlerden müteessîr olarak geri çekilmelerini tecvüz etmek sûretiyle o hizmet-i mukaddesinin veya sâliklerinin kadirlerini küçültmek istemem. Birleşmemizi men’ eden esbâb mü’ehhiren tevâlî eden esaslı sebeplerdir. Evvelâ -Hürriyet-i müstahsala bir taraftan Cemiyetin erkân ve efrâdı için dilediklerini yapmak, diğer taraftan başkaları için- Cemiyetçe hoş görünmediği halde -Kânûn-ı Esasî’nin bahşettiği hukuk-ı sarîha-i medeniyetten istifade etmeye bile müsaade etmemek yolunda telâkki edilmesi. Vâki’a buna özür olmak üzere ‘bizde hürriyet henüz yenidir, ülfet-i avama kadar sûi istimâlden vikâye etmek lazımdır’ deniliyor ise de iş bu iddia kat’iyyen merdûddur. Çünkü hürriyet her nevî tecavüzlerden masûn olması iktizâ eden ismet-i millîye demektir. Onu vikâye etmek iddiasıyla ahkâmına vâki olan tecavüz -esasen tecavüz olmak haysiyetiyle- onu mahv ve berbâd etmek üzere diğer tecavüzleri dâ’i bir kapı açmak demektir. Yani hürriyet tarîkati kâfi sûrette kendisine tecavüz olunamaması zemîni üzerinde teessüs olunabilip başka bir zemînde payidâr olamaz. Bunlar pek basit kavâid-i esasiyye-i siyasiyyeden iken tanınmaması Saniiyen-Devr-i istibdâdda

halkın nefretini dâ'i olmuş olan i'ânelere daha ziyâde icrâ-yı nüfûz etmek tarikiyle devam olunmaması ve bilhassa i'âne bedelâtının cihet-i sarfını mübeyyin olarak günü gününe cetveller neşr olunarak manâsız zanlara kapı kapamaması. Sâlisen-(Şûrâ-yı Ümmet) gazetesinin Cemiyetin haysiyetini muhîll bir sûrette intişâr etmesi. Râbian-İntihâb-ı umûruna müdâhale de asla isabet edememesi. Zaten Cemiyete dâhil bulunmuş olsaydım iş bu dört maddenin bu sûretle icrâsına mâni olmaya çalışırdım. Muvaffak olamayacağımı görünce dahi, Cemiyetten bi'l-istifâ kat' -ı alâka etmeye kendimi mecbûr görmüş olacaktım" (1326: 76-78).

II. Abdülhamit, Jön Türk muhalefetinin önünü kesebilmek için birçok yol denemiştir. Avrupa devlet başkanları nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Cemiyetin gazete ve mecmualarının kapatılmasını bu yolla sağlamıştır. Jön Türklerin muhalif hareketlerinden vazgeçmeleri ve yurda dönmeleri için Avrupa'ya birkaç defa temsilci yollamıştır. Ancak muhaliflerin ne yurda dönmelerini sağlayabilmiş ne de faaliyetlerini sona erdirebilmiştir (Tunaya 1952: 105).

Muhalifleri faaliyetlerinden vazgeçirmek ve yurda döndürebilmek amacıyla II. Abdülhamit itimat ettiği hafiyelerden Ahmet Celalettin Paşa'yı Avrupa'ya gönderme yoluna gitmiştir. Celalettin Paşa, Avrupa'daki İttihatçıları yurda döndürebilmek ve hükûmete karşı takındıkları muhalif tutumlarını sona erdirmek için birtakım tekliflerde bulunmuştur. Ahmet Celalettin Paşa, hükûmetin tekliflerini adeta belgelendirmek amacıyla 10-22 Temmuz 1897'de Paris'te Hükûmet bildirisi yayınlamıştır (Kuran 1956: 54). Bu teklifler şu şekilde sıralanır:

"İttihat ve Terakki neşriyatını tatil ederse, Padişah umûmî af ilan edecek, Avrupa'dan ve sürgünden yurda dönenlere liyakâtlarına göre memuriyet verecek, tedricî olarak ıslahata başlayacak, Avrupa'daki talebelerin tahsillerini tamamlayabilmeleri için maaş bağlayacak, Avrupa'da kalacak olanlara ise, elçiliklerde görev verecekti. Bu teklifleri kabul etmeyip hükûmet ve Padişaha karşı hareket edenler, Osmanlı tebaasından çıkarılacaktı" (Karal 1995/VIII: 58).

Cemiyet üyelerini ikna etmek üzere 10 Temmuz 1897'de Paris'e gönderilen Ahmet Celalettin Paşa ve Necib Melha burada 13 gün kaldılar. Paşa, Cemiyetin önde gelen iki ismi Dr. Nazım ve Ahmet Rıza ile görüştü ve onları ikna etmeye çalıştı. Paşa, Cemiyet üyelerine İttihatçıların lehine af ilan eden resmî genelgeyi gösterdi. Bu genelgede ücretsiz pasaport verileceği, isteyenlerin öğrenimlerine devam edebileceği, Osmanlı topraklarında diledikleri yerlerde oturabilecekleri, maddî yardımda bulunulacağı, Avrupa'da okuyan talebelere 150 Frank maaş verileceği gibi hususlar açıklandı. Dr. Nazım ile Ahmet Rıza bu teklifi kabul etmediler. Serhâfiye Ahmet Celalettin Paşanın Paris Büyükelçisi Münir Bey ile Cemiyet üyelerini ikna etme girişimleri netice vermiş ve

Cenevre, Paris, Brüksel ve Kahire de bulunan Cemiyet üyelerinden bir kısmı hükümetin genelgesi ile ikna olmuşlardır. Böylece Cemiyetin Cenevre Merkez komitesi dağıldı. 60 kadar üye yurda dönmeyi kabul etti. *Osmanlı gazetesini* kapatıldı. İshak Sükutî Roma, Abdullah Cevdet Viyana, Tunalı Hilmi de Madrid elçilik tabipliğine atandılar (Ramsaur 1972: 71; Mardin 1992: 14.; Eyicil 1988: 13).

İttihatçıların bir kısmının, şahsi menfaatleri ön planda tutarak II. Abdülhamit'in maddi yardım ve devlet hizmetinde görev verme vaatleriyle Cemiyetten ayrılmalarını Dr. Nazım ve Ahmet Rıza dönemlik olarak değerlendirdiler. Ahmet Rıza ve Dr. Nazım ise faaliyetlerine devam ettiler. Bu ikisinin kararlı ve azimli çalışmaları birçok genci etkiledi. Dr. Bahaattin Şakir, Samipaşazade Sezai gibi gençler Cemiyete katıldılar (Eyicil 1988: 13).

Ahmet Celalettin Paşa'nın teklifine olumlu cevap verenlerden biri de Murat Bey'dir. Psikolojik bakımdan yıpranmış ve aile ocağına hasret kalmış olan Murat Bey, Ahmet Celalettin Paşa'nın teklifleri karşısında fazla direnç göstermeyerek 30 Temmuz 1897'de İstanbul'a döndü (Mardin 1992: 93-94; Kuran 1956: 58; Cevri 1909: 34; Ziya Şakir, Son Posta, 2 Ocak 1933).¹⁷ (Bazı kaynaklarda 14 Temmuz olarak geçmektedir. Karabekir 1982: 492; Ramsaur 1972: 71; Mardin 1992: 144) ve 10 bin kuruşla Şûrâ-yı Devlet Azalığına tayin edildi (Karabekir 1982: 492; Ramsaur 1972: 71; Mardin 1992: 144; Kocabaş 1991: 36; Beyatlı 1968: 118; Eyicil 1988: 13). Murat Bey İstanbul'a dönüşünü şu şekilde anlatmaktadır:

“Paris'e gidip Sen-Germen'de yerleştiğim sırada kayın biraderim Sabit Efendi ile adliye memurlarından Kadızâde Aziz Bey memuriyet-i mahsûsa ile nezdime geldiler. Kayın biraderimin gelmesine evlâd ü lyâle dair doğru haber almış bulunmak itibâriyle pek memnûn oldum. Lâkin avdet hususundaki mevâ'id-i âliyeyi tabii reddettim. Falan e filan icrâât yapılırsa davetlerine bile intizâr etmeksizin koşarak gideceğimi söyledim. Yoksa lakırdısını bile işitmek istemedim. Zaten Aziz Bey'in ma'hûd İzzet Bey'in bende-i hâsı bulunması emniyet-bahş değildi. Doğrusu şuydu ki Sultan Hamîd Hazretleri'nin ıslahat icrâ edeceğine katiyen ümidim kalmadığı gibi Sultan Hamîd devrinde benim için avdet etmek mutasavver olamayacağına hükmetmiştim. Bununla beraber gelenlere şûrû-tı avdeti mübeyyen bir levha verdim. Aynı hareketi aynı memuriyetle birkaç ay sonra gelen Ebüzziyâ Tevfik Bey ile Yûsuf Ziyâ Paşa'ya karşı icrâ ettim. Bu sûretle taraf-ı şahânedan gelen memurlarda kusûr yoktu. Artık onlardan istiğna getirdiğim halde Ahmet Paşa'nın memuriyetine fevkalâde ehemmiyet vermemek elimden gelmiyordu”

(1994: 240-241).

Ahmet Paşa'ya itimat ederek İstanbul'a gelen Murat Bey, ilk günden hayal kırıklığına uğrar. Gazeteler tarafından yapılan karalama kampanyaları, hakkında verilen jurnaller ve ailesi ile istediği yerde oturmasına müsaade edilmemesi, Murat Bey'e sıkıntı dolu günler yaşatır. Kışın kalacağı evin bile devletin önemli meselelerinden biri haline gelmesini hazmedemez:

“Beyâzîd'ta Nâzîm Paşa'nın konağını tutmak üzere söz kestik. Seraser Kapısı ve Beyazîd Camii münasebetiyle câiz olamayacağına hükmedilmiş. Teshîl-i maslâhat için bedel-i hazine-i hassadan verilerek Kabataş tarafında bir hâne isticârına irâde çıkmış. Garibi şuydu ki hep güzergâh-ı Padişahı üzerinde hane tuturmaya meyîl ve ârzûları meşhûd idi. İrâde Başkitâbetten Mefrûşât Müdürlüğü'ne verilmiş. O, dahî akrabadan birinin nihayet kırk lira karşılığı güç tutulacak bir hâneye (275) lira vererek tutmuş, anahtarını alelacele bize göndermiş. Hâneyi gördüm. Hayret ettim. Başkâtibe bir tezkîre yazdım. İki yüz yetmiş liraya tuttukları hanede bir o kadarda üste bana verdikleri halde oturamayacağımı beyân ettim. Sebep olarak hânenin elverişli olmadığını, bir de otuz liralık bir malın benim nâmıma olarak küllî meblağa tutulmak gibi irtikâb dolaplarına alet olamayacağımı gösterdim. O kış kaldım. Ertesi sene artık ilişemezler zannıyla İstanbul'da bir hâne ararken yine bırakmadılar. Nişantaşı'na kadar sürüklediler. Bir sene evvel ricâ ve tehdîdlere kulak vermeyerek Yerebatan'da oturmaya ısrâr ettimdi. Artık Hisar'a hasr-ı ikâmette karar bulmaya mecbûr olduk. Hasta bulunan refîkamda şu politika dolaplarına kurban oldu” (1326: 332-333).

Sarayın, İttihatçıların büyük çoğunluğunu ikna etmesi Cemiyetin varlığına büyük bir darbe indirmiştir. Saray, İttihatçıları ikna ederek çeşitli görevlere getirmesi ile Cemiyetin büyük oranda kırılmaya uğradığı inancına kapılmıştır. Ancak unuttukları bir nokta vardı ki o da İttihatçılar içinde mühim bir mevkiî haiz olan Ahmet Rıza Bey'in Sarayın tekliflerini kabul etmemiş olmasıdır. Ahmet Rıza Bey teşkilatçı bir kimliğe sahip olması yüzünden çok geçmeden Cemiyeti tekrar eski gücüne kavuşturmuştur. Ahmet Rıza Bey, Sarayın tekliflerine boyun eğen İttihatçıları da çok sert bir biçimde tenkit etmiştir. *Meşveret* gazetesinde imzasız olarak yayımladığı bir yazıda “istibdata” karşı olanları birleşmeye ve mücadeleye devam etmeye çağırıyordu:

“Genç Türkiye Partisi, ne bir kişinin ne de bir komitenin malıdır. O istibdâdın zulmünden doğmuş, millî temayüllerin bütünüdür. Ona bağlı olanlardan bazılarının çok mütaassıp, bazılarının Pozitivist olmaları neyi ifade eder. Müslüman olan ve olmayanlarımız, siyasi idealimizi gerçekleştirmek için birleşmemiz lazımdır” (Karal 1995/VIII: 519).

Cemiyet çalkantılı günler geçirirken, ileride Cemiyete farklı bir istikamet verecek olan bir hadise meydana gelir. 1899 Aralığında II. Abdülhamit'in kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa,¹⁸ Bağdat Demiryolu yapımı imtiyazının İngiltere yerine Almanya'ya verilmesi gerekçesiyle oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'la birlikte yurt dışına kaçmıştır. Paşa'nın, Bağdat demiryolları imtiyazının bir İngiliz firmasına verilmesine ilişkin isteğinin yerine getirilmeyişi ve Adliye Nazırlığı yaptığı sıralarda hem kendi, hem de Seniha Sultan'ın adının "Skaliyeri Aziz Bey Komitesi"¹⁹ hadisesine karışması nedeniyle Nazırlıktan azledilmesi bunda etkili olmuştur (Shaw 1983/II: 258). Bu hadise neticesinde Paşa gözden düşmüştür. Daha sonraları Damat Paşa'nın bu olayla ilgisi olmadığı anlaşılmış, ancak azledilme olayına çok içeren Paşa bir daha Abdülhamit'le çalışmaya yanaşmamıştır. Siyasî baskılar ve dönemin sosyopolitik gerginlikleri Paşa'yı başka yollar aramaya itmiştir. Abdülhamit idaresine karşı olan ve ülkenin geleceği ile ilgilenen aydınların birer birer Avrupa'ya gittiklerini göreyerek kendisi de mücadelesini yurtdışında sürdürmeye karar verir. Sarayla olan soğuk ilişkiler Damat Mahmut Paşa'yı Avrupa'ya çeken bir başka etken olmuştur (Kuran 1948: 231-232). Kuran, onun Abdülhamit "istibdatına" karşı Jön Türk hareketi içinde yer alma kararından dolayı kaçtığı fikrini de ileri sürer (Kuran 1948: 143).

Jön Türkler arasında "harekât-ı necibâne" olarak isimlendirilen Damat Mahmut Paşa'nın yurt dışına kaçışı Abdülhamit'i çok telaşlandırmıştır. Hanedana mensup yüksek mevkili bir kişi olan Mahmut Paşa, Avrupa'da birdenbire Jön Türk hareketiyle yakından ilgilenmeye başlamıştır (Ramsaur 1972: 72). Mahmut Paşa burada meşrutiyet taraftarlarının safına katılmıştır (Ramsaur 1972: 72-73; Kocabaş 1991: 35; Karal 1995/VIII: 519-520).

"Abdülhamit derhal Paşa'yı geri getirme çarelerini aramaya başlamış ve Paşa'nın Avrupa'daki her hareketini yakından takip etmiştir. Yurt dışındaki temsilcilerinin de Mahmut Paşa'nın faaliyetleri ile uğraştıktan görülmektedir. Örneğin; Damat Paşa'nın Marsilya'ya varışında İstanbul'a gönderilen telgrafların masrafı konsolosluk gelirini aşmıştır" (Hanioglu 1981: 42).

Onların Avrupa'ya kaçmaları Cemiyet üyelerine güç vermiştir (Kuran 1956: 257 vd.). Abdülhamit, Mahmut Paşa'nın yurda geri dönmesi için Avrupa elçiliklerine ne gerekiyorsa yapmaları talimatını vermiştir (Bayar 1966/III: 723; Ramber: 49). Elçilerin, Damat Mahmut Paşa'nın geri dönmesi için yaptıkları teklifler olumlu bir netice vermemiştir. Damat gerekçe olarak şunu ileri sürmüştür; "kendi oğulları adına, II. Abdülhamit'in namûskârane saltanât etmesinden başka bir şey istemediğini" belirtir (Osman Nuri 1327/III: 1091). Damadı halkın gözünden düşürebilmek için yapılan propagandalarda bir netice vermemiştir (Ramsaur 1972: 73; Bayar 1966: 724; Osman Nuri

1327/III: 1085). Mahmut Paşa Avrupa'ya gittiğinde İttihatçılarla işbirliğine girmiştir. Onun İttihatçılar safında yer alması Cemiyete yeni bir istikamet vermiştir. Paşa'nın oğulları Sabahattin ve Lütfullah, İttihatçıları ortak bir program etrafında toplayabilmek için, "Umûm Osmanlı Vatandaşlarımıza" adıyla bir bildiri yayınlamışlardır (Kuran 1956: 297-298). Yayınladıkları bildirin hemen akabinde bir kongre tertip edilmesini sağlamışlardır. Kongre fikri ilk başta pek sıcak karşılanmasa da daha sonra; "...unsur-ı Osmâniye'nin emniyet ve itimâdını celp edecek namûslu zevât-ı muteberden mürekkep bir kongre teşekkül ederse, iştirâk etmek...hem borç hem fâideli olacaktır" (Ali Haydar Midhat 1946: 165) düşüncesiyle çoğunluk kongreye katılmıştır.

Mahmut Paşanın Avrupa'ya kaçarak İttihatçılar safında yer alması ve onların faaliyetlerine yön vermeleri ile İttihatçıları bir çatı altında toplama gayretleri Sarayı iyiden iyiye rahatsız etmiştir. Mahmut Paşa elçiler vasıtasıyla ikna edilmeye çalışılmış ancak Mahmut Paşa bu teklifi kabul etmemiştir. Onun bu teklifi reddetmesi neticesinde başka bir yol arayan Saray daha evvel Cemiyet için Avrupa devlet adamlarıyla temasa geçme işini hayata geçirmeyi uygun bulmuştur. Fransa'da ikamet eden Mahmut Paşa'nın iadesini Fransa hükûmetinden istemiştir. Fakat bu teşebbüsü de akim kalmıştır. Mahmut Paşa 1903'teki ölümüne kadar Paris'te yaşamını devam ettirmiştir (Ramsaur 1972: 83).

Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım, Saray serhafiyesi Ahmet Paşa'nın tekliflerini reddederek birlikte faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Cemiyetin önemli bir kısmının Sarayın telkinlerinden dolayı Cemiyetten ayrılmalariyla sıkıntıya düşseler de azimli davranışları netice vermiş ve Cemiyet böylece Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın etrafında toplanmaya başlamıştır. Murat Bey'in Cemiyetten ayrılarak İstanbul'a dönmesi ile de büyük bir boşluk yaşanmış, bu boşluğu Ahmet Rıza Bey doldurmaya çalışmıştır (Mardin 1992: 234).

Prens Sebahattin ve Prens Lütfullah'ın 1902'de Paris'te tertip ettikleri Jön Türk kongresinde üyeler arasında fikir ayrılıkları baş göstermiştir. Cemiyet bu kongreden sonra ikiye ayrılmıştır. Üyelerin büyük çoğunluğu Ahmet Rıza ve Dr. Nazım'ın yanında yer almışlardır (Kutay 1984/I: 158). Kongrede fikir ayrılığının baş göstermesine neden olan görüş, Prens Sebahattin'in çoğunluğunu *anasırın* temsilcilerinden oluşan grupla yabancı güçlerin müdahale fikrini savunmasıdır. Ahmet Rıza ise Prens'in bu görüşüne Osmanlı hükûmeti haklarının ihlali manasına geleceğinden karşı çıkmıştır. Prens bütün faaliyetlerde *anasır* ile Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudilerle işbirliğine gitme kararı almıştır. Prens'in bu düşüncesi *anasır* arasında destek görmüş ve onların topyekün desteğini kazanmıştır (Eyicil 1988: 16-17; Mardin 1992: 83).

Paris'te tertip edilen I. Jön Türk kongresinden bir netice alınamayarak ayrılmıştı. Jön Türkleri ortak amaç etrafında birleştirmek maksadıyla 1907

tarihinde II. Jön Türk Kongresi tertip edilmiş ve bu kongreye Ermeni Taşnaksutyun partisi de davet edilmiştir (Kansu 1995: 78; Kuran 1945: 234). Kongrenin organizasyonunu Prens Lütfullah ile Arnavud İsmail Kemal düzenlemiştir. Kongreye davet edilenler de Prens Sebahattin, Prens Lütfullah ve İsmail Kemal'in isteği doğrultusunda davet edilmişlerdir. Prens Sabahattin'in anasır düşüncesinden olsa gerek kongreye umumiyetle Ermeni, Rum, Arnavut, Bulgar ve Yahudiler davet edilmiştir. Kongredeki anlaşmazlığın temelinde de bu fikir yatmaktadır (Hanioğlu 1986/I: 182-184). Prens Sabahattin, kongrede ABD ve İngiltere örneğini göstererek teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezietçi bir yönetimden bahsetmiştir. Bu fikir üyelerin çoğunluğunca kabul görmemiştir. Üyelerin üzerinde ittifak ettiği tek konu ise Abdülhamit'in haledilmesi (Ramsaur 1972: 85-90). Düzenlenen II. Kongreden de bir netice elde edilemez. Bu kongrede üç başkan seçilir. Bu durum Jön Türkler arasındaki hizipçiliğin iyice su yüzüne çıktığının göstergesidir (Shaw 1983/II: 265). Bir bütünlüğün sağlanamadığı kongre neticesinde Cemiyet, Ahmet Rıza ve Prens Sebahattin grubu olarak ikiye bölünmüştür (Eyicil 1988: 20).

Prens Sabahattin, Rum ve Ermeni delegeler ve İsmail Kemal gibi kişilerin oluşturduğu grup yabancı müdahalesinden yana tavır koyarlarken, Ahmet Rıza, Doktor Nazım ve Hoca Kadri yabancı müdahalesine karşı çıktılar (Osmanlı, sayı 104, 16 Nisan 1902: 1). Kongre, Jön Türk hareketini birleştirmek maksadıyla toplansa da aralarında baş gösteren fikir ayrılığı neticesinde farklı gruplar ortaya çıkarmıştır. Prens Sabahattin, 1906'da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziet Cemiyetini kurmuş, *Terakki* adlı gazete çıkarmaya başlamıştır. Terakki ve İttihat Cemiyeti ise Paris'te *Meşveret* ve *Şûrâ-yı Ümmet* ile Cenevre'de de *Osmanlı* gazetelerini yayımlamıştır. II. Jön Türk kongresine; Prens Sabahattin ve İttihatçı gruplardan başka, Meşrutiyet Cemiyeti, Ahd-ı Osmanî Cemiyeti, Londra'da Türkçe ve Arapça yayınlanan *Hilâfet* gazetesinin yazı kurulu, bir Ermeni örgütü olan Taşnaksutyun Cemiyeti, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi ve bazı Ermeni yayınlarının idarecileri iştirak etti. Kongrede Abdülhamit'in tahttan inmeye zorlanması, mevcut idarenin değiştirilmesi meşrutiyet ve *meşveret* usullerinin kurulması gibi önemli kararlar alınmıştır. Ordu içinde propaganda, halkın vergi vermemek suretiyle pasif direnişe çağırılması, hükûmete karşı silahlı-silahsız direnişler ve grevler düzenlenmesi, genel ayaklanma koşullarının hazırlanması gibi yöntemlerde anlaşılmıştır (Akşin 1980: 65; Eyicil 1988).

Terakki ve İttihat üyeleri toplumsal projeleri ve ilkeleri açısından farklı gruplardan oluşmuştur; devletin kurtuluşunu Osmanlılık ideolojisinde gören Prens Sebahattin grubu teşebbüs-i şahsiyeci ve âdem-i merkezietçi fikri benimsemiştir. Ahmet Rıza ve ekibi pozitivist ve milliyetçi, Mizancı Murat ve ekibi ise İslamcı görüşü temsil etmiştir (Emil 1982: 9-14).

Jön Türkler, muhtelif gruplar ve mahallerde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Ahmet Rıza önderliğindeki Paris şubesi, Hoca Kadri'nin başında bulunduğu Kahire, İshak Sükuî ve Abdullah Cevdet'in yönetimindeki Cenevre şubesi ile İbrahim Temo'nun Balkanların çeşitli yerlerinde kurduğu küçük şubeler ve son olarak da Kafkasya'daki şubeler faaliyet göstermişlerdir (İbrahim Temo 1987: 61). Adem-i merkezi yönetimi savunan Prens Sabahattin'in²⁰ grubuna Dr. Nihat Reşat, Dr. Sabri, Siret, Fazıl ve Zeki Beyler; Ahmet Rıza grubuna Dr. Nazım, Dr. Bahaattin Şakir ve Ferit Beyler katılmışlardır. Gruplar arasındaki fikir ayrılığı o derece ilerledi ki, husumete varacak şekil aldı (Ramsaur 1972: 85-90; Kocabaş 1990: 67).

4. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Giden II. Yol: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Teşekkülü

1906 yılının Temmuzunda Bursalı Mehmet Tahir, Naki Bey, Talat Bey, Ömer Naci Bey, İsmail Canbolat Bey ve Edip Servet Bey bir araya gelerek memleketin ahvali üzerine mülâhazalarda bulunurlar. Bu sohbetlerinden yaklaşık bir ay sonra Eylül 1906'da Şükrü Bleda'nın evinde bir toplantı tertip ederler. Bu toplantı neticesinde hükûmete karşı gizli çalışacak olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni" kurarlar (Duru 1957: 13 vd; Şehsuvaroğlu 1959: 90, 309, Cevri 1909: 35, Aydemir 1970: 273, Şakir 1932). Mithat Şükrü Bey'in anısı bir an bile aklımdan çıkmayan Beş Çınar bahçesindeki bu toplantıda bir tüzük hazırlanmıştır. Üyelerin yalnız kendilerini üye yapan rehber ve iki üyeden başka kimseyi tanımayacağı, yemin şekli ve idama dair bir iki şart getirilir. İlk tahlif yeri Mithat Şükrü Bey'in evidir (Bleda, 1979).

Selanik'te, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti teşekkül olunmadan evvel bir cemiyet oluşumu için teşebbüslerde bulunulmuştur. Ömer Naci'nin de içinde bulunduğu bir grup asker isimsiz bir örgüt kurmuştur. Burada Ömer Naci'den başka Sapançalı Hakkı, Ali Şefik ve Hüsrev Sami vardır. İddiaya göre Ömer Naci, Rahmi Bey'le bir toplantıda tartışır ve küsüp ayrılarak Paris'e gider. Bu örgüt ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti henüz birleşmeden Nazım Bey Selanik'e gelir. Doktor Nazım Bey, Selanik'ten Paris'e yazdığı mektuba göre (Temmuz 1907 sonrası), diğer grupta Ömer Naci'ye bağlı bir iki zabıt, bir polis, birkaç da mülkiye memuru vardır. Bunlar çok tedbirsizce hareket etmektedir. Nazım, Bahaattin Şakir'in Ömer Naci'yi uyarmasını, ama kendilerinden ona bahsetmemesini ister. Ömer Naci'ye bağlı gruptan Sapançalı İsmail Hakkı'ya Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'in hâfiyelik önermesine ilişkin de bir olay anlatır (A.C. Milliyet, 31 Temmuz-1 Ağustos 1934, 1-2).

O dönemde Selanik'te Cemiyet üyesi olan Nafiz Bey, Doktor Nazım'ın bahsettiği ihtiyatsız hareket eden grubun başka olduğunu, bunların birkaç hukuk öğrencisi, Mustafa adında bir berber ve hürriyetin ilanına yakın Terakki ve İttihat'a giren Nesimi Sanrı'dan oluştuğunu ifade eder. Ömer Naci küstüğün-

den değil, faaliyet alanını genişletmek için Hüsrev Sami ile birlikte Avrupa'ya gittiğini, o gruptan İškodra'ya gideceği günün gecesinde Sapançalı İsmail Hakkı, Enis Avni ve Ali Şefik'in Cemiyete üye olmasına aracılık ettiğini yazar (A.C. Milliyet, 16-18 Eylül 1934: 2). Selanik'ten Paris'e, 12 Mart tarihli mektupta Berber ile onun grubundaki Nesimi, Vefik, Cemil, Muhtar ve Hüseyin'in (son dördü zabittir) tevkifi yazılıdır (A.C. Milliyet, 29 Eylül 1934: 2). Ömer Naci daha sonra Doğu vilayetlerine ve İran'a gider. İran'da hakkında idam kararı alınır ve hapis yatar (A.C. Milliyet, 12 Ağustos 1934: 2).

Cemiyetin amacı, devletin iç işlerine müdahale ederek Bulgarları himaye eden Rus politikasını reddederek orduda görevli subayları Cemiyete kazandırmaktı (Karabekir 1982: 131; Eyicil 1988). Hücre biçiminde örgütlenen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Merkez-i Umûmî üyeleri Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi Beylerdi. Gizli olarak örgütlenen Cemiyet üyelerinden sadece yemin merasimine getirilenler birbirlerini tanırdı (Karabekir 1982: 131. Tahlif için bk. aynı eser). Cemiyet, üye kaydedilmesinde Mason teşkilatına has bir usul tatbik etmiştir (Çavdar 1955: 51). 1/14 Eylül 1906'da Rahmi Bey'in önerdiği *Hilâl* adı ve hazırladığı tüzük kabul edilmiştir (Karabekir 1982: 136-138). İlk merkez oluşturulur. 8-18 Eylül 1906 tarihlerinde, Selanik'te Alatin Köşkü karşısında, Ömer Naci Bey'in evinde²¹ toplanırlar. *Hilâl* yerine "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adı kabul edilir (Yalçın 1976: 5). Tanık Zafer Tunaya'nın, *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı eserinde Cemiyetin kuruluş tarihi olarak Eylül 1906 tarihi verilir. Cemiyet, Midhat Şükrü Bleda ve İsmail Canbolat'ın evinde teşekkül edildi. İlk toplantıdaki 10 kişi kurucu kabul edilir (Tunaya 1952: 8). Heyet-i Aliye; Talat, Midhat Şükrü ve İsmail Canbolat'tan meydana gelmiştir. Ekim 1906'da ilk tahlif gerçekleşir. 111 numarayla ilk tahlif olunan üye İsmail Mahir ya da Mülazım Mustafa Necip'tir. Talat Bey'in teklifiyle 18/31 Ağustos 1906 Selanik'te 10 kişi toplanır ve yaş sırasıyla numaralanırlar: 1-Selanik Askerî Rüştiye Müdürü Binbaşı Bursalı Tahir Bey, 2-Selanik Askerî Rüştiye Fransızca Hocası Binbaşı Nakî Bey, 3-Selanik Posta memuru Talat Bey, 4-Maarif memuru Midhat Şükrü Bey, 5-Selanik eşrafından Rahmi Bey, 6-Üçüncü Ordu Müşîri Yaveri Yüzbaşı Kazım Nami Bey, 7-Mülâzimievvel Ömer Naci Bey, 8-Mülâzimievvel Hakkı Baha Bey, 9-Mülâzimievvel İsmail Canbolat Bey, 10-Yüzbaşı Edip Servet Bey (Duru 1957: 14). Sonraki faaliyeti dört kişinin (Talat, Rahmi, Midhat Şükrü ve İsmail Canbolat) devam ettirmesi kabul görür. Rahmi, isim ve tüzük hazırlamakla görevlendirilir (Karabekir 1982: 175). Ondan sonra yine Ekim ayı içinde üye olanlar, Manyasizade Refik (116), İsmail Hakkı (Beşiktaş) Bey (132), Erkân-ı Harp Binbaşı İsmail Hakkı (Cafer Tayyar Eğilmez'in kardeşi) Bey (133), Erkân-ı Harp Binbaşı (Çolak) Fâik (135), Hüsrev Sami (136), Erkân-ı Harp Kolağası Tevfik (137), Mümtaz Yüzbaşı Halil (Kut, Enver'in amcası) Bey (138), Erkân-ı Harp Binbaşı Cemal (Paşa) Bey (150) (Eyicil 1988).

18 Teşrîn-i Evvel 1322/31 Ekim 1906'da Erkân-ı Harp Binbaşı Enver Bey Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girer. Enver Bey'in numarası 152'dir (Karabekir 1982: 177). 30 Kasım 1906'da da Kazım Karabekir Cemiyete girer. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Manastır merkezi gayrinizâmi olarak kurulur. Merkezde Enver, Kazım ve Hüseyin Bey vardır. Enver ve Kazım Beylerin Cemiyete girmeleriyle birlikte Manastır'da Cemiyetin örgüt faaliyeti giderek hızlanır (Karabekir 1982: 525).

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, üyelerine örgütün oluşturulması ve faaliyetlerin başlatılması talimatını vermiştir. Enver Bey'e Manastır'da, Necib Draga'ya Üsküp yöresinde örgütü oluşturma görevi verilmiştir (Duru: 17; Tunaya 1952: 129; Ziya Şakir, *Son Posta*, 15.2.1933). Cemiyet, *Neyyir-i Hakikat* adlı bir gazete çıkartmış, yayınlarında da hükûmetin faaliyetlerini tenkit etmiştir. Cemiyet özellikle genç subayların Cemiyete katılmalarını amaç edinmiştir. Bu maksatla 3. Orduya dahil subayların büyük bir kısmını içine alarak faaliyet alanını genişletmiştir. Çalışmalarını tam bir gizlilik içerisinde yürüten Cemiyet, özellikle üye seçimlerinde çok dikkatli davranarak önceliği seçkin subaylara vermiştir. Bunlar, ülkede acil bir rejim değişikliğine inanan idealist gençlerdi (Lewis 2000: 203). Cemiyet, üye olarak kaydettiklerinden güvendiği ve iş yapabilecek kişileri çalışma bölgelerinde örgüt kurmakla görevlendirmiştir (Duru 1957: 15 vd.).

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti “istibdatı” yıkmayı amaç edinen ihtilalci bir Cemiyettir. İçinde barındırdığı çeşitli gruplar için Sultan Hamit'in “istibdat” rejiminin yıkılıp, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden başka ortak bir amaç yoktur. “İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk kuruluşundan amacına ulaştığı mutlu güne kadar yalnız bir fikre hizmet etti ki o da geçmiş yönetimin değiştirilmesi devletin yenilenme ve yükselmesi kutsal fikrinden ibaret idi” (Leskovikli Mehmet Rauf 1991: 10). Bütün Cemiyet üyeleri “istibdatı” yıkmamanın ancak Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle mümkün olduğuna inanmaktadır:

“Sultan Hamit her şeyi biliyor. Her şeyi işitiyor. Her şeyi görüyor. Anın her tarafta hâfiyeleri var. Anın haberi olmayınca hiç birşey yapılamaz. İyi biliniz ki Padişahın bir şeyden haberi yoktur. O bir kuş gibidir. Fenâlıkları vezirler paşalar yapıyor deniliyor sizi aldatıyorlar...Her millette iki sene askerlik edilirken sizi on sene ocağınızdan köyünüzden ananızdan uzak tutan yine o padişahın zulmüdür” (Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 1325: 5).

Ancak, padişah aleyhindeki bu tür propagandanın ters tepkiyle sonuçlandığını gördüklerinde hemen bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir. “Abdülhamit'in şahsı aleyhindeki makaleler henüz neşvünema bulmamış efkârda (şüphe yok ki millet, nisbet kabul etmez bir ekseriyetle bu halde) su-i tesîr hâsıl ediyor. Onun için gazete ve neşriyâtta şahıs hakkında lisânın ta'dîl buyurulması veya hiç şahsından bahsedilmemesi hassaten ricâ olunur” (Ma-

nastır Merkezi'nden Paris'e, 11 Mart 1908 tarihli mektup için bk. A.C. "...İttihat ve Terakki", Milliyet, 3 Teşrin-i Evvel 1934: 2). Bu dönemde, Cemiyetin kazandığı önemli bir ideolojik özellik de yeni oluşmaya başlayan milliyetçiliktir (Hanioğlu 1987: 280-282). Özellikle Makedonya'daki yabancı kontrolü bu milliyetçi nüvelerin doğmasına yol açmıştır. O dönemde gerçekleşen iki olay bu düşüncenin gelişmesinde etkili olmuştur. Hakkı Bey adındaki bir zat, Jandarma tensikâtına memur General Degiorgis'i selamladıktan sonra ağlamıştır. Ayrıca 1902'de Rus konsolosunun öldürülmesi suçundan iki Türk erinin idam edilmesi tüm İttihatçıları son derece müteessir etmiştir (Bk. Hakkı, Şûrâ-yı Ümmet, 23 Eylül 1324: 2).

5. Paris ve Selanik Şubelerinin Birleştirilmesi: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" Adının Doğuşu

1900'lü yıllardan beri Makedonya bölgesinde Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti bilinmekte idi (Okyar 1980: 8). Paris'te ise Jön Türkler arasında fikir ayrılıkları baş göstermiş, üyeler farklı gruplara bölünmüştür. Jön Türklerin Terakki ve İttihat Cemiyeti üyesi olan Dr. Nazım, Balkanlardaki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. O, Balkanlardan başlayacak bir mücadelenin daha çabuk bir netice vereceği düşüncesindeydi. Zira Balkanlarda kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üyelerinin büyük çoğunluğu genç subaylardan oluşmaktaydı. Dr. Nazım bu durumu fark ettiğinden olsa gerek Paris'te kalmanın İttihatçı düşünce için bir fayda vermeyeceği inancındaydı. Ayrıca Cemiyete yeni kazandırılan genç üyelerle yeni şubeler açma yoluna gitmeyi de uygun görmüştür. M. Şükrü'ye Cenevre'de Cemiyetin bir şubesini açmasını önermiştir.

Dr. Nazım Bey, Paris'te uzun bir süre kalmanın bir fayda vermeyeceği düşüncesi ile Mithat Şükrü gibi Cemiyete kazandırdığı gençlerle yeni şubeler açma yoluna gitmiştir. Bu amaçla M. Şükrü'ye Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesini açmasını tavsiye etmiştir (Bleda 1979: 15). Avrupa'da Cemiyet üyeleri umumiyetle neşriyat yoluyla faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Dr. Nazım bu faaliyetlerle bir yere varılamayacağını düşünerek daha aktif bir yol bulmak maksadıyla Selanik'e hareket etmeye karar vermiştir (Karabekir 1982: 131; Eyicil 1988). M. Şükrü, bu durumla ilgili bilgileri içeren bir mektup gönderir (Karabekir 1982: 24; Eyicil 1988). Rumeli'de, Türklerle yapılan hain saldırılar ve haksızlıklara direnen Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin fikirleri hem Rumeli'de yayılmış hem de burada yeni şubeler açılmasını sağlamıştır (Karabekir 1982: 10).

Dr. Nazım şubeler arasında kopuk olan irtibatın sağlıklı yürütülebilmesi için çaba sarf etmiştir. Öncelikle İstanbul ve Paris arasındaki irtibatı güçlendirmiş, sonra Selanik ile teşkilatı bütünleştirmeye çaba sarf etmiştir. Dr. Nazım'ın öteden beri asıl maksadı yurda girip Cemiyetin teşkilat, neşriyat ve basın

faaliyetlerini yürütmekti. Fakat Nazım'ın yurda girmesi pek kolay gözüküyordu. Zira Dr. Nazım'ı hükümet vatan haini olarak itham etmiş ve gıyabında da idama mahkum etmiştir (Eyicil 1988).

Fakat Dr. Nazım Bey mutlak surette yurda girmeliydi. Onun en büyük arzusu bu idi. Bu düşüncesini hayata geçirmek için bir plan tertip etmiştir. Nazım Bey'in yurda girebilmesi ancak Yunanistan yoluyla olabildi. Cemiyet yöneticileri Dr. Nazım'ın Paris'ten Selanik'e gelebilmesi için Rum Komitecilerinin reisiyle görüşerek Yunanistan yolu üzerinden Selanik'e gelmesine karar verdiler. Plana göre Nazım Yunanistan'a ulaştıktan sonra Rum Komitecileri onu sınıra getireceklerdi. Buradan da uygun bir zamanda içeri girecekti. Cemiyet hemen harekete geçip Rum Komitecileriyle iletişim kurarak planın içeriği hakkında onlara bilgi vermiştir. Rum Komitecileri de bu hususta Cemiyete yardımcı olmalarına dair söz vermişlerdir. Cemiyet Nazım'a, Rum Komitecileri ile yaptıkları görüşmeyi ve izlenecek yol ile ilgili bilgiyi içeren bir mektup yollar. Nazım Bey, mektubu alır almaz derhal yola çıkar. Rum komitecileri Nazım'ı alarak Selanik'e götüreceklerini daha önce Talat Bey'e bildirmişlerdi. Dr. Nazım, Talat Bey'in yardımıyla gizlice Selanik'e ulaşmıştır (Ziya Şakir 1944: 15; Eyicil 1988). Nazım Bey, Selanik'te iki ay beklemek zorunda kaldı. Bu süre zarfında Rum Komitacıları Onu gizlediler. Ancak bu arada Rum Komitecileriyle Yenice Adasında bulunan Halil Paşa Komutasındaki askerler arasında münakaşa meydana geldi. Nazım, kendisini Selanik'e getiren Rum Komitacıları ile ilgili hiçbir şey bilmiyordu (Eyicil 1988). O devrin şartlarında Selanik'e gelmek yolculuk esnasında gizlenmek ve tanınmamak kolay bir iş değildi. Yolculuk sırasında Dr. Nazım kıyafet değiştirdi. Başında sarık, cübbe, sakal, siyah gözlük ve ayağında potin vardı. Bu şekilde modern bir hocaya benzemekteydi. Bu şekliyle Mithat Şükrü bile onu tanıyamadı. Dr. Nazım, Selanik'te Şükrü Bleda'nın evinde kaldı. Talat Bey'le de irtibat kurdu (Eyicil 1988). Nazım, Hoca Yakup Efendi müstear adını kullandı (Kuran 1945: 245).

Dr. Nazım, Selanik'e gelmeden önce böyle bir niyete sahip olduğundan Mithat Şükrü ile muhaberatında Selanik'te hamiyetli gayretli bir gence ihtiyacı olduğundan bahsetmiş, Bleda da posta baş katibi Talat Bey'i önermiş ve Nazım ile Talat'ın tanışıklığı bu şekilde başlamıştır. Nazım, Talat'a bir mektup yollayarak bu isteğini belirtmiştir (Eyicil 1988). Nazım, Paris'ten şubeler arasındaki irtibatı sağlamak için basın ve neşriyat faaliyetini devam ettirmek düşüncesindeydi. Bu nedenle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris merkezli Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleştirilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Onun yumuşak Rumeli şivesiyle yaptığı peltek konuşmaları kendisini dinleyen gençleri etkiledi. Talat Bey ve Kazım Bey gibi gençlerle yakından ilgilendi. (Eyicil 1988).

Dr. Nazım kısa bir sürede Selanik teşkilatını tüm şubelerin merkezi durumuna getirdi. Şubeler arasındaki dağınıklığı giderdi ve irtibat sağladı. Cemiyeti gizli

bir ihtilal komitesi şeklinde örgütledi. Subayları da etkisi altına alarak tüm faaliyetlerini tek merkezden yürüttü. Cemiyete yeni gireceklerin kabulü hususunda talimatname ile genelgeler hazırladı. Yalnız bu talimatnameleri hazırlarken Mithat Şükrü, Miralay Sadık Bey, Binbaşı Fethi ve Manyasizâde Refik'in görüşlerini aldı. Talimatnamede yemin merasimi ilgili özelliklerin hazırlanmasında 1781 Fransız İhtilali'nde etkili olan Jakoben model örnek alındı (Kutay 1984/I: 158; Eyicil 1988).

Dr. Nazım, Cemiyetin isminin değişmesi fikrine sahipti. Bu düşüncesini de açıkça savunmakta idi. Ancak Nazım'ın düşüncesi o devrin şartları dahilinde üyelerce tasvip edilmedi. Onlara göre Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bu adla tanınmış ve kabul edilmişti. Cemiyetin adının değişmesi istikrarsızlığa yol açabilirdi. Üstelik üyelerin böyle bir değişikliğe nasıl bir tepki verecekleri de bilinmiyordu. Nazım'ın telkinleri ile bir kısım Cemiyet üyesinin Cemiyetin adının değiştirilmesi önerisine olumlu bakması üzerine Cemiyetin isim değişikliğine dair fikirleri alınmak maksadı ile şubelere mektuplar gönderilmiştir (Bleda 1979: 31; Eyicil 1988).

Dr. Nazım Bey'in teklif ettiği Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi şubelerce uygun bulundu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyetini birleştirmek için Dr. Nazım Bey'in teklif ettiği Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi çoğunluğun oyuyla kabul edildi (Karabekir 1982: 131; Eyicil 1988). Nihayet 27 Eylül 1907 yılında iki Cemiyet, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir (Kuran 1945: 244; Eyicil 1988). Biri iç biri dış iki Merkez-i Umûmî olacaktır (Paris ve Selanik). Dr. Nazım'ın girişimleri sonucu birleşen iki Cemiyetle birlikte milliyetçiler de bir araya getirilmiş oldu. Bir anlaşma metni hazırlandı. Buna göre; merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik'te olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 19 Şaban 1325/27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namı altında "âtiyüzzikir şerait" ile ittihat etmiştir. İki merkezin birleşmesi için hazırlanan metnin maddeleri şu şekildedir: Madde 1, Cemiyetin biri dahili diğeri harici olmak üzere iki merkezi umûmîsi olacak ve bunlardan harici Merkez-i Umûmî Paris'te ve dahili Merkez-i Umûmî de şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı amirleri olacaktır. Madde 2, Maksâd-ı esası 1292 (1876) tarihinde neşrolunan Mithat Paşa, Kanun-ı Esası'nin tatbîk ve devamı meriyetini temînden ibaret olan Cemiyetin bu maksûda vasıl için istidât ve icabât-ı mahalliyayı nazar-ı dikkate alarak teşkilat ve vezâif-i efrâdı tayîn eden dahili ve harici ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır. Madde 3, Umûr u Dâire-i maliyede Merkez-i Umûmîler her ne kadar müstakîl iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecbûrdurlar. Madde 4, Dahil-i Merkez-i Umûmî de doğrudan doğruya irtibatında mahzûr görülen dahildeki şubât ve efrât Paris Merkez-i Umûmî vasıtasıyla muhabere etmek üzerine dahildeki Merkez-i Umû-

mî'ye tabî olacaktır. Madde 5, Harici Merkez-i Umûmî şubât-ı hariciyenin merciliğinden başka Cemiyetin harice karşı Murahhaslığı vazifesini ifâ eyleyecektir. Hükümet ve matbuatı ecnebiye ile olan münasebâtın mesûliyetini harici Merkez-i Umûmiye ve dahildeki teşebbüsât ve icrââtın mesûliyeti de kâmilen dahili Merkez-i Umûmî'ye aittir. Madde 6, Merkez-i Umûmîler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtı tadîle selâhiyettârdırlar. Madde 7, Cemiyetin vasıtâ-ı neşri efkârı şimdilik Türkçe Şûrâ-yı Ümmet Fransızca Meşveret gazeteleridir. Dâhili Merkez-i Umûmînin muavenet ve iştirâkiyle harici Merkez-i Umûmînin tahtı nezâretinde tab'ı neşredilerek "Şûrâ-yı Ümmet" ile Türkçe bilcümle neşriyâtta hârici Merkez-i Umûmînin tekâlifini nazarı dikkate almaya mecbûr olduğundan mesûliyetine dâhili Merkez-i Umûmî de iştirâk edecektir. 13 Eylül 1323 saat 1 ezânı (27 Eylül 1907) (Kuran 1945: 238; Tunaya 1952: 44; Bayur 1983: 59; Eyicil 1988).

Merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 27 Eylül 1907'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştirilmesiyle (Kuran 1945: 244) teşkilat amaç ve örgüt açısından dinamiklik kazandı. Böylece Paris merkezi harici, Selanik merkezi dahili olunmak üzere faaliyetler sistemli bir hale getirildi (Ramsaur 1972: 141-143, Eyicil 1988).

Sonuç

İstibdat idaresini meşruti bir yönetime dönüştürerek herkese eşitlik ve adalet vermek maksadıyla 2 Haziran 1889 tarihinde İbrahim Temo (Ohri), Abdullah Cevdet (Arapkir), İshak Sükutî (Diyarbakır), Çerkez Mehmet Reşid (Kafkasya), daha sonra Hikmet Emin (Konya), Cevdet Osman, Kerim Sebâtî, Mekkelî Sabri Bey, Selanikli Dr. Nazım Bey, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Gizli olarak teşekkül edilen Cemiyet, Carbonari ve Mason teşkilatlanmalarından da etkilenmiştir. Özellikle Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiyede gelişme gösteren Cemiyetin oluşumunda "istibdata" karşı duyulan hoşnutsuzluk ile Batıya karşı duyulan hayranlık yatmaktadır.

Cemiyet üyeleri faaliyetlerini umumiyetle basın ve neşriyat yoluyla yapmıştır. Abdülhamit idaresinin bir an evvel ortadan kaldırılmasıyla vatanın iç ve dış gailelerinin halledileceği düşüncesindeydiler. Abdülhamit, kendi idaresini yıkmayı planlayan gizli Cemiyetin varlığından haberdar olur olmaz Cemiyet üyelerine karşı siyasî baskı uygulamaya başlamıştır. Yakalanan Cemiyet mensupları mahkeme edilmeleri neticesinde umumiyetle sürgüne gönderilmekteydi. Askeri Tıbbiye'nin komutanlığına getirilen Zeki Paşa'nın sert uygulamaları Cemiyet üyelerinin bir kısmının öğrenim hayatlarına ve faaliyetlerine yurt dışında yapmalarına yol açmıştır. Bu kişilerden Selanikli Nazım hem öğrenimini tamamlamak hem de Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey'i Cemiyete

te kazandırmak amacıyla Paris'e gitmiştir. Nazım'ın Paris'e gitmesiyle Cemiyet teşkilatlanma açısından önemli bir mesafe katetmiştir. Ahmet Rıza Bey'le görüşükten sonra Cemiyetin adı üzerinde ittifak oluşturulmuş ve bu Cemiyetin başkanlığına da Ahmet Rıza Bey getirilmiştir. Avrupa merkezli Cemiyetin faaliyetleri basın ve neşriyat yoluyla yapılmıştır. Yurt içindeki Cemiyet mensuplarına gazete ve neşriyatlar yabancı postahaneler vasıtasıyla iletilmekteydi. Ahmet Rıza ve Nazım'ın Paris'te faaliyetlerini sürdürürlerken Paris'e Damat Mahmut ve iki oğlu gelmiştir. Abdülhamit idaresiyle arası açılanlar Abdülhamit karşıtı grupların saflarına katılmaktaydılar. Mahmut Paşa ve iki oğlu da Paris'te İttihatçılar saflarında yer almışlardır. Onların Paris'e gelmeleri ve İttihatçılarla işbirliği içine girmeleri Jön Türk yapılanmasında yeni bir dönüm olmuştur. İttihad-ı Anasırı politik bir düşünce haline getiren Prens Sebahattin Jön Türk kongrelerinde bu düşüncesini savunarak Jön Türklerin fikir ayrılığına düşmelerine yol açmıştır. Prens özellikle, anasırlarla birlikte Abdülhamit idaresinin yıkılmasında dış müdahalenin yapılmasının zaruretine inanmaktaydı. Ahmet Rıza ve Nazım Onun bu düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır.

Jön Türk düşüncesinde ve gruplaşmasında Mizancı Murat Bey'de önemli rol oynamıştır. Çıkardığı *Mizan* adındaki gazeteyle düşüncelerini yayma imkanı bulmuştur. Abdülhamit, Jön Türklerin faaliyetlerinden rahatsızdı. Onların menfi tutumlarını bertaraf etmek için yabancı devlet başkanları nezdinde girişimlerde bulunarak, onların o ülkeden çıkmalarına ve yayınlarının kapatılmasını sağlamıştır. Jön Türk gruplarını dağıtmak için ikinci yol olarak onları ikna yoluna gitmiştir. Baş hafiyesi Ahmet Paşa'ya bu maksatla yollamıştır.

Paşa muhaliflerle yaptığı görüşmede hayli başarılı olmuş birçok muhalif devletin verdiği görevleri kabul etmiştir. Ancak Ahmet Rıza ve Nazım bu görevi kabul etmemiş dahası kabul edenleri de şiddetle tenkit etmişlerdir.

Avrupa'da muhalif gruplar arasında bu tür siyasî ve fikrî tartışmalar yaşanırken Balkanlarda yeni bir muhalif grup ortaya çıkmıştır. Talat Bey ve Bursalı Tahir ve arkadaşlarının başını çektiği bir grup muhalif "istibdat" idaresini ortadan kaldırarak onun yerine meşrûfî bir idareyi tesis etmek maksadıyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni oluşturmuşlardır.

Dr. Nazım Paris Tıbbiye Mektebini bitirdikten sonra bir süre görevini ve siyasî faaliyetlerini Paris'te devam ettirdiyse de O, neşriyat ve basın ile bir netice elde edemeyeceği düşüncesiyle yurda dönmeye karar verir. Nazım, Cemiyet üyelerinin yaptığı planla Rum Komitecileri vasıtasıyla Selanik'e gizli olarak gelmiştir. Hakkında idam kararı olan Dr. Nazım, kılık değiştirerek burada faaliyetlerine başlamıştır. Maksadı Paris ve Selanik şubelerini birleştirmek olan Dr. Nazım Cemiyet üyelerini ikna ederek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adının doğmasını sağlamıştır.

Netice olarak “istibdat” idaresine karşı duyulan hoşnutsuzluk, bir grup Tıbbiye talebesini bir oluşuma sevketmiştir. Meşrutî idareden yana olan bu gençlerin bir odun yığını üzerinde başlattıkları faaliyetleri birçok muhalifî bünyesine katarak büyük bir Cemiyet ortaya çıkartmıştır. Cemiyet meşrutî hareketin sembolü olarak tarihimizdeki yerini almıştır.

Açıklamalar

1. Gazetenin birçok neşriyatında bu isme rastlanmaktadır. Bu isimlendirmeye örnek olarak şu makaleye bakılabilir. “Kısm-ı Edebi”, *Şûrâ-yı Ümmet*, sayı 35, 24 Ağustos 1903: 3
2. Cemiyetin kurucularından ve Cevri müstear adıyla hatıralarını yazan Mehmet Reşid, *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu?* adıyla neşrettiği hatıratının 26-27. sayfelerinde kuruluş tarihi olarak şu malumatı vermektedir. “...1305 senesi Mayıs'ının 21. günü grubundan takriben bir saat sonra...”. Cevri'nin hatıralarını tam yarım asır sonra Romanya'da neşreden İbrahim Temo'da Mehmet Reşid'in vermiş olduğu tarihi verir. Mehmet Reşid, Cemiyetin kuruluşunu şu şekilde anlatmaktadır. “Konuyla Hikmet Emin, Diyarbakırlı İshâk Sukuî, Ohrili İbrahim Edhem, Arabgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşid ismini taşıyan bu beş arkadaş 1305 senesi Mayıs'ının yirmibirinci günü grubundan takriben bir saat sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin hamamı önündeki odun yığınları üzerinde içtimâ ederek, istikbâl-i vatanın parlak bir ferdâsı olduğunu tebşîr eden güzel bir mehtâb altında, birkaç sene sonra İttihâd ve Terakki ismini alan İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti'nin temelini attılar”(Cevri 1909: 26-27).
3. Ali Birinci, Mehmet Reşid ve İbrahim Temo'nun hatıralarına dayanarak Cemiyetin ilk adını “İnkılab-ı Osmanî” (2000), Rıza Tahsin ise “İttihâd-ı Osmanî” olarak verir (1328: 113).
4. Genç (Young) ve Yeni (New) kelimelerinin 19. asır Osmanlı reform hareketlerindeki çağrışimleri için bk. Lewis (1991: 16-17).
5. İbrahim Temo Birindis, Napoli'ye giderek burada mason locasını Ziyaret etmiştir. Burada elde ettiği bilgilere dayanarak Cemiyeti buna benzer şekilde teşkilatlandırmıştır. Üyelere verilen numaralar Carbonari Teşkilatı üyelerine verilen numaraların bir örneğini teşkil etmekteydi. Bk.(Ramsaur 1972: 32).
6. “Memleketimizde millî terbiyenin ihmal edilmesi bizi küçültmüş, Avrupa'yı büyüt müştür. Yeni meydana atılmış, biraz süslenmiş, yazmamak şartıyla Fransızca'yı muhteserân öğrenmiş ve hatta bir tarihte Bulvar Dazitaliyen'de bir pansiyonda 21 gün oturmuş bir beyefendinin aşağı yukarı fikri sathisi şudur; "Ay ne kadar geriyiz! Hayat Avrupada'dır. Biz sönüğüz, ölüyüz. Bizim talihimiz muhâldir. Biz pek aşağı mahlûkuz. Türk olmak ayıptır. Hele müslümân olmak vahşi olmakla müsâvidir. Biz bir şey yapamayız.” Evet, bu kafa birçoklarımızın kafasıdır. Bu zihniyet rûhumuzu küçültüyor. Gaye-i emelimizi uzaklaştırıyor.” Celal Nuri (1916: 51-54), ayrıca bk. Kazım Karabekir (1995), Kırmır (1324), M. Hazik (1324).
7. Cemiyetin yayın organlarından *Osmanlı* gazetesinin ilk sayısında “Makam-ı Akdes-i Cenab-ı Hilafetpenahiye” başlığıyla II. Abdülhamit'e bir arıza takdim olunmuştur. İmparatorluğun idarî, iktisadî ve siyasî durumunun belirtildiği arızada

- islahata duyulan aciliyetten bahsedilmiştir (*Osmanlı*, sayı 1, 1 Kanun-ı Evvel 1897: 1). Cemiyet, Osmanlı toplumunu bilinçlendirmek ve asrın gerektirdiği islahatları hükümetin yapması hususunda uyardığını görev olarak addetmekteydi (*Osmanlı*, sayı 1, 1 Kanun-ı Evvel 1897: 2). İttihat ve Terakki Cemiyeti ülkenin idarî, iktisadî, sosyal ve kültürel açıdan gelişmesi için meşrutiyetin bir an evvel ilan edilmesi taraftarıydı. Faaliyetlerini ve propagandalarını meşrutiyetin ikame edilmesi yolunda sarf etmişlerdir.
8. Serasker Rıza Paşa Meşrutiyet taraftarı olduğu için görevinden azledilir. Bk. Serasker Rıza Paşa (1325/1909), *Hülâsa-i Hatırat*, İstanbul: Matbaa-i Askeriyye. Eser, günümüz harflerine aktarılmıştır. Esbak Serasker Mehmet Rıza (1947).
 9. Bahriye Mülazımlarından Nurettin Tevfik (1324). “Bir gün sekiz dokuz saatlik meşâgilden mütevellid bir bî-tâbi-i tahassüsle dairemden çıkmış, beynimi kasıp kavuran tuhaf bir hiss-i elime ile evime gelmişim. Üç yüz on Şubatı’nın dondurucu bir Pazar gününe müsâdif olan o yevm-i nikbet bütün hâne halkında mahiyeti meçhûl bir hiss-i girye-perver ikâz etmişti. Kollarını açıp bir meleik safvetleriyle çırpına çırpına baba!... diye üzerime atılan çiğerparemi kollarım arasına aldığım vakit bütün mevcutiyet-i hissiyem garip bir hiss-i bükâ ile titriyordu. Güya o gün ruhlarımız ağlamamak için bir iştiyâk; mübrem bir ihtiyâk hissediyordu. Büyük bir iştahsızlıkla yemek yemiş sigaramın dalgalana dalgalana yükselip dağılan dumanları arasında kanepeye uzanarak dalıp gitmişim.” (Mehmet Kemal 1324: 3-4).
 10. Mehmet Kemal’in *Bir Arkadaşımın Defter-i Hayatı*’ndan adlı hatıratının “Zindan Kapısında” bölümünde, eşi eve *Hürriyet* isimli bir gazete getirmiş ve bundan dolayı ‘istibdat’ polisince tevkif edilen bu kadın yaşadıkları olayları şu şekilde anlatmaktadır; “- Efendi! Düşününüz ki...Ben bir zevceyim...Bir dulum... Altı yaşındaki kızımı... Görseniz...o da babasını ister... Bu gece komşuya bıraktım... Acaba bizim ki...Şimdi kar, âfâk-ı istibdâd-ı maziye bir kefen, çekiyor. Zindan kapısında bir polis, bir istibdâd polisi bu dul kadına bakıyordu” (Mehmet Kemal 1324: 5).
 11. Mehmet Celal, *Zindan Kapısında-Yâdigâr-ı Hürriyet* adlı hatıratının “On bir Temmuzda Bir Fal” başlıklı bölümünde ‘istibdat’ döneminde kocası sürgüne gönderilen bir kadın anlatılır; “Ruhunun yegâne ilticagâhı kalbinin şefkâtlı bir penâhi olan refik-i hayatı, birkaç hâfiye köpeğinin hanümanlar yıkan, ocaklar söndüren, yetimler ağlatan jurnali üzerine uzak, pek uzak enflere sürülmüş, bir kadın istibdâdın dehşetli bir darbisiyle cerihedâr olmuştu” (Mehmet Celal 1324: 12).
 12. “Devr-i sabıkta istibdâd taraftarı olan memurlar halkın başına bela kesilmişlerdi. Ve bâ-husus Anadolu ahâlisi adeta bu zalimlere harc-güzâr olmakta ve zincir esâretleri altında inlemektedirler. Ahâli bunlara karşı tevazû gösterdikçe bunlar şımırıyor adeta milleti kendilerine köle olmak üzere yaratılmış oldukları zehâblarına kadar varıyorlardı. Binâenaleyh bunlar Anadolu’da yapmış olduğu tecavüzât ve kanun-ı şikenâne muamelâtını Rumeli cihetlerinde yapmak kabil olamıyordu. Köylü usanınca alçak eşeğe binmek kolay olur fehvasınca Anadolu’da ve bâ-husus Kastamonu’da vur abaliya gidiyordu. Şu fakr u milletten vergi-i temettü, pul parası, köprü parası, maarif teşhizat-ı hazine namlarıyla aldıkları paralardan başka bir de arada sırada hicâz ianesi ayn-ı zebide, ayn-ı zerka su yolları ianesi alırlardı.” Mekteb-i Sultani’den Menşe-i Süleyman Kadızâde Rifat (1324), Padişah Aldattı mı

- Aldandı mı, (- Devr-i sabık faciaları, taşra memurları rezâletleri, millet düşmanları, ve hâl-i hâzır icrââtı-Cennetmekân Sultan Murad Hazretlerinin zât-ı şahâneye yazılmış bir tezkîresi), s. 2.
13. “Redd-i Elkazıb ve İkdâm’a Cevab”, Osmanlı, sayı 62, 16 Safer 1318/2 Haziran 1316/15 Haziran 1900, s. 2-3.
 14. Mehmet Yuşa, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne'nin birinci sınıf öğrencisiyken İsmail Paşa ile Zeki Paşa'nın takibi sonucu, bir gece odasından çağılır ve suçlu bulunarak tevkif edilir. Daha sonra Harbiye'ye getirilerek üç ay hapsedilir. Mağdûrin-i Siyasiyyeden Arapgirli Mehmet Yuşa (1325: 19-20.
 15. İsmail Hakkı (1326), “Dokuz yaşına girdiği halde yüzünü görmediğim oğlum Seyfullah Sanma Oğlum! Muhit-i nâzı ramız icâbı bir babanın evlâdına fezâil ü kemâîât-ı ahlâkiyyeyi telkîn edememek halinde bulunduğu bir zamanda sana ithâf etmek istediğim şu kitaptan ders-i ibret alırken; hak ve hakikâti müdâfaa etmenin, vatan uğrunda şehit düşmenin en büyük saadet-i dünyevîyeye muâdil olduğunu unutma!”
 16. Süleyman Sırrı (1335), *Bekirağa Bölüğünde, Orada Neler Gördüm*, İstanbul: Hukuk Matbaası.
 17. Ahmet Paşa'nın dönüşü için kendisini ikna etmekle görevlendirilmesine ılımlı bakan Murat Bey, Ahmet Paşa ile karşılıklı görüşür ve düşüncelerinden taviz vermeden dönmeye karar verir. Bu kararından dolayı vicdanî muhasebe yapar; “Yani âlemin zânnı doğru idiye benim için söze, taahhüde, yemine bile kâfiyen emniyet etmek câiz değildi. Burası böyle. Lâkin emniyet etmek asla câiz olmayan şu makama ben bilâ-şart ve bilâ-kayd teslim-i nefis edersem? Sırf cinnet olacak değil mi? Öyle olmakla beraber emsâlsiz bir tarziye olmuş olmayacak mı? Af ve ulvîyyet ile mukâbele muhtemeldir. Onu icrâ ettirecek kadar his ve temyîze tesadüf olunursa kim kazanacak? Yirmi senelik haklı veya haksız zânn-ı umûmî benim teslimiyetim günlerinde muvakkaten olsun haksız ve becâsız tanıtarak terk olunacak. Padişah'a sözüne, namûsuna, taahhüdüne emniyet olunacak ser-efrâzların biri nazarıyla bakılacak değil mi? Demektir ki memleket ile beraber Padişah dahi kazanacaktır...Bütün tarih-i beşeriyet zübdesini zihnimden geçirdim...Meşhûdat, mütâlaat, hikmet-i ahvâlin tedkikâtı semeresi olarak ibret-i âleme koymaya lâyük hafâyâ-yı ruhanîye makamında görüyorlardı. Ufkumu küçülttüm, kendi hayatıma, mevcutiyetime hasr-ı enzâr ettim. Düvân-ı Umûmiye'de iken bazı mühim meselelerdeki gazamın teferruâtını der-hatır ettim...” (Mizancı Murat 1994: 274-275).
 18. Damat Mahmut Paşa'nın yurt dışına kaçışı ile ilgili daha geniş bilgi için bk. *Midhat Paşa ve Damat Mahmut Paşa Hazretinin Sultan Abdülhamit'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, İstanbul: Mizan Matbaası, 1315 [1896]; ayrıca bk. Rifat Süreyya (1324), *Midhat Paşa'nın Katilleri ve Midhat ve Damat Mahmut Paşaları Nasıl Boğdular*, İstanbul.
 19. “Skaliyeri Aziz Bey Komitesi İstanbul'daki Prodos Mason Locası üstatlarından Kleanti Skaliyeri'nin kurduğu ve Abdulhamit'i tahttan indirerek Beşinci Murat'ı tekrar tahta çıkarmak isteyen Cemiyet. Bk. Ahmet Bedevi Kuran 1948: 122 vd. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “V. Murat'ı Tekrar Padişah Yapmak isteyen Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Bellelen*, cilt 8, sayı 30, Nisan 1944: 245 vd.

20. Prens Sabahattin, Edmond Demolinsin, *Aquoi Tiers la Superiorite de Anglo Saxon* (Anglo Saksonların İlerlemelerinin Sebebi Nedir) kitabıyla, Osmanlı Devleti'nin sosyal bünyesini tahlil eder. Ona göre bütün fenalıkların müsebbibi istibdat idaresidir. İstibdat idaresi devrilir yerine meşrutiyet idaresi tesis edildiğinde memleket kurtuluşa erecektir. Prens Sabahattin (1912), *İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, s. 18; Prens Sabahattin'in ülkenin kurtuluşu için önerdiği reçeteye dair Ramsaur şunları söyler; "Programının acele kararlaştırılmış bir kararlar dizisinden başka bir şey olmadığı ortadadır ve anlaşılabilir Türkiye'de geçirdiği çocukluk ve gençlik yıllarında da kendi ülkesini incelemek olanağına sahip olmamış, eğitimi sonucu, Türk'ten çok Avrupalı'ya benzemiştir" (Ramsaur 1972: 105-106).
21. Ev toplantılarının dışında Selanik gazinoları genel bir toplantı yeri olmuştur ve bunlar konu üzerine yazılan eserlerde çokça anlatılmıştır. "Meydanın iki yanında gazinolar vardır. Bunların en büyükleri, rıhtım üzerine düşen (Olimpos), karşısında (Kristal), bunun üst yanında da (Yonyo) gazinoları vardır. Bu üç gazinonun İttihat ve Terakki tarihinde önemli yerleri vardır. Hele, Yonyo, hemen hemen İttihatçıların toplandıkları, konuştukları yerdirdi" (Kazım Nami Duru 1957: 19).

Kaynakça

- Jön Türk ve Ermeni, Hak*, sayı 1, 8 Ramazan 1318.
- Redd-i Elkazıb ve İkdâm'a Cevab, Osmanlı*, sayı 62, 16 Safer 1318/2 Haziran 1316/15 Haziran 1900.
- A.C., *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikâlara Göre İttihat ve Terakki, Milliyet*, 3 Teşrin-i Evvel 1934.
- A.C., *Milliyet*, 12 Ağustos 1934.
- A.C., *Milliyet*, 16-18 Eylül 1934.
- A.C., *Milliyet*, 29 Eylül 1934.
- A.C., *Milliyet*, 31 Temmuz-1 Ağustos 1934.
- Abdullah Cevdet (1316), *İki Emel, Mısır-el-Kahire: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*.
- AKŞİN, Sina (1980), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ALİ HAYDAR Midhat (1946), *Hatıralarım*, (1872-1946), İstanbul: Akil Yayınları.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1970), *Enver Paşa*, cilt 1, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- BAHRİYE Mülazımlarından Nurettin Tevfik (1324), *Menfâdan Avdet -Yadigâr-ı Hürriyet*, İstanbul: Matbaa-i Ahmet Kamil.
- BAYAR, Celal (1966), *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş*, cilt 3, İstanbul: Baha Matbaası.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1983), *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 1, Ankara: T.T.K.

- BEYATLI, Yahya Kemal (1968), *Siyasî ve Edebi Portreler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- BİRİNCİ, Ali (2000), *Tarih Yolunda*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BLEDA, Mithat Şükrü (1979), *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CAFER, Seydahmed Krimer (1324), *Unutulmaz Gözyaşları*, İstanbul: Hilal Matbaası.
- CELAL, Nuri (1916), *Tarih-i İstikbâl*, cilt 2, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.
- CEVRÎ (Çerkes Mehmet Reşid) (1909), *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu?*, Kahire: Matbaa-i İctihat.
- ÇANKAYA, Ali Mücellitoğlu (1968-1969), *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3 cilt, Ankara: Mars Matbaası.
- ÇAVDAR, Tevfik (1995), *Talat Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DANIŞMEND, İ. Hami (1972), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- DURU, Kazım Nami (1957), *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- EMİL, Birol (1982), *Jön Türklere Dair Vesikalar I*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ENVER PAŞA (1991), *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, (haz. Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Esbak Serasker Mehmet Rıza (1325), *Hülâsa-i Hatırat*, İstanbul: Becid Basımevi.
- EYİCİL, Ahmet (1988), *Dr. Nazım Bey*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- HAKKI, Şûrâ-yı Ümmet, 23 Eylül 1324.
- HANIOĞLU, M. Şükrü (1966), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- _____ (1986), *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İSMAİL Hakkı (1326), *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi*, İstanbul: Kitabhane-i İctihat.
- İTCMKD, 20 Temmuz 1906, tahrîrât no 45.
- KANDEMİR, Feridun (1975), *Jön Türklerin Zindan Hatıraları, 1848-1903, Bir Devrin Siyasî ve Fikri Tarihi*, İstanbul: Muhit Yayınları.
- KANSU, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (1982), *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, (haz. Faruk Özerengin-Emel Özerengin), İstanbul: Türdav Ofset Tesisleri.
- _____ (1995), *Bir Düello ve Bir Suikast, Nefret Müstebîdlere, Nefret İstibdâdi Yaşatanlara*, (haz. Faruk Özerengin), İstanbul: Emre Yay.

- KARAL, Enver Z. (1995), *Osmanlı Tarihi*, cilt 8, Ankara: T.T.K.
- KARPAT, Kemal H. (1967), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- KOCABAŞ, Süleyman (1960), *Jön Türkler Nerede Yanıldı (1890-1918)*, İstanbul: Vatan Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan (1991), *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Gür yayınları.
- KURAN, Ahmet Bedevi (1945), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Tan Matbaası.
- _____ (1948), *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası.
- _____ (1956), *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Baha Matbaası.
- KUTAY, Cemal (1984), *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, Bir Devir Aydınlanıyor*, cilt 1, İstanbul: Yayl. y.
- LESKOVİKLİ Mehmet Rauf (1991), *İttihat ve Terakki Ne İdi*, İstanbul: Arba Yayınları.
- LEWIS, Bernard (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: T.T.K.
- _____ (1991), *The Political Language of İslam*, London: The University of Chicago.
- M. Hazik (1324), *Hürriyet*, İstanbul: Tıbbiye-i Askeriye Matbaası.
- M. Nihad (1327), *Bekir Ağa Bölüğü Fâciaları Yahut Serâir-i İstibdâddan Bir Nebze, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.*
- Mağdûrin-i Siyasîyyeden Arapgirli Mehmet Yuşa (1325), *İstibdadın Zehirleri Yahut Bir Menfînin Sergüzeşti*, İstanbul: Ruşen Matbaası.
- MARDİN, Şerif (1992a), *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, 2 cilt, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1992b), *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler*, cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MEHMET, Kemal (1324), *Bir Arkadaşımın Defter-i Hayatından-, Naşiri Mehmet Kemal*, İstanbul: Matbaa-i Ahmet Kamil.
- MEHMET, Celal (1324), *Zindan Kapısında-Yâdigâr-ı Hürriyet, Dürbün Önünde, On Bir Temmuzda Bir Fal*, Dersaadet: Matbaa-i Ahmet Kamil.
- Mekteb-i Sultanî'den Menşe-i Süleyman Kadızâde Rıfat (1324), *Padişah Aldattı mı Aldandı mı*, (- Devr-i sabık faciaları, Taşra memurları rezâletleri, Millet düşmanları, ve hâl-i hâzir icrââtı-Cennetmekân Sultan Murad Hazretlerinin zât-ı şahâneye yazılmış bir tezkîresi).
- MEŞVERET, 23 Teşrîn-i Evvel 1896.
- _____, sayı 3, 8 Kânun-ı Sâni 1908.
- _____, sayı 4, 15 Kânun-ı Sâni, 1908.
- Midhat Paşa ve Damat Mahmut Paşa Hazretinin Sultan Abdülhamit'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri, İstanbul: Mizan Matbaası, 1315 [1896].

- Mir'ût-i Sicil-i Me'mûrin-i Osmanîye veya İnkılâb-ı Ahîr-i Osmanideki Ricâl-i Afife-yi Devlet*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1325 [1909].
- Ziya Şakir "İttihâd ve Terakki Nasıl Doğdu" *Son Posta*, 9.2.1932
- Mizân Muharriri Mehmet Murat (1994), *Mücahede-i Millîye, -Gurbet ve Avdet Devirleri-*, (haz. Sabahattin Çağın - Faruk Gezgin), İstanbul: Nehir Yayınları.
- OKANDAN, Recai Galip (1968), *Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi)*, İstanbul: İ.Ü.H.F. Yayınları.
- OKYAR, Fethi (1980), *Üç Devirde Bir Adam*, (haz. Cemal Kutay), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Osman Nuri (1327/1911), *Abdülhamîd-i Sani ve Devr-i Saltanât-ı Hayat-ı Hususîyesi ve Siyasîyesi*, İstanbul: Vilâyet Matbaası.
- OSMANLI, S. 1, 1 Kanun-ı Evvel 1897.
- _____, S. 62, 15 Haziran 1900.
- _____, S. 104, 16 Nisan 1902.
- _____, S. 31, 1 Mart 1899.
- Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Kardeşlerine Hediyesidir, *Hayye-alel Felah*, Taşbaskı, 1325
- PETROSYAN, Yuriy Asatoviç (1974), *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- POLAT, H. Nazım (2000), *Bir Jön Türk'ün Serüveni, Dr Şerafettin Mağmumi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Bûke Yay.
- Prens Sabahattin (1912), *İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- RAMBER, Lui (tz.), *Gizli Notlar*, (yay. haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser.
- RAMSAUR, Ernest Edmondson (1972), *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (çev. Nuran Ülken), İstanbul: Sander Yayınları.
- Resneli Ahmet Niyazi (1326), *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife*, İstanbul: Sabah Matbaası.
- REY, Ahmet Reşit (1945), *Gördüklerim, Yaptıklarım, (1890-1922)*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Rıza Tahsin (1328), *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, cilt II, İstanbul: Kader Matbaası.
- Rifat Süreyya (1324), *Midhat Paşa'nın Katilleri ve Midhat ve Damat Mahmut Paşaları Nasıl Boğdular*, İstanbul.
- SELİM, Kohen (1328), *Malûmât-ı Etfâl*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası.
- Serasker Rıza Paşa (1325/1909), *Hülâsa-i Hatırat*, İstanbul: Matbaa-i Askeriyye.
- SHAW, Stanford J. – Ezel Kural (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: E Yayınları.

- ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N. (1959), *II. Meşrutiyet ve Atıf Bey*, Belleten Nisan 1959, cilt 23, sayı 90.
- ŞERAFETTİN, Mağmumi (1916), *Düşündüm ki*, Kahire: Yusufiye Matbaası.
- SIRRI, Süleyman (1335), *Bekirağa Bölüğünde, Orada Neler Gördüm*, İstanbul: Hukuk Matbaası.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1950-1951), *Mizâncı Mehmet Murat Bey*, İ.Ü.T.D., cilt 2, sayı 34.
- TANSU, Semih Nafiz (2003), *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- TEMÖ, İbrahim (1939), *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemât-ı Vatanîye ve İnkılab-ı Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1998), *İslamcılık Cereyanı I, İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul Cumhuriyet Gazetesi.
- _____ (1952), *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1908-1918*, cilt 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1944), *V. Murat'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi*, Belleten, cilt 8, sayı 30.
- ÜLKEN, Hilmi Z. (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (1962), *İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Nasıl Girdim, Yakın Tarihimiz*, cilt 1, sayı 1, İstanbul.
- _____ (1976), *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YUNUS Nadi (1325), *İhtilâl-i İnkılâb-ı Osmanî 31 Mart- 14 Nisan 1325 (Hadisât, İhtisasât, Hakâyık)*, Dersaadet: Matbaa-i Cihan.
- _____ (1326), *Menfa Köşelerinde- Refikimin Ruznâme-i Hayatından-*, Dersaadet: Sahib ü Naşiri İkbâl Kütüphanesi, Sahibi Hüseyin, Artin Asaduryân Matbaası.
- ZİYA, Şakir, "İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü", *Son Posta Gazetesi*, 27 Kanun-ı Evvel 1932.
- _____, *Yakın Tarihin Üç Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul: Muallim Fuat Gücüyem Anadolu Kitap Deposu, Ahmed Saïd Matbaası.
- _____, *Son Posta*, 1 Şubat 1933.
- _____, *Son Posta*, 2 Ocak 1933.
- _____, *Son Posta*, 15.2.1933.

From İttihad-ı Osmani (The Committee of Ottoman Union) to İttihat ve Terakki (The Committee of Union and Progress)

Dr. Taner ASLAN*

Abstract: This study deals with the historical events which occurred following the establishment of İttihad-ı Osmani Cemiyeti (The Committee of Ottoman Union) until the time the committee was named İttihat ve Terakki (The Committee of Union and Progress). İttihad-ı Osmani Cemiyeti (The Committee of Ottoman Union) came into existence as a reaction to the absolute rule of Abdülhamit II and under the influence of the new developments in the West. The Committee was originally established in the Military Medical Academy, and it quickly became popular among the students of the Academy. Its members were mostly young people. The Committee was then named Terakki ve İttihat (Progress and Union) as a result of the collaborative work of Ahmet Rıza in Paris and Dr. Nazım, whom the Committee had sent to Europe. In the meantime, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (The Ottoman Liberty Society) was founded in the Balkans by Mehmet Tahir of Bursa, Talat Bey and their friends again as a reaction to “absolute rule”. The eventual name – İttihat ve Terakki Cemiyeti (The Ottoman Committee of Union and Progress) – was adopted when The Ottoman Liberty Society centered in Salonica united with the Ottoman Committee of Progress and Union centered in Paris.

Key Words: Committee of Ottoman Union, Progress and Union, Ottoman Liberty Society, Ottoman Committee of Union and Progress

* Aksaray University, Faculty of Science and Letters, Department of History / AKSARAY
taneraslan1972@mynet.com

От Общества Османского Единства и Согласия к Комитету Османского Союза и Прогресса

Др. Танер АСЛАН*

Резюме: В данной работе речь идет о исторической хронике создания Общества Османского Единства и его преобразования в Комитет Османского Союза и Прогресса. Общество было образовано как протест против абсолютного правления Абдульхамиды 2-ого, под влиянием новых прогрессивных течений с Запада. Оно организовывается впервые в Медицинской Военной Академии, активными членами его были в основном молодые студенты. Один из лидеров -Ахмет Риза находился в то время в Париже. Вскоре в Париж был направлен Др. Назим. В результате их совместной работы общество получает новое название -Общество Единства и Прогресса. Тем временем на Балканах, против абсолютного правительства, Мехмет Тахир, который был родом из Бурсы и Талат Бей с товарищами организывают Общество Османского Освобождения. Центром нового общества стал город Селаники. Позже, это общество объединяется с Обществом Единства и Прогресса, центр которого находился в Париже, в итоге этого слияния образуется Комитет Османского Союза и Прогресса.

Ключевые Слова: Иттихат-и Османи, Терраки ве Иттихат, Общество Османского Освобождения, Османи Иттихат ве Терракки Джемиyeti

* Аксарайский Университет ,Научно- Литературный Факультет,Кафедра Истории./ г.АКСАРАЙ
taneraslan1972@myynet.com

Ömer Seyfettin'in Eserlerinde II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki

Doç.Dr. Murat KOÇ*

Özet: 1884-1920 yılları arasında yaşayan Ömer Seyfettin; hikâye, şiir, mensur şiir ve tercüme türlerinde eserler yazmıştır. Ömer Seyfettin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasî olaylarına yabancı kalmamış, bunları eserlerinde ele almıştır. II. Meşrutiyet'in ilânı ve İttihat ve Terakki Partisi etrafındaki meseleler de onun eserlerinde önemli yer tutar. Bu araştırmada Ömer Seyfettin'in II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki hakkındaki görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Ömer Seyfettin, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Partisi.

(Makalenin özetini İngilizce'ye tercüme eden Sayın Öğr. Gör. Lyzbeth Erduran'a teşekkür ederim.)

Edebiyatımıza önemli hizmetlerde bulunmuş olan Ömer Seyfettin, kısa ömrünü Türk tarihinin krizlerle dolu bir döneminde geçirmiştir. Aydın olması meselelere farklı cephelerden bakmasını, asker olması vatanla ilgili tehlikeleri tespit edebilmesini, yazarlık ise olayları geniş bir perspektifle görmesini ve olaylar arasında -her insanın kolay kuramayacağı- sebep-sonuç ilişkileri kurmasını sağlamıştır. Ömer Seyfettin, şahsiyetini yapan bu üç özellik dolayısıyla, devrinin meselelerine yabancı kalmamış, bunları derinden duymuş ve kalemıyla çözüm üretme yoluna gitmiştir. Onun, taşıdığı aydın sorumluluğunu hakkıyla yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Temeli 1889 yılında atılan İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul, Paris, Mısır ve Selânik örgütlenmelerini gerçekleştirdikten sonra, 24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in ilân edilmesini sağlar. Ancak Meşrutiyet beklenildiği gibi ülkeye huzur, düzen ve terakki getirmez. Meşrutiyet'in ilânını Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları izler. Peşpeşe yaşanan bu savaşlar ve yanlış uygulamalar İttihat ve Terakki'nin kamu vicdanında mahkûm edilmesine sebep olur (Tunaya 2000). Bu dönem içerisinde yaşananlar edebiyatımıza geniş bir şekilde aksetmiştir. Meşrutiyet sonrasında yaşananları eserlerine aksettiren bir yazarımız da Ömer Seyfettin'dir.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / İSTANBUL
muratkoc@marmara.edu.tr

Ömer Seyfettin, Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki'yle organik bağ kurar (Alangu 1968: 427-446). Bu bağ, -daha önceden tanıdığı- Ali Canip ve Ziya Gökalp sayesinde kurulur. 1910 yılında askerlikten istifa ederek ayrılır ve -İttihatçılar'ın finanse ettiği- (Alangu 1968: 160) Genç Kalemler dergisine katılır. Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp dergide İttihat ve Terakki'nin kültür politikası ve Türkçülük hareketi konusunda faaliyette bulunurlar. Tahir Alangu'nun kitabından ve kendi eserlerinden yola çıkarak diyebiliriz ki; Ömer Seyfettin, İttihat ve Terakki'de daha çok kültür adamı kimliğiyle faaliyet göstermiştir. Onu tanıyanlar, İttihat ve Terakki çevresinde Ömer Seyfettin'in siyasetten uzak bir kültür adamı olarak çalıştığını, gerektiğinde eleştiriden kaçınmadığını, parti nüfuzundan yararlanarak zenginleşme yoluna gitmediğini, parti kodamanlarından uzak durduğunu, önde gelenlerin "mutlak itaat" arzularına boyun eğmediğini, parti dağıldıktan sonra yeni fırsatlar peşinde koşarak başka kapılarda çıkar aramadığını vurgulamışlardır. Tahir Alangu, kültür faaliyetleri yanında Ömer Seyfettin'in partinin propaganda işlerini yürüttüğünü ve broşürlerini hazırladığını söyler:

"Ömer Seyfettin, bir kadro adamı ve parti yazarı olarak, İttihat ve Terakki Partisi'nin Selânik günlerinden başlayarak şekillendirdiği kültür ve edebiyat ilkelerine ta başından beri katılmış, bu ilkeleri koyanlar ve götürülenlerin başlarında yer almıştı. Onun hikâyelerinin belli ilkelere göre yön alması, maddî menfaat endişelerine bağlanmamış, bu ilkeleri partiye ve çevrelerine kabul ettirenlerle birlikte yürümüş, ödev yüklenmiş namuslu bir sanatçı davranışını kendi hayatına kendisi getirmiş, bu yolu Ziya Gökalp'la birlikte hiç aksatmadan yürümüştür. Ancak 1918 yılından sonraki yazılarında bu misyondan ve sorumluluktan biraz kurtulmuş, yeni eserlerinde özgür bir yaratmaya yönelebilmisti. Üstelik Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp'la birlikte, İttihat ve Terakki Partisi politikasının her cephesiyle anlaşmamış, ancak kendi ülkelerini yürütebildiği yerlerde ve şartlarda ona koşulmuş, ileri gelen kodamanları ile bütünlemesine bir anlaşmaya hiçbir zaman yanaşmamıştı. Birçok olaylar ve sorunlarda partinin gidişinden memnun olmamış, partinin içinde, onun politikasına yeni bir yön vermek isteyenlerle her zaman anlaşmıştı. Bundan dolayıdır ki, onun, sonuna kadar İttihat ve Terakki Partisi'nin birinci sıradan kodamanları arasında yükselmediğini, bunu istemediğini, buna özenen ve bu yola koşulan Celâl Sahir gibi, parti liderleri ile ön safta, sıkı işbirliği hâlinde hiçbir zaman bulunmadığını görmekteyiz." (Alangu 1968: 394)

Ömer Seyfettin'in Meşrutiyet hareketi ve İttihat ve Terakki Partisi'ne bakışı yaşanan tarihî ve sosyal tecrübelerin tesiriyle zaman içinde farklılıklar gösterir. O, İttihat ve Terakki'yi zaman zaman Türkler'i kurtaracak bir güç olarak görür, zaman zaman bazı hatalı uygulamalarını tespit eder ve Türkçülük ideolojisine yeterince sahip çıkmadıkları için tenkit eder. 24 Temmuz 1908

öncesinde yazdığı bir mektubunda Meşrutiyet'in, bünyesinde farklı ulusları barındıran bir imparatorluk olan Osmanlı'ya uygun bir yönetim tarzı olmadığını öne sürmüştür:

“On beş sene evvel Meşrutiyet arzusu bütün münevverlerin müşterek bir emeliydi. O vakit Hamit Rıza ile çalışan bir sınıf arkadaşım beni bu Meşrutiyet fikrine imale etmeye çalışıyordu. Ona yazdığım mektuplarda Meşrutiyet'in Osmanlı İmparatorluğu'nu mahvedeceğini anlatıyordum. Meşrutiyet millet haline geçmiş cemiyetlerin hakkı idi. Bizim sistemimize Avrupa'daki şekilden pek başka bir Meşrutiyet lâzımdı.” (“Türkçülük Fikri” (1919), 2001b: 201)

Daha sonra diğer aydınlar gibi Meşrutiyet'in ilânını heyecanla karşılar. Yeni dönemin ülke adına iyi şeyler getireceği konusunda ümitlidir. Ancak bu iyimserlik uzun sürmez. 10 Temmuz'dan önce uykuda olan Türk halkının, Meşrutiyet'in ilânı üzerine bir darbe tesiriyle uyandığını tespit eder. Bu darbenin tesirini atlatamayan halk neye uğradığını şaşırmış, bir ay süreyle “hürriyet, müsâvât, uhuvvet” sözlerinin peşine takılarak sokak sokak gezmiştir. Ömer Seyfettin bu şuaşursuz hürriyet gösterilerini onaylamaz. Çünkü bu gösteriler esnasında bazı kavramlar sahip oldukları mânâları yitirmektedir:

“Mazi, tarih, örf, muhit, din, âdet, an'ane, temayül vesaire tamamıyla ihmal olunuyor, hatta en âlimler bile bu içtimaî esasları hatırlatmıyorlardı.” (“Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Amelî Siyaset” 2001a: 330)

Ömer Seyfettin'in İttihat ve Terakki'ye bir başka tenkidi, ideoloji konusunda dır. O, baştan beri Osmanlılık ideolojisine karşı durmuştur. Osmanlılık, Tanzimat'la beraber ortaya çıkmış bir ideolojidir ve İmparatorluk bünyesindeki herkesi din, dil, ırk farkı gözetmeksizin Osmanlı kimliği altında toplamayı hedeflemiştir. İstibdat öncesinde Avrupa'da faaliyet gösteren Jön Türkler, bu hareketin bütün Osmanlılar tarafından hazırlandığı imajını uyandırarak destek almaya çalışmışlar, milliyetçi hislerini saklamışlardır:

“İstibdat zamanında Avrupa'da çalışan Genç Türkler muvaffakiyet kazanmak için milliyetperverliklerini saklıyorlar, Avrupa'nın ve Türk düşmanlarının pek hoşuna giden 'Tanzimat' mevhumesine sarılıyorlardı. Yapılmak istenilen inkılâbı sözde yalnız Türkler yapmıyorlardı; bütün Osmanlılar... yani Rum, Bulgar, Sırp, Ulah, Yahudi, Arnavut, Ermeni ve diğer Osmanlılar... On Temmuz'un adı 'Osmanlı İnkılâbı' idi. Arnavutlar bu hareketten kendilerine yine millî bir şeref çıkarıyorlardı.” (2001a: 330)

Ömer Seyfettin, bünyesinde farklı ulusları barındıran imparatorluğu böyle bir ideolojinin kurtaramayacağını savunur. Hürriyetin ilk yıllarında, bu akım bir kurtarıcı gibi görünmüştür. Ancak kısa zamanda farklı milletlere mensup

imparatorluk halkının bu ideolojiye bağlı görünse de, ayrılık için çalıştıkları ortaya çıkmıştır.

Ömer Seyfettin, Osmanlılık ideolojisinin Türk'e Türklüğünü unutturan bir ideoloji olduğu kanaatindedir. Azınlıklar Meşrutiyet sonrasında Osmanlılık perdesi altında kendi mefkûreleri için çalışırken, bu akım Türkler'i uzun süre meşgul etmiş ve geri bırakmıştır. Balkan Savaşı Tanzimat'tan beri savunulan bu ideolojinin iflâsı olmuştur. Balkan Savaşı'nda Osmanlılık ideolojisinin geçersiz olduğunu anlayan Türkler, âdeta yeniden dirilmişlerdir. Ömer Seyfettin bu ikinci dirilişi İttihat ve Terakki'ye borçlu olduğumuzu söyler. (2001a: 330-331, 342)

Ömer Seyfettin, 1914 yılında yazdığı yazılarda -Balkan Savaşı'nın tecrübeleine dayanarak- İttihat ve Terakki'nin Türkçü kimliğini ön plana çıkarmaya gayret eder. Onu Türklüğü toplayacak tek ve vazgeçilmez bir güç olarak görür. Bu yazılar toplumda İttihat ve Terakki'ye yönelen tenkitleri göğüslemek ve Osmanlılık ideolojisinden Türkçülüğe geçişi sağlamak amacıyla yazılmıştır. Ömer Seyfettin'e göre, İttihat ve Terakki Türkler için vazgeçilmez bir toplanma yeridir. O, Türk ve Müslüman bir insanın bu fırkadan ayrılmasının asla mümkün olmadığını savunurken, İttihatçılar'la aynı paraleldedir. Parti mensupları da İttihat ve Terakki'den ayrılmanın dinden ve milliyetten çıkmak olduğunu savunmuşlardır. (2001a: 43-344)

Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in bütün çabalarına rağmen, Türkçülük fikri partide birinci plana geçmez. İttihat ve Terakki, önce Osmanlılık ideolojisine taraftar olmuş, onu takiben parti siyasetinde İslâmcılık ön plana çıkmıştır: "İttihat ve Terakki bidayette Tanzimatçı idi. Bâbüâlî'nin siyaset mirasını olduğu gibi almıştı. Sonra 'İttihad-ı İslâm' mevhumesine temayül gösterdi. Bunda, ta sukutlarının arifesine kadar ısrar ettiler. En büyük mağlûbiyetlerin acısını Sina çöllerinde tattık. En çok Türk oralarda öldü. Hakikî milliyetperverler Mısır seferinin falan tamamıyla aleyhinde idiler. Fakat Enver idaresinin dehşeti altında her muhalif gibi ağızlarını açamadılar." (2001b: 200)

1919 tarihini taşıyan "Türk Milliyetperverleri" (2001b: 203-204) adlı yazısında, İttihat ve Terakki'yi hakikî mânâda Türkçüler'e sahip çıkmadığı için tenkit eder. Türkçülük ideolojisi parti içinde ihmal edilmiş, bu ideolojiyi Ziya Gökalp ayakta tutmak için gayret göstermiştir.

Yine 1919 tarihini taşıyan "Bizde Fırkalar" (2001b: 163-164) adlı yazısında bizdeki ve Batı'daki fırkaları değerlendirir. Batı'da fırkalar sınırları belli bir program üzerine inşa edilir. Bizde ise üç farklı ideal fırkaların politikasını tayin etmektedir. Bunlar: "İslâmlık ideali, Türklük ideali, İmparatorluk, yani Osmanlılık ideali." Bu idealin üçünü birleştirmeye çalışan İttihat ve Terakki köklü bir yapı kuramamıştır. "İttihat ve Terakki bu üç zıddı programında

birleştirmeye çalışarak âdeta bir bozgun, bir anarşi ordusuna dönmüştür.” (2001b: 163) Belli bir politika tayin edemeyen İttihat ve Terakki daha sonra, sağlam ve gerçekçi temellerden uzak kalmış, kurumsallaşmak yerine bir şahıs partisi haline gelmiştir: “İttihat ve Terakki evvelden ne idi? Sonra ne oldu? Evvelâ bir Meşrutiyet fırkasıydı. Sonra memleketin bünyesine uydu. Bir ‘Talât Paşa’ fırkası oldu. Fakat Talât Paşa yalnızdı. Karşısında kendisi gibi fırkalı bir şahsiyet yoktu. Gayr-i ihtiyarî otokrasi girdabına yuvarlandı.” (2001b:164) Ömer Seyfettin, bizde de Batı’daki gibi belli programlar üzerine kurulmuş fırkaların olmasını temenni eder.

Ömer Seyfettin’in şiir, hikâye ve fıkralarında İttihat ve Terakki’ye bakışını ise dört başlık altında toplayabiliriz:

1-Meşrutiyet’in İlânı Etrafındaki Düşünceler:

Ömer Seyfettin de diğer aydınlar gibi Meşrutiyet’i heyecanla karşılar. Meşrutiyet’in ülkeye iyi şeyler getireceği ve İmparatorluğun tekrar ayağa kalkacağı konusunda ümitlidir. Bu durumu Ağustos 1908 tarihini taşıyan iki şiirinde ele alır. “Müekkile-i Hürriyete” (2000: 46) adlı şiirinde 10 Temmuz’u millî bir bayram olarak alkışlar. Bu hareket sayesinde vatanın kurtulduğunu müjdelir. “Temmuz” (2000: 47) adlı şiiri de aynı duygularla yazılmıştır. Burada da Meşrutiyet’i ihtiramlarla karşılar ve millet hayatında esaretin yerini hürriyetin aldığını söyler. Bu olayı, tarihe yazılacak bir levha olarak görmesi, Meşrutiyet’ten olumlu beklentiler içerisinde bulunduğunu ortaya koymaktadır:

“Temmuz... Bu nâmı yazmalı târih-i âleme

Altın hutût ile; onu ahlâf-ı dâime

Etsin hayât-ı hür yine bir ıyd-ı pür-sürûr”

Ömer Seyfettin’in, Meşrutiyet’in ilânından sonra bu konuya dair yazdığı ilk hikâye 19 Aralık 1908 tarihini taşıyan “İki Mebus” (1999a: 47-54) adlı hikâyedir. Yazar bu hikâyesinde, Meşrutiyet’ten otuz yıl sonrasını hayal eder ve yeni rejimin ülkeye getirecekleri konusundaki olumlu beklentilerini ortaya koyar. Meşrutiyet öncesi ve sonrası arasında mukayeseler yapar. Bu mukayeseyi iki kahraman üzerinden yürütür: Biri Meşrutiyet için mücadele etmiş, ilk Meşrutiyet meclisinde mebus olmuş, etrafındakilerin bilgisi, kültürü ve şahsiyeti dolayısıyla “Feylesof” diye andıkları yetmişlik ihtiyardır. Diğeri ise o gün genç bir mebus olan Vedit’tir. Vedit Ulûm-ı İktisadiye ve İlmiye’de başarılı bir eğitim hayatı geçirmiş, nesli arasında ön plana çıkmış, yazdığı bir makale beğenilerek yabancı dillere tercüme edilmiş, etrafından daima takdir toplayan bir gençtir. İki kahraman bir hafta evvel ölen şair Perviz için düzenlenen bir konferansta karşılaşrlar. (Ömer Seyfettin bazı eserlerinde Perviz takma adını kullanmıştır.)

Feylesof, Vedit'e Meşrutiyet'in ilânı esnasındaki hâdiseleri anlatır. Bu hareketin hazırlanmasında, kendisi ve beraber çalıştığı arkadaşları büyük bedeller ödemişlerdir. Meşrutiyet bu bedeller üzerine kurulmuştur. Feylesof "ilim ve faziletin" cinayet kabul edildiği Meşrutiyet öncesini bir "esaret-i mutlaka" şeklinde anar. O dönemde Osmanlı Devleti mizah gazetelerine konu olmakta, medenî seviyesi inkâr edilmektedir. Bu bakışın ne kadar isabetsiz olduğu, Meşrutiyet mücadelesi sayesinde ortaya çıkmış, zaman içinde mamur ve müreffeh bir Türkiye doğmuştur. Yok olması beklenen, hatta taksim planları bile hazır olan Türk devleti, ulaştığı gelişim seviyesiyle bütün devletleri şaşırtmış, dünyanın saygı gören ve bazı ortaklıklara katılmak üzere davet edilen bir ülkesi olmuştur. Feylesof, Meşrutiyet sonrasındaki bu mutlu günleri yaşayan gençleri şanslı bulur. Vedit, Feylesof'un çizdiği bu manzaraya inanmaz: "Mümkün mü bu kadar muzmahil olan bir millet otuz sene içinde bütün milletlere tefevvuk etsin?" (1999a: 51) der ve onun bütün anlattıklarını biraz "feylesofça" bulur. Feylesof, Vedit'in bu gelişmeyi anlamamasını normal karşılar. Çünkü yaşı itibarıyla Meşrutiyet öncesindeki perişan manzarayı bilmemektedir. Hikâyenin sonunda genç ve yaşlı mebus kalkarlar. Vedit'in tek amacı bir an önce eve gitmek ve hazırlamak zorunda olduğu nutkunu kaleme almaktır. Yazar onun bu aceleciliğini özellikle vurgular. Genç nesil de, çalışma arzularıyla âdeta Feylesof'un neslinin vatana kazandırdığı manzarayı daha ileri noktalara taşıyacaktır. Yazar bu hikâyesiyle Meşrutiyet'in yepyeni bir düzen ve terakki getireceği fikrini ortaya koyar. Öyle ki aralarında az bir nesil farkı bulunan Vedit'in neslinin, Feylesof'un anlattığı Meşrutiyet öncesi ve sonrasındaki gelişmeleri hayalinde canlandıramaması, Meşrutiyet'in önemli değişiklikler getireceği konusundaki ümitlerinin bir delilidir.

Ömer Seyfettin ve diğer aydınlar, Meşrutiyet'in ilk günlerinde yaşanan nümayişlerin uzun sürmesinden rahatsız olurlar. Onlar, bir an önce ortalığın durulup, yeni rejimin kökleşerek sorunları çözmesini arzu ederler. Bu sebeple gösteriler ve sloganlar arasında yanlış anlaşılan hürriyet kavramını tenkit etme yoluna giderler. Mehmet Âkif'in: "Galeyandır... Galeyandır geldi mi kalmaz mantık..." (Ersoy 1989: 163) mısraı bugünlerin kısa fakat en geniş ifadesini bulduğu yerdir.

Ömer Seyfettin Nisan 1914 tarihli "Gayet Büyük Bir Adam" (1999a: 245-250) hikâyesinde, Meşrutiyet'in ilânı üzerine İzmir'de yaşananlara yer verir. Hikâyenin kahramanı Embriyoloji konusunda ihtisas yapmış bir gençtir. Hürriyetin ilânının heyecanına tutulmuş olan arkadaşları, onu büyük bir adam kabul ederler. Kendisine yeni dönemde İstanbul'da ihtiyaç olduğunu ve hemen gitmesi gerektiğini söylerler: "Ne yapacaksın! İstanbul'a git, diye haykırdılar, senin gibi feylesof, muharrir, şair, müverrih, mütefennin bir genç payitahtta milletine hizmet edebilir. Yoksa burada değil..." (1999a: 245).

Hürriyetten düzenin değil, başboşluk ve düzensizliğin anlaşıldığı ortadadır. Kahramanın arkadaşları kutlama için “yetmiş dört birahane” gezmişler, “doksan iki şişe bira” içmişler ve daha yüz kızartacak birçok şeyler yapmışlardır. Diğer nümayişçiler için de hürriyet aynı mânâyı ifade etmektedir: “-Hürriyet bu... Gündüz uyku, gece keyif...” (1999a: 246).

Kahraman da önce şuursuz ve kontrolsüz tavırlar sergiler. Arkadaşlarının tesiriyle Meşrutiyet'ten farklı bir beklentiye kapılır. Embriyoloji ilminde ihtisas yaptığı için yeni dönemde kıymetinin takdir edileceğine, Meşrutiyet'in kendisine bol para ve şöhret getireceğine inanır. Hikâyenin sonunda ümitlerinin peşine düşer: “Evet, ben İstanbul'a gitmeliydim. Şan, şöhret, sâ mân beni orada bekliyordu” (1999a: 250).

Görüldüğü gibi yazar, bu hikâyesinde hürriyetten beklentilerin farklı olduğunu, bu şuursuz ve başboş manzaranın, kontrolsüz hareketlerin hiçbir fayda getirmeyeceğini ortaya koymuştur. Ömer Seyfettin, özellikle fikirsizlikten şikâyet etmektedir. Çünkü fikrin kontrolünde olmayan hareketin, hiçbir anlamı yoktur.

Ömer Seyfettin “Hürriyet Gecesi” (1999a: 341-348) adlı hikâyede de Meşrutiyet'in ilânının doğurduğu heyecana ve ilk günlerde sergilenen kontrolsüz tavırlara yer verir. Yazar, toplumları ayakta tutan kuvvetin fikir olduğunu, hareketten önce fikrin gelmesi ve hareketi fikrin yönlendirmesi gerektiğini burada da vurgular. Ağustos 1917 tarihli bu hikâye Ömer Seyfettin'in zaman içinde yaşadığı tecrübelerden sonra ulaştığı fikirlerin ürünüdür. Hikâyenin başında, hürriyetin ilânıyla değişen manzaradan söz edilir. Halk âdeta kontrolü kaybetmiştir ve “hürriyet” kelimesi etrafında taşkın tavırlar sergilemektedir. Aşağıdaki satırlar o günlerin kısa, ama o nispette tesirli bir özeti gibidir:

“O ilk gün, o ilk hürriyetin ilân edildiği gün neydi yarabbi! Sanki bir saniye içinde bütün dünya birdenbire değişti. Tenha sokaklar alacalı ve kesif bir kalabalıkla doldu. Meydanlar kapandı. Birbirleriyle hiç konuşmayan dilsizlerin ağızları açıldı. Her köşe başında bir düzine hatip... Arabalarda, at üzerinde hem koşan, hem söyleyen yakası rozetli, elleri kamçılı deli gibi adamlar! Sonra bayraklar, bayraklar, bayraklar... Susmayan bandolar, nihayeti gelmeyen nümayiş alayları! Sarılmalar, kucaklaşmalar, öpüşmeler, alkış tufanları! Ve bütün bunların üstünde hiç dinmeyen bir nara: ‘Yaşasın hürriyet!’ Yine sonra kadınlardan, çocuklardan, ihtiyarlardan, gençlerden, askerlerden karmakarışık, taşan, dalgalanan bir akın! Nereye? Bilen yok...” (1999a: 341).

Hikâyenin kahramanı genç muharrir, hürriyetin ilân edildiği ilk günün akşamı eve gider. Heyecandan uyuyamayınca bastonunu alarak sokağa fırlar. Artık hürriyet vardır. O da şuursuz tavırlar sergiler. Karşılaştığı bilge bir ihtiyar, mantıksız davranışları dolayısıyla genç muharriri uyarır. Şahsî menfaat

arayışları ve ihtiraslarından kurtulmasını, taşkınlığı bir yana bırakıp davranışlarını fikirler üzerine temellendirmesini ve millî meselelere sarılmasını tavsiye eder. Meşrutiyet sadece bir başlangıçtır. Asıl önemli olan bundan sonrasındır. İhtiyar, Meşrutiyet'in ilk heyecanları geçince, asıl problemin yaşanacağını söyler. Neler olacağını da realist gözlemlerle ortaya koyar: “-Hürriyet! Hürriyet! Bu, seni mes’udiyete götürecektir bir yol mu? Milletin mes’ut olmadan sen mes’ut olabileceğini ümit ediyor musun? Halbuki tarih bizim memleketimizin üzerine halli matlup binlerce mesele yağmış. Yaşadığın yer, bir ‘mesele’ ummanı! On beş gün sonra şüphesiz bu gürültüler, bu nümayişler bitecek. Kuvvetlenmemizi çekemeyen düşmanlar gizli hücumlarına başlayacaklar. Üç, dört sene sürmeyecek, en aşağı üç devlet bizim üzerimize atılacak” (1999a: 346).

Bilge ihtiyar bu düşüncelerle Meşrutiyet galeyanının seline karışmak yerine, milletini uyandırmasını tavsiye eder. Şan ve şöret geçicidir. Asıl yapılacak şey milletini yükseltmek yolunda çalışmaktır. Bunun için de gençlere büyük görevler düşmektedir. Yaşlı adam ona bir program verir:

“-Ey genç muharrir! Gel, sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor. Zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış! Dost sandığı, bağrına bastığı gizli düşmanları bütün servetini, bütün saadetini yağma etmiş! Senin milletin kendi vatanında bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!... Ben seni gördüm, sokak fenerine nasıl vurduğunu gördüm. Bu şiddetini, bu galeyanını ölmez ve ezeli bir mevcut olan millete ver! Halbuki, heyhat sen böyle şeyler düşünmüyorsun bile...” (1999a: 347).

İhtiyarın söyledikleri, genç muharriri kendisine getirir. Eve döndüğünde: “Ruhumda, o ana kadar duymadığım, başka bir galeyanın nurdan fırtınası gürlemeye başlamıştı.” (1999a: 348) diyerek ihtiyarın tesiriyle değişen ruh halini haber verir. Yazar burada da bazı parlak kelimelerin peşine takılarak vakit geçirmenin mantıksız olduğunu, vatana hizmetin asıl yolunun çalışmaktan ve millî mefkûrelere sarılmaktan geçtiğini vurgular.

Ömer Seyfettin Aralık 1919 tarihli “Hürriyete Lâyık Bir Kahraman” (1999d: 28-68) adlı hikâyesinde, Meşrutiyet'ten sonra türeyen sahte hürriyet kahramanlarını hicveder. O dönemde hürriyet ilân edilir edilmez emeği geçsin ya da geçmesin, yeni hürriyet kahramanları ortaya çıkmıştır. Adi suçlar sebebiyle hapse düşen veya İstanbul'dan uzaklaştırılması uygun görülenler de, birer hürriyet kahramanı sayılmış, hapis ve sürgünde çektikleri “ihvan”dan sayılmaları için yeterli görülmüştür. Tahir Alangu, Ömer Seyfettin'in Efruz'un şahsında Rıza Tevfik'i hicvettiğini ve İttihatçılar'ı türedi hürriyet kahramanlarından ayırmak için bu hikâyeyi yazdığını söyler. (Alangu 1968: 284) Hikâ-

yenin kahramanı Ahmet Bey, sergilediği esrarengiz tavırlarla kalemdekilerin dikkatini çeken bir kişiliğe sahiptir:

“Bütün bir kalem ondan bir ‘Bâbîâli kuşkusu’yla korkardı. Bir sene evvel iki bin beş yüz kuruş maaşla ‘bâ-irade-i seniye’ gelen bu beyi âmirleri hafiye, madunları ‘Jön Türk’ sanırlardı. Kendisi Galatasaray’dan, Mülkiye’den... bazen de aşiret mektebinden birinci çıktığını, mabeynin emri üzerine diplomasıyla altın maarif madalyası verilmediğini söylerdi. Âmirlerinin itikadınca bu ‘altın madalyayla diploma’ mabeynde, başkâtip paşa hazretlerinin çekmecesindeydi. Eğer bu diploma, Ahmet Bey’in elinde olsaydı hemen Avrupa’ya kaçacak, yedi düvelden hangisini isterse birisinin hizmetine girecek, maazallah... efendimizi rahatsız edecekti! Fakat hariciye dairesinin koridorlarında ödeklıklarına rağmen yine dedikodu yapmaktan çekinmeyen züppeler Ahmet Bey’in Galatasaray’dan kovulduğunu anlatırlar, her tarafa yayarlar, arkasından alay ederlerdi. Pek gençti. Pek yakışıklıydı. Pek kibardı. Pek zengindi. Pek âlimdi. Pek edipti. Kimin nesi olduğunu kimse bilmiyordu. Ama herkes onun görünen şekline inanıyor, ihtiramda kusur etmiyordu. Son numara bir moda gazetesinden canlanarak hayata fırlamış canlı bir resim kadar şıktı...” (1999d: 29).

Ahmet Bey, o sabah kaleme hürriyetin ilan edildiği haberiyle gelir. Kalemdekiler şaşkındır. Birkaç gün önce ağza alınması bile tehlikeli olan “hürriyetin” ilan edilmesine ve ondan böyle uluorta konuşulmasına imkân vermezler. Ahmet Bey, hürriyetin ilanına dair bir nutuk verir. Bu nutukta kendisini tamamen heyecanına kaptırır. Yaşasın hürriyet nidaları etraftakileri korkuya sevk ederken, Ahmet Bey heyecanla bahsettiği hürriyet rüyasının esiri olmuştur. Hürriyeti kendisinin ilân ettirdiğini söyleyecek kadar ileri gider: “Bu ilân ettiği hürriyetin yegâne faili kendini sanıyordu.” (1999d: 34) Aslında o, sadece parlak hürriyet kelimesine tutulmuştur. Kanun-ı Esasî’nin nasıl ilân edildiğinden ve bu ilânı doğuran gelişmelerden habersizdir. Buna rağmen kendini bir Jön Türk olarak tanıtır: “-Vatandaşlar! Bize ‘Jön Türk’ derler. Bizi kimse tanımaz. Bizim kimse ismimizi bilmez. İşte bu Jöntürkler’den birisi benim! Ben onların reisiyim! Beni kimse bilmez. Beni kimse tanımaz” (1999d: 35). Hayallerini öyle büyütür ki, ertesi gün bütün Osmanlılar’ın arkasından geleceğini düşünür.

Ahmet Bey, Jön Türk geçmişine dair bir hikâye de uydurur. Hürriyet yolunda çektiği sıkıntıları ağdalı bir üslûpla anlatır. Hürriyeti padişahın elinden kendisinin tek başına aldığını söyler. O akşam evine, -uydurduğu şöhrete lâyıık- bir zafer alayıyla döner. Gençler arabanın atlarını çıkararak -saygı icabıyla- Ahmet Bey’in arabasını kendileri çekerler. Yolda saçma nutuklarına devam eder. Köprüde sıkışıklık olunca da insanların başlarının üstüne basarak evine kadar gider: “-Asla, ey ‘kahraman-ı hürriyet’, asla! Senin ayağın

toprağa lâıyk değildir. Caddeler, sokaklar seni görmek isteyenlerle dolu... Onların başlarına basarak yürü... İstedığın yere git..." (1999d: 41)

Ahmet Bey'in adı yavaş yavaş İstanbul'un her tarafına yayılır. O kendisine daha önce nasıl zengin ve âlim süsü vermişse, şimdi aynı şekilde bir Jön Türk süsü verir. Kendi adının Efruz olduğunu söyleyerek, başta ailedekiler olmak üzere etrafındakileri şaşırır. Bu yalanlar sayesinde halktan ilgi görmeye devam eder. Herkes onun yalancı şöhretinin büyümesine tutulmuştur. Efruz'un hürriyeti tesis edebilmek için çalışacağı bir yere ihtiyacı vardır. Bunun için Sahavet Hanı'na yerleşir ve mantıksız icraatlarına başlar: "İlk teşebbüs ettiği icraat zabıta ile polis teşkilâtını lâğv... Hapishaneleri boşaltmak oldu. Fikrince polis hürriyetin en birinci mâniyasıydı. İlmin tanıdığı ahlâkta kanun, hürriyetti. Bir insan ne kadar hür olursa o kadar düşünür, ne kadar düşünürse o kadar ahlâklı olurdu. Hükümeti de kaldırmayı kurdu. Ama bu birdenbire yapılamazdı. Sabır lâzımdı" (1999d: 58).

Farklı milletlere mensup imparatorluk halkı, Efruz'un şöhretine kapılarak etrafına toplanırlar. Efruz verdiği nutukla insanlar arasındaki farklara son noktayı koyar. İstanbul'un çeşitli yerlerine hatipler göndererek fikirlerini yaymaya başlar. Adı etrafındaki söylentiler çoğalarak yayılır. Bir süre sonra uydurduğu masala kendisi de inanır: "Kendini hakikaten bu inkılâbın yegâne âmili, yegâne müsebbibi, yegâne kahramanı sanıyordun" (1999d: 61).

Efruz'un şahsiyeti ve faaliyetleri İttihatçılar'ın dikkatini çeker. Bir gün İttihatçılar tarafından Merkez'e çağırılır. Bu çağrı da onun romantik hayallerini harekete geçirir. O hâlâ kendi kendisine çizdiği kahraman portresinin tesiri altındadır: "-Bunlar mutlaka bizimkiler olacak! Fakat benden habersiz nasıl kulüp falan açıyorlar. Ne ise... yarın görürüz." (1999d: 64) diye düşünür. İttihatçılar, İstanbul'da sebep olduğu olaylar yüzünden Efruz'un kimliğini merak etmişler, Selânik'le yazışıp hakkında bilgi istemişlerdir: "Daha ertesi gün Merkez-i Umumiye'den gelen cevap 'Komitanın bu namda bir mensubu olmadığı gibi İstanbul'da vâsi salâhiyeti haiz hiçbir ferdi bulunmadığına... bu Efruz Bey denilen şahsın sür'atle tevkif olunarak sükûnetin, asayişin tehlikeden kurtarılmasına' dairdi" (1999d: 65).

Efruz tevkif edilerek sorgulanır. İttihatçılar onun masum olduğunu, garip, esrareniz şahsiyeti ve tesadüflerin sevkiyle bu olaylara sebebiyet verdiğini anırlar. Efruz, sorgunun ardından tutuklanarak hapse gönderilir. Kısa bir süre sonra da serbest bırakılır. Çıktığı zaman fark eder ki, halk inanıp aldığı bu kahramanını hemen unutmuştur. Tekrar bir rüya gibi meselelerin içine atılır. Rıza Tevfik ve Selim Sırrı'nın peşinde hürriyet gösterilerine katılır. Kendini bu dönemin ve coşkun gösterilerin havasına kaptırır. Bu şuursuz günlerden sonra, asıl isminin gerçekten Efruz olduğu vehmine kapılır. Hürriyetten onun payına da hiç değilse birkaç günlük saltanat ve yeni bir isim

düşmüştür. Yazarın burada Efruz'un şahsında sergilediği şuursuz ve olağan dışı hâdiseler, Meşrutiyet'in ilk günlerinde yaşanan olaylara bir tenkit ve gönderme niteliği taşır.

Ömer Seyfettin 1918 tarihli "Ashâb-ı Kehfimiz " (1999c: 76-117) adlı hikâyesinde de Meşrutiyet'in ilk günlerinde yaşananlara yer verir. Eser, Dikran Hayikyan adlı bir Ermeni gencin hatıralarından oluşmaktadır. Hayikyan, Meşrutiyet'le beraber toplumda büyük değişikliklerin meydana geldiğini tespit eder. "Kırmızı Sultan'ın kuvveti, iktidarı birdenbire" sona ermiş, bütün millet Meşrutiyet'i sevinçle karşılamış, hürriyet güneşi etrafında birlik ve beraberlik doğmuştur. Hayikyan yeni dönemde ayrılıkçılara taraftar değildir. O, eskisi gibi farklı milletlerin Osmanlı adı altında yaşayacağına kanaat getirmiştir. O günlerde bir grup insan, farklı milletlerin bir bayrak altında yaşayacaklarına ihtimal vermez. İki ay önce "hasta adam"ın öleceğini düşünen, muhtar bir Ermenistan devletinin hayalini kuran Hayikyan, Amerika'da olduğu gibi farklı milletlerin Osmanlı adı altında yaşayabileceğini düşünür ve: "- Osmanlı'yım. Osmanlı kalacağım. Elveda ey eski ihtilâlcî Hayikyan, elveda sana..." (1999c: 80) der.

Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerdeki bu taze bahar havası, farklı milletleri bir bayrak altında toplar. Fakat kısa bir zaman geçtikten sonra Hayikyan da Meşrutiyet'in her şeye çare olmadığını anlar. İlk hürriyet sarhoşlukları çabuk geçer ve asıl o zaman eski idareden devralınan enkazın gerçek ağırlığı hissedilmeye başlanır. Unsurlar arasında itihadın da mümkün olmadığı, farklı tezahürlerle yavaş yavaş ortaya çıkar. Bir Rum kızın bir Türk'e kaçıışı mesele olmaya, Patrikhane tekrar eski imtiyazları peşinde koşmaya başlamıştır. Kanun-ı Esasî herkes adına ilân edilmişken, Türkler dışındaki unsurlar ayrılıkçı emellerini ortaya koymaya, huzursuzluklar çıkarmaya başlamıştır. Bu da Meşrutiyet'ten sonra Türkler'i nelerin beklediğini, azınlıkların ayrılıkçı faaliyetlerini daha rahat gerçekleştirmek için Meşrutiyet'e destek olduklarını gösteren bir delil kabul edilir.

2- 31 Mart İsyanı Etrafında:

Ömer Seyfettin, Haziran 1911 tarihli "İrtica Haberi" (1999a: 138-146) adlı hikâyesinde 31 Mart Olayı'nı konu eder. Bu hikâye biyografik izler taşımaktadır. Tahir Alangu, yazarın bu hikâyesinde olayı objektif bir şekilde değerlendirdiğini vurgular.(Alangu 1968: 141) Hikâyede 31 Mart Olayı'nın Selânik'te bulunan zabitler üzerindeki tesirlerine yer verilir. Yazar ve gazeteci arkadaşı Selânikli Âkil -("Bu hikâyede adı geçen 'kızıl saçlı Selânikli Âkil' Ömer Seyfettin'in o sıralarda Selânik'te çıkan *Bahçe* dergisinde yayımladığı bir şiirini ithaf ettiği genç şairdir. Bu hikâyesinde şakalarında andığı A. Asfer, bu gencin şiirlerinde kullandığı takma addı." (Alangu 1968: 140)- gittikleri lokantada 31 Mart İsyanı'nın çıktığını öğrenirler. İstanbul'dan Selânik'e:

“-Harbiye nâzırıyla sadrazamı vurmuşlar. Ahmet Rıza tehlikeli surette mecruh...”

Cemiyet’in kaza merkezi, Merkez-i Umumî ile muhabere ediyormuş, ordu ve ahali ile İstanbul’a gidilecek ve Meşrutiyet iade olunacaktı. ‘İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti’ avcı taburu efradını iğfal etmiş. Onlar da ‘Şeriat isteriz!’ diye meclise hücum ve adliye nazırını falan katletmişler...” (1999a: 140) şeklinde haberler gelmektedir.

Yazar bu havadisler karşısında Meşrutiyet’in sekteye uğramasından korkar ve ülkenin bölüneceğine dair kaygıya düşer. Yüzbaşı Ârif Bey’in davetiyle zabıter kulüpte toplanırlar. Hepsinde Sultan Hamid’e karşı derin bir kin vardır. İsyandan padişahı sorumlu tutarlar. Ertesi gün istibdat aleyhinde, Meşrutiyet ve hürriyet lehinde büyük bir miting düzenlenecek, ardından redif taburu hazırlanacaktır. Müfit Bey: “-Hallini isteyelim, ısrar edelim, bu seferki hareketimiz son ve kat’î olsun!” (1999a: 143) diyerek hepsinin padişaha yönelen öfkesine tercüman olur. Ertesi gün mitingler yapılır. Daha sonra Hareket Ordusu hazırlanır. Selânik’te Cuma Hutbesi’nde ilk defa Sultan Hamid’in adı okunmaz. Yazar, İstanbul’da ise manzaranın buna tezat olduğunu ve Sultan Hamid’in iktidarının devam ettiğini düşünür. Böylece, Meşrutiyet’in kökleşip gelişmesinin zor olduğunu vurgular. Eski sistemin bitip, ardından yenisinin hemen başlamasını ümit etmek aşırı bir iyimserliktir. Zaten bunun böyle olmadığını da, yaşanan tecrübeler göstermiştir.

Ömer Seyfettin “Ashâb-ı Kehfimiz” hikâyesinde, 31 Mart İsyanı’nın çıkışında Derviş Vahdeti’nin yerini vurgular. Hikâyenin kahramanı Hayıkyan, İstanbul’daki kargaşa ortamına tanık olur. İsyanın ne amaçla çıkarıldığını tam tespit edemediğini söyler. Selânik’ten gelen Hareket Ordusu kısa sürede isyanı bastırır. İsyandan sonra başta Derviş Vahdeti olmak üzere, sorumlular idam edilir. Padişah tahttan indirilerek Selânik’e gönderilir. Hayıkyan 31 Mart’ı “maksatsız ve idealsiz” bir ihtilâl olarak kabul eder ve Osmanlılar’ın “Ermeni gürültüsü” gözüyle baktıkları Ermeni ayaklanmalarının, 31 Mart’tan daha sistemli olduğunu savunur.

Görüldüğü gibi yazar Meşrutiyet’in ilânını; ilk hürriyet gösterileri, bunların yol açtığı taşkınlıklar, türedi hürriyet kahramanları ve 31 Mart Olayı etrafında ele almıştır.

3- Osmanlılık İdeolojisi:

Ömer Seyfettin, baştan beri Osmanlılık ideolojisine karşı çıkar. Bu ideolojinin farklı milletlerden meydana gelen İmparatorluğu bir arada tutacağına inanmaz. Ona göre azınlıklar bu ideolojinin arkasına sığınarak samimî görünmüşler, ancak başta imparatorluktan ayrılma olmak üzere, kendi millî ideallerin-

den vazgeçmemişlerdir. Balkan Savaşı yazarın bu düşüncelerindeki haklılık payını ortaya koymuştur.

Ömer Seyfettin Aralık 1913 tarihli “Hürriyet Bayrakları” (1999a: 229-237) adlı hikâyesinde, imparatorlukta ki diğer unsurların Meşrutiyet ve Osmanlılık ideolojisine karşı samimî olmadıkları fikrini işler. Bu hikâye Balkan Savaşı'nın sıcak gözlemlerine dayanılarak yazılmıştır ve biyografik izler taşımaktadır. Hikâye Meşrutiyet'in ilânının ikinci yıldönümü için yapılan şenliklerle başlar. Yazar, Rumeli'deki kutlamalara tanık olur ve Meşrutiyet'i: “Bu kansız ve hakikatte ancak mânâsız alkış tufanlarından ibaret olan zavallı düzme Türk inkılâbı” (1999a: 229) şeklinde anar. Razlık'a giderken bir mülâzımla karşılaşır. Kendisi On Temmuz'un Rumeli'de de bir millî bayram şeklinde karşılanmasından dolayı şaşkındır. Mülâzım bu günü kendileri ve bütün Osmanlılar için millî bir bayram kabul eder. Yazar, mülâzımın Osmanlılar'dan “Araplar, Arnavutlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar, Yahudiler, Ermeniler, Türkler”i kastedtiğini öğrenince şaşırır. Bunların ayrı ayrı milletler olduğunu ve Osmanlı adı altında tek bir millet kabul edilemeyeceğini söyler. Bunun için de delillerini sıralar: “Tarihleri, an'aneleri, meyilleri, müesseseleri, lisanları ve mefkûreleri ayrı milletleri” (1999a: 233) tek bir millet haline getirmek imkânsızdır. Tek bir millet gibi görülen bu milletlerin, Osmanlı'dan kopuş için fırsat beklediklerini dile getirir: “... Ben izahımda, daha mufassal ve hararetili, devam ediyordum. Birçok misaller getiriyor, ‘Osmanlılık’ kelimesinin düvelî bir tabirden başka bir şey olmadığını, Rumlar'ın, Bulgarlar'ın, Sırlar'ın, bütün o eski esirlerimiz olan bugünkü uyanık milletlerin Türkler'den intikam almak ve kendi öz kardeşleriyle, Balkan hükümetleriyle birleşmekten daha tabii, daha makul, daha mantıkî, daha haklı mefkûreleri olmayacağını anlattım.” (1999a: 233)

Mülâzım bu fikre katılmaz. Osmanlılık fikrinin, büyük ve toplayıcı bir fikir olduğunda ısrar eder. Bunun için de uzaktaki bir köyü gösterir. Köyde her yere kırmızı hürriyet bayrakları asılmıştır. Bu durumu, Osmanlılık ideolojisinin ve Meşrutiyet'in unsurlar arasında nasıl birleştirici olduğunun bir delili şeklinde sunar. Bu küçük Bulgar köyü bile Osmanlılık ideolojisi etrafında kenetlenmiş, Meşrutiyet heyecanını astığı kırmızı bayraklar sayesinde samimiyetle yaşamaktadır. Hürriyet bayrakları mülâzıma büyük heyecan verir. Bunu fikirlerinin samimî bir delili olarak sunar ve Osmanlılık ideolojisi etrafındaki bütün hülyalarını sayıp döker. Büyük Osmanlı milletine artık hiçbir güç karşı gelemeyecektir. Meşrutiyet ve Osmanlılık onları bir araya toplamıştır. Yazarın bunları şüpheyle karşıladığını fark edince, köye kadar gitmeyi ve Meşrutiyet sevincini yakından görmeyi teklif eder. Köye giderler ve hürriyet bayraklarının aslında kurutulmak için ipe dizilmiş kırmızı biber dizileri olduğunu görürler. Yazar ayrılırken köye son bir defa bakar. Kırmızı biber dizileri-

nin hürriyeti alkışladığını düşünür: “Hakikaten, zehir kadar acı olan bu kırmızı biber dizileri uzaktan pek cazibeli ve al hürriyet bayrakları gibi parlıyor, insana ne olursa olsun bir şeyi alkışlamak, ‘Yaşasın! Yaşasın!’ diye haykırarak arzuları veriyordu.” (1999a: 237) Türkler, Meşrutiyet sonrasında tekrar pompalanan Osmanlılık fikrine öyle inanmışlardır ki gerçeği göremezler. Bu durum aşağıda göreceğimiz “Ashâb-ı Kehfimiz” hikâyesinde Hayikyan tarafından birkaç kez vurgulanır. Hayikyan, Türkler’in tarih kitaplarından “Türk” kelimesini çıkaracak kadar Osmanlılık ideolojisine bağlandıklarını ironik bir dille anlatır.

Ömer Seyfettin “Ashâb-ı Kehfimiz” hikâyesinde, bu konuyu daha geniş bir şekilde ele alır. Osmanlılık ideolojisinin azınlıkların ayrılık amaçlarına hizmet ettiğini, özellikle onlar tarafından desteklendiğini ve imparatorluktan kopuşları için yeni bir fırsat getirdiğini savunur. Yazara göre bu ideolojiye sığınanlar, millî ve kültürel planda Türk’ün zayıflamasına yol açmışlardır. Yaşananlar göstermiştir ki, Türk ancak Türklüğüne sığınarak bu zor devreyi atlatabilecektir.

Yazar, hikâyeyi yazma amacını şöyle açıklar: Meşrutiyet’ten sonra ön planda gelen düşünürler, Osmanlılık’ı “müşterek bir milliyet” olarak ele almışlar ve Osmanlı Devleti’nde yaşayan her insanın “bilâ tefrik-i cins ü mezhep Osmanlı milletine mensup” olduğunu savunmuşlardır. Ömer Seyfettin dini, dili, terbiyesi, tarihi, kültürü ayrı olan fertlerden “müşterek bir milliyet” teşkil etmenin mümkün olmadığını savunur. Osmanlılık ideolojisinin Türk’e Türklüğünü unutturan, yok saydıran bir ideoloji olarak azınlıklar tarafından kullanıldığı kanaatinde dir.

Meşrutiyet’ten sonra Osmanlılık ideali etrafında toplanmak fikri ortaya atılmış, azınlıklar kısa bir süre sonra bu fikre bağlı olmadıklarını göstermişlerdir. Romanın kahramanı Hayikyan bu fikre sadece Türkler’in bağlı kaldıklarını, hatta bunun için pek çok değerden vazgeçtiklerini söyler: “-... İtiraf ederim ki Türkler pek samimi! Tanzimat, Kanun-ı Esasî, Osmanlılık uğrunda kendi milliyetlerinden vazgeçiyorlar. Mektepte okuttukları kitaplarda, tarihlerinde, gazetelerinde hatta bir tek ‘Türk’ kelimesi ağızlarından kaçırıyorlar” (1999c: 81).

Siyasete atılmak isteyen Hayikyan, Ermeni fırkalarından hiçbirini Kanun-ı Esasî’ye muvafık bulmaz. İttihat ve Terakki hakkında ise tereddütleri vardır. Avrupalılar İttihatçılar’a Panislâmizm, Pantürkizm emelleri atfetmektedirler. Hayikyan ise İttihat ve Terakki’nin Osmanlılık fikrine taraftar olduğunu, bu fikre kendisinin de katıldığını söyler: “Halbuki ben Osmanlılığa itikat ediyor, iktisat bağlarının din, taassup, milliyet bağlarından daha kuvvetli olduğuna kani bulunuyorum” (1999c: 84).

Niyazi Bey’le tanışması, Hayikyan’ı Osmanlılık fikrine daha çok yaklaştırır. Millî şuurdan uzak olan Niyazi Bey, Paris’te Hukuk Fakültesi’ni birincilikle

bitirmiştir ve görünüş itibariyle tam bir Avrupalı'dır. Hayikyan başında fesi olmasa, onun Avrupalı zannedilebileceğini söyler. Niyazi Bey, Hayikyan'a İttihat ve Terakki hakkındaki şüphelerinin yersiz olduğunu, Osmanlı Devleti'nde Türk'e fazla değer verilmediğini, vatanımızın Türkiye adıyla anılmadığını, hatta Türklüğün inkâr edildiğini, okullarda okutulan tarih kitaplarında Türk adına ve Türkler'in tarih içindeki kahramanlarına hak ettikleri yerin verilmediğini söyler. Edebiyatçılarımız da Türklüğe karşı kayıtsız kalmışlardır: "Memleketimizde 'Türk, Türklük, Türkiye, Türkiyat' kelimelerinin medlûlleri olmadığı gibi 'Türkçe' diye de bir lisan yoktur" (1999c: 85-86) Kendi milliyetini edebiyatı, tarihi ve maarifiyle inkâr etmiş bir milletin, "kendi milliyeti esasına müstenit bir ittihat ideali" yapamayacağı ortadadır. Niyazi Bey Türkçülük fikrinin karşısındadır. O, devletin daima Osmanlı kalacağını ve Osmanlılık etrafında birleşirse, vatanın bir cennet hâlini alacağını savunur. Türkçülüğün dirilmesinin mümkün olmayacağını, Osmanlı hükümetinin şiarının "bilâ tefrik-i cins ü mezhep" bir milliyet anlayışı olduğunu söyler. Yakında bir Cemiyet kuracaklarını haber verir. Daha sonra Hayikyan'a yazdığı bir mektupta, bu Cemiyet'in kuruluşunu ve ilkelerini bildirir. Bu ilkelerde Niyazi Bey ve arkadaşları bir milleti ayakta tutan milliyet, din, dil gibi vazgeçilmez değerleri ortadan kaldırmakta, bunların yerine ne olduğu belli olmayan şeyler ikame etmektedirler. Halbuki bu üç nokta, millet hayatının vazgeçilmez temel değerleridir.

Osmanlı Kaynaşma Cemiyeti, "müşterek bir insaniyet" için çalışacak ve Osmanlılık ideali etrafında temellenecektir. İdare heyetinde Türk, Rum, Yahudi, Levanten, Arap, Bulgar da vardır. Niyazi Bey, Cemiyet'e Ermeniler'den Hayikyan'ı davet eder. Bir Ermeni ihtilâlcisinin oğlu olan Hayikyan, bu mektup üzerine azınlıkların hâlâ Türkler'in milliyet duygularından çekindiklerini, oysa onların çoktan bu duyguyu terk ettiklerini düşünür ve Kaynaşma Kulübü'nün Osmanlılık'a verdiği mânâyı yorumlar: Osmanlı adı altında yaşayan her millet, kendi milliyetinden, dininden, müesseselerinden, dilinden, yavaş yavaş ayrılacaklar, "yalnız ferdi, yalnız şahsî, yalnız uzvî arzularıyla" yaşayacaklar, Osmanlı adı altında birleşerek yeni, tarihsiz bir milliyet meydana getireceklerdir.

Hayikyan, Torakyan Kumpanyası'nın vekili olarak iki yıl Marsilya'da çalışır. Döndüğünde tekrar Cemiyet'in toplantısına gider. Toplantıda üyeler, fertleri cemaatlerinden ayırmak suretiyle bir ortaklığa gidilebileceği üzerinde anlaşırlar. Bunun için de "milliyet, din, ahlâk" bağlarına hücum edeceklerdir. Din, dil ve milliyet farklarını yok sayan bir tavır alınması üzerine, azınlıklar ve levantenler bu fikre sıcak bakmazlar ve kulüp çalışmalarına katılmazlar. Kulübe üye olan Türkler ise, Osmanlılık idealinden ayrılmazlar ve bu uğurda bütün değerlerden vazgeçerler. Dil olarak, Türkiye'de yaşayan bütün

unsurların lisanlarından mürekkep bir Osmanlıca kabul edilir. Yavaş yavaş bütün milletlerin dinlerini terk etmesine ve dinsizlikte karar kılınmasına yönelik bir fikir oluşur. Kulüp üyeleri “İnsanlık” adında bir gazete çıkarırlar ve fikirlerini yaymaya başlarlar. Hayikyan bu gazeteye, “Memâlik-i Osmaniye’de Irken, Cinsen Bir Tane Olsun Türk Yoktur” başlıklı bir makale yazar.

Bunun üzerine kulübe çeşitli yerlerden telgraflar gelir. Türkler milliyetlerini ve dinlerini değiştirmeyeceklerini belirtirler. Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Gücü, Altın Ordu, Yeni Turan, Türk Birliği gibi millî bir anlayışla faaliyet gösteren cemiyetler birer makale uzunluğunda telgraflar gönderirler. *İz’an* gazetesi de bu tür faaliyetlerde bulunanlara “Ashâb-ı Kehf” adını verir: “Ey Ashâb-ı Kehf! Sizin Türkiye’de dilinizi anlayan yoktur. Yine mağaranıza kapanınız, ezeli uykunuza dalınız” (1999c: 114) Eserullah Nâtuk: “-Ah bu Türkçü serseriler! Bütün Osmanlılar’ı kandırıyorlar.” (1999c: 111) diyerek arkadaşlarının ve kendisinin millî değerlere ne kadar uzak olduğunu bir kez daha gösterir.

Hayikyan ise Hayganoş’la evlendikten sonra, Hayganoş ona “milliyetini sev” telkinlerinde bulunur. Hayikyan onun tesiriyle millî ideallerine daha çok bağlanır ve “mutaassıp bir milliyetperver” olur. Yazar, her milletin bu dönemde uyanarak kendi milliyetine ve millî mefkûrelerine sığındığını, Türk milletinin ise Osmanlılık ideali namına vakit kaybettiğini bu örnekle ortaya koyar.

Aralık 1911 tarihli “Primo Türk Çocuğu” (1999a: 165-188) adlı hikâyenin kahramanı Kenan Bey, ülkenin bir arada tutulabilmesi için Genç Türkler’e duyulan ihtiyacı vurgular. O, İttihat ve Terakki’yi ülkenin zor durumdan kurtulabilmesi için gerekli bir güç olarak görür. Eşi Grazia ise, Trablus meselesinin halli için Genç Türkler’in başta olmaması gerektiğini söyler. Onları, Avrupa’nın Türkiye hakkındaki planlarına bir engel kabul eder. Bu durum, Kenan Bey’de millî duyguların uyanmasına sebep olur. Bu hikâyenin devamı olan 1914 tarihli “Primo Türk Çocuğu Nasıl Öldü?”de (1999a: 264-288) Kenan Bey, Osmanlılık ideolojisini doğuran Tanzimat’ı, Türkler’in yıkımı için bir sebep olarak görür. Bu tarihle beraber Türkler kendi kimliklerini unutmuşlar, ülkeyi bir arada tutacağı zannedilen Osmanlılık ideolojisine sığınmışlardır. Kenan Bey, Balkan Savaşı’nda yaşanan gelişmeler üzerine Genç Türkler’in uyandığını, bu uyanışla beraber Türklüğün yaşayacağını dile getirir. Türkler’in yaşaması için de İttihat ve Terakki’yi gerekli görür.

4- Harp İhtikârı:

İttihatçılar’a yönelen en önemli tenkitler bu noktada toplanmaktadır. “Topal” lâkabıyla anılan Levazım Reisi İsmail Paşa, devlet ve memleket menfaatini gözetmek yerine, perde önünde millî bir sermaye yaratmak amacı için çalış-

miş, perde arkasında ise ihtikârî düzenleyen bir el görevini üstlenmiştir. İttihatçılar ve onlara yakın isimlere vagon tahsis edilmiş, bunlar getirdikleri malları karaborsada yüksek fiyatlarla satarak haksız kazanç elde etmişlerdir. Bazı insanlara da ticaret vesikası verilmiş, ancak ticaret için verilen bu izin de bir süre sonra haksız kazanç elde etmenin yolunu açmış, “vesika ticareti” meydana alıp yürümüştür. (Kocahanoğlu: 1998)

Ömer Seyfettin Mart 1919 tarihli “Niçin Zengin Olmamış?” (1999c: 184-192) adlı hikâyesinde, harp ihtikârının doğurduğu sonuçları, toplumda ve vicdanlarda yaptığı tahribatı anlatır. “Bir Sultanî mualliminin hatırat defterinden üç dört sayfa” şeklinde sunulan hikâyenin kahramanı, karıştığı ihtikâr yüzünden bütün insanî hislerini kaybeder. Onun kendine gelmesi ve tekrar insanî değerlere sığınması ihtikârın sebebiyet verdiği ölümleri görmesiyle olur. Kahraman, bir lisede tarih öğretmenliği yapmaktadır. Ailesini geçindirmek konusunda sıkıntı çeker. Öğretmenlik yanında tercüme yaparak biraz daha kazanç elde etmeye çalışır. Bir gün İdadî'den kovulmuş bir arkadaşıyla karşılaşır. Arkadaşı iki ay içinde 75 bin lira kazanmıştır. Bu serveti Levazım Reisi Topal İsmail Paşa sayesinde yaptığını söyler: “-Yuha... Patagonya'da mısın be mübarek! Topal'ın kim olduğunu bilmiyorsun ha?... Allah be! Tuttuğunu bir anda milyoner yapar. Bugün bütün Türkiye elinde! Bir sözüyle yetmiş beş milyon lira birden harekete gelir... Levazım reisinin faziletlerini, kuvvetini, iktidarını uzun uzadıya anlatmaya başladı. Hayretle dinledim.” (1999c: 187)

Muallim, arkadaşı vasıtasıyla ihtikâra karışır. Karaborsa işine girer. Kısa zamanda zengin olur ve birdenbire hiç beklemediği müreffeh bir hayata kavuşur. Paranın sağladığı imkânlarla hayatını değiştirir, lüks bir apartmana yerleşir: “Şem'i ilk ayda, bana anafordan üç bin lira kazandırdı. Doğrusu kendisine çok müteşekkirim. Beni adam etti. Un işi yapıyoruz. Zaten bundan kârlı bir şey yok. Biraz zahireye de karışıyoruz. Şeker filân kapatıyoruz.” (1999c: 188) Bu yeni hayat, memleketin gerçekleriyle bağının kopmasına sebep olur.

Muallim daha önce çektiği sefalet için hayıflanır. Bulunduğu muhitin âdi olduğunu itiraf eder. Çevresindeki herkesin tek emeli para kazanmaktır. Hepsi bir piyasa dalaveresinin ve bundan kazanılacak paranın peşindedir. Muallim bu muhitteki manzaradan rahatsız değildir. Hatta az kazananlar zümresinde olduğu için, on milyonlar kazananlara imrenir. Şimdi ülkede en kolay iş zengin olmaktır. Bunun için reçete de hazır: “Topal'la küçük bir ortaklık kâfi! Balkan trenleri, Anadolu hattı bir ay insan için çalışsa...” (1999c: 189)

Kahramanın kendine gelmesi, altı ay sonra, halkın içinde bulunduğu manzarayı görmesi üzerine olur. Bir akşam Cerrahpaşa'da oturan türedi zenginine davetine gider. Davetten sonra çocukluk günlerini yaşadığı Aksaray ve Lâleli civarından geçerken, aklıktan ölenleri toplayan belediye görevlileriyle karşıla-

sır. Görevliler, bu ölümlere sebep olan “... Millete ekmek diye kum, toprak yedirenler! Katığı dünya yüzünden kaldıranlar! Fukarayı soyup kendileri zengin olanlar! Otomobillerde uçanlar!” (1999c: 191) şeklinde tanımladıkları türedi zenginlere beddua ederler.

Bu durum genç muallimin gerçeklerle yüz yüze gelmesini sağlar. Ölümlere sebebiyet verenler arasında bulunduğu için vicdan azabı duyar. Bir süre şuurunu kaybetmiş gibi, ölüleri toplayan görevlilerin peşinden gider. Cinayetlere son vermek, bir milleti bu duruma düşürenlerden intikam almak için Topal İsmail Paşa ve yardımcılarını öldürmek ister. Bu, memlekete yapılacak en faydalı bir iştir: “Topal, o bütün kara çete teşkilâtı, o Karasulu, Bayramzâdeli meş’um teşkilât, yedi başlı bir ejderha gibi memlekete sarılmış! Kanımızı, iliğimizi, kemiğimizi emiyor.” (1999c: 191) Onları öldüremeyeceği için, kendi içindeki muhtekiri öldürür. Vurgundan kazandığı her şeyi elinden çıkarır. Eski namuslu hayatına dönerek eşi ve çocuğuyla küçük bir eve yerleşir. Mektepteki derslerine ve tercümelere devam eder. Fakat “kanlı soyguna” karıştığı günlerin hayali onu bir gölge gibi takip eder. Bu vicdan azabının ölümden sonra da peşini bırakmayacağını düşünür ve ihtikâra karışmaktan dolayı yaşadığı pişmanlığı ortaya koyar.

Ömer Seyfettin Mart 1919 tarihli “Memlekete Mektup” (1999c: 177-183) hikâyesinde de harp ihtikârına yer verir. Hikâyenin kahramanı eğitimini İstanbul’da yaptıktan sonra, memleketi Malatya’ya dönerek çalışmaya başlar. Vatan ve millet konusunda samimî fikirlere sahiptir. Meşrutiyet’in ilânı onun için büyük bir sevinç olur. İşine dört elle sarılır ve vatanın yükselmesi adına gereken gayreti gösterir. Ancak bir vazife dolayısıyla geldiği İstanbul’u bambaşka bulur. İşgal İstanbullu farklı bir manzara arz etmekte, bir yandan vurguncuların dedikoduları dolaşmakta, diğer yandan Türkler arasında millet ve milliyetinden uzaklaşma temayülleri gösteren insanların faaliyetine sahne olmaktadır. Ümitsizlik, açlık ve sefalet, bütün ağırlığıyla İstanbul’un üzerine çökmüştür. İttihatçılar ise iki grup şeklindedir: Bir grup alabildiğine zenginleşmiş, diğer grup ise, namus endişesiyle bu soyguna katılmayıp, fırsatı kaçırdığı ve zenginleşemediği için enayi gibi görülmektedir.

Kahraman, Labori adını verdikleri sınıf arkadaşı Mustafa Nazım’la karşılaşır. Labori harp esnasında sahip olduğu her şeyi kaybetmiştir. Şimdi türedi bir zengin yanında kâtiplik yapmaktadır. Labori’nin patronunun hikâyesi devrin bir yanını ortaya koymakta, İttihatçılar’ın yandaşlarını kısa zamanda nasıl zengin ettiklerini ispatlamaktadır. Bu adam Adliye’de odacıyken, İttihatçılar zamanında iş yaparak büyük para kazanmıştır. Labori, İtilâfçılar’ın bir an önce iktidara gelmesini ve İttihatçılar’ın elinden haksız kazandıkları milyonları almalarını ister. Yeni zenginler ise, ellerindeki mallarının selâmeti için İstanbul’un başka bir devlete verilmesini istemektedirler. Hikâyenin kahramanı, İstanbul’daki

manzaranın kendisi gibi samimî milliyetperverlerin durumuna ne kadar tezat olduğunu görür. Labori'den ayrıldıktan sonra, bir başka arkadaşı Ebulfuruva'ya rastlar. Ebulfuruva da büyük değişim geçirmiştir. Ebulfuruva'ya göre artık bu millet ve milliyet bağlarından kurtulmak gerekmektedir. Kahraman, Ebulfuruva'yla konuşması esnasında, İttihatçılar'a yönelik tenkitlerini ortaya koyar: “-Bu asrın milliyet hakikatini en anlamayan, en milliyet hissinden mahrum iki cahil şahsiyeti, Enver'le Cemal'i Türkçü sanıyor. Mantiği karamış Enver'in Anadolu'dan gasbederek bol bol Arap illerine saçtığı milyarların dehesetini biz Malatya'da bilmiyorduk...” (1999c: 180)

Bu tenkitlerinden sonra, Türkler'in kendi milliyetlerine sığınarak kurtulacağını söyler. Ancak Ebulfuruva onun fikrine katılmaz, onun önerdiği çözüm “milliyetsiz dindar”lıktır. Ebulfuruva bu anlayışta insanlar yetiştirmek için “Tevhit ve Ahlâk” adlı bir dernek kurduklarını söyler. Kahraman, Türkler arasında gerçek mütefekkirler olmadığı için insanların yanlış fikirler arkasında yuvarlanıp gittiğini düşünür. O, gençliğinde arkadaşlarıyla beraber Meşrutiyet idealinin peşinden yürümüş, Namık Kemal'in şiirlerini heyecanla okumuştur. Fakat şimdi millî heyecanlar tükenmiş, yerini fikirsizliğe ve bu fikirsizliğin doğurduğu anarşiye bırakmıştır. Hikâyenin sonunda yine de Türk'ün ruhuna olan inancını kaybetmez. Elinde bir başka tesellisi daha vardır: “Milliyeti, milliyet denen birliği Allah yapmıştır. Hiçbir kuvvet onu parçalayamaz.” (1999c: 183)

Ömer Seyfettin Ekim 1919 tarihli “Yuf Borusu Seni Bekliyor” (1999c: 328-331) adlı hikâyesinde, ihtikâra karışan bir tipi söz konusu eder. Aksaraylı Cabir Paşa, Meşrutiyet'ten sonra yapılan tensikatla emekliye sevk edilir. Daha sonra İstanbul'a gelir ve İttihatçılar'ın vurgun işlerine sahne olan Ömer Âbid Hanı'nda ticarete koyulur. Vesika işinde kayırılır: “... Aştan kalanın kaşığı kırılınsın, Paşa da derhal Ömer Âbid Hanı'nda bir yazıhane, ticaret tekeresi vesaireyi yoluna koydu. Şimdi bir taklit tüccar da o olmuştu. Tüccar olmak bir şey değil, asıl işin tatlı tarafına bakalım. Tavsiyeler, himmetler, biraz da etek öpmelerle Paşam da muradına nail oldu! Sizden lâf çıkmaz, açıkçası ihracat vesikası işine kayırıldı.” (1999c: 329) Fakat bu işte başarılı olamaz. Mütareke'de vurgun işleri de durunca, Paşa iyice perişan olur. İttihatçılar'ın önde gelen paşaları kaçınca, Câbir Paşa memleketine döner ve tekrar memuriyete başlar.

Ömer Seyfettin “Foya” (1999d: 333-338) adlı hikâyesinde de ihtikâra başlamış eski bir mebusun yaşadığı değişimi anlatır. Hikâyenin kahramanı gazeteci, eski mebuslardan birinin evine gider. Bu ev muhteşem dekoruyla her göreni hayran ve sarayları geride bırakacak bir mekândır. Mebusun hal ve tavrından Meşrutiyet döneminde ihtikârla zengin olduğu, memleketin o günkü sorunlarına uzak yaşadığı anlaşılmaktadır. Mebus, İttihatçılar döneminde

kazandığı servetini az gösterme gayreti içindedir. Kazancını onlar sayesinde yapmış olmasına rağmen, İttihatçılar'ın kaçışından sonra, günün yükselen değerlerine göre taraf değiştirmiştir. Konuşma arasında İttihatçılar'a yönelik tenkitlerini dile getirir. Eski mebus İttihatçılar'ın yurda dönüp dönmeyeceklerinin peşindedir. Gazeteci ona İttihatçı kimliğini hatırlatınca: “-Sen bana bakma. Benim sırtımda yumurta küfesi yok. Biz zamaneye uyarız. Ben Talât, Enver filân diyorum. Nasıl onlar gelebilecekler mi?...” (1999c: 336) şeklinde cevap verir. Gayesi de sonradan anlaşılır. Mebus hatıralarını yazmayı düşünmektedir. Ancak İttihatçılar'ın tekrar yurda dönmesinden ve yönetimi ele alıp kendisinden hesap sormalarından korkar. Sözlerinden taraf değiştirerek yeni dönemde de pay kapmak peşinde olduğu anlaşılmaktadır: “-Hayır canım, diye maksadını karmakarışık anlatmaya çabaladı. Güya birçok şeyler biliyordu. Komitanın bütün sırlarına vâkıfı. Vuranları, asanları, kesenleri, çalanları... Bilhassa masonluk dalaverelerini onun gibi ifşa edecek dünyada başka birisi yoktu. Bu ifşaattan maksadı hem para hem şöhret kazanmaktı. Fakat ya onlar gelirlerse... İşte burasını düşünüyordu.” (1999c: 336)

Gazeteci ona şöyle bir teklifte bulunur. Onların bir gün dönme tehlikesine karşı, en doğrusu, isnad edilen suçları ölen İttihatçılar'a yüklemektir. Ölüler hesap soramayacağına göre, en mantıklı yol budur. Bir de mebusa siyasetle uğraşmamasını ve kendi hayatını yazmasını öğütler. Anadolu'dan gelerek Enver, Talât gibi İttihatçılar'ın kodamanlarıyla tanışmasını ve bu nüfuz sayesinde zenginleşmesini zekâsının bir delili olarak görür. Bu sebepler ve günün hâdiselerine göre taraf değiştirmesi dolayısıyla, onun hayatı da bir romanı doldurabilecek özelliğe sahiptir. Yazar bu hikâyesinde, sosyal hayat içerisinde insan temelindeki bir başka çözülüşü ortaya koymuştur.

Ömer Seyfettin, fıkralarında da İttihat ve Terakki hakkındaki tenkitlerini ortaya koyar. Buradaki tenkitleri, ağırlıklı olarak harp ihtikârı ve muhalifler karşılarındaki tahammülsüz tavırlarına dairdir. Ekim 1918 tarihli “Siyasî İcmal” (2000: 187-188) adlı fıkrasında, tramvayda iki kişi arasında geçen konuşmaya yer verir. Bu iki kişi İttihatçılar'ın yaptıkları vurgunlardan ve bu yolla kazandıkları servetten bahsederler: “-... Minareyi çalanlar kılıfı hazırlamışlardır. Hepsinin dostu, postu, akrabası İsviçre'ye yerleşmiş... Sefirler, konsoloslar onlardan! Bankalar dolu... Hem duyulmayan hırsızlıklara vakit gelinceye kadar sabah olur. Almanya'dan on kuruşa aldıkları şekerin okkasını iki yüze piyasada sattıranlar, dört sene halkı inim inim inletenler, ihtiyaçları, hastaları, çocukları açlıktan öldürenler hâlâ rahat rahat İstanbul'da yaşıyorlar.” (2000: 187) Yeni kabinenin bunlardan hesap sorması mümkün değildir. Çünkü eski kabine yeni kabineyi oluşturanların “eski velinimetleri”dir.

Ocak 1919 tarihli “İnkılâb” (2000: 191-192) adlı fıkrada, İttihatçılar'ın siyaset anlayışı ve sebep oldukları ihtikâr söz konusu edilir. O devirde mebus

olmak için üç şart vardır. Yazar bu üç şartı verirken, devrin hâkim çehresini de bütünüyle göz önüne serer:

“ 1-Efendilere sadakat-i kâmile.

2-İntihab olunduğu yeri harita üzerinde bile bulamamak.

3-Hemen Ömer Âbid Hanı'nda yahut başka bir handa bir daire kiralamak 'Sermayesiz ticaret' denilen anafor ameliyesine başlamak...” (2000: 191)

Bu üç şartı yerine getirenler mebus olmuşlar, ceplerinde beş para yokken mebusluktan milyoner sıfatıyla ayrılmışlardır. Eski mebuslar, İttihatçılar devrindeki gibi para kazanmak mümkün olmadığı için artık mebus olmayı istemezler. Yazar mebus olmaktan korkan bir arkadaşıyla karşılaşır. Bu eski mebus, artık mebus olmanın fayda getirmeyeceğini söyler. En iyisi eski İttihatçı mebusların icat ettiği 'anafor' işine devam etmektir:

“-Anafor! Azizim anafor! dedi, bunu biz eski mebuslar icat ettik! Hepimiz bu tarz sayesinde paralar kazandık. Bir elden aldık, öbür ele vermeden binlerce liralara cebe koyduk. Piyasadaki değirmenlere, fırınlara, kayıklara, takalara, hâsılı işleyen ne varsa hepsine açıktan ortak olduk... Anafor yalnız bizim keşfettiğimiz bir hazinedir! Devir ne kadar değişse bu kazanca hanel gelmez!...” (2000: 192)

Ocak 1919 tarihli “Değirmenciler Mukavelesine Dair” (2000: 208-209) adlı fıkarda, ihtikârın İttihatçılar tarafından nasıl örtbas edildiğini ortaya koyar. İttihatçılar kendi dönemlerinde Topal İsmail Paşa sayesinde basında ihtikâr konusunda yazılar çıkmasını engellemişlerdir. İsmail Paşa, bu ihtikârı idare eden bir el olarak suçlanır.

Şubat 1919 tarihini taşıyan “Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür” (2000: 215-216) fıkrasında, İttihatçılar'ın muhalifler karşısındaki tahammülsüz tavırlarını ve karıştıkları ihtikârı eleştirir. İttihatçılar ellerindeki kuvveti mutlak zannetmişler, bir dönemden sonra muhalifleri hapis, sürgün veya ölümle susturmak yoluna giderek onlara her türlü baskıyı reva görmüşlerdir. En büyük hataları da fikir hürriyetini ortadan kaldırmalarıdır: “İttihatçılar'ın asıl en büyük cinayeti 'fikir hürriyeti'ne bile meydan vermemeleriydi. Kanatsız kuş gibi 'muhalifetsiz Meşrutiyet' istiyorlardı. Bu, olacak şey değildi.” (2000: 215) İttihatçılar'ın yanlış uygulamalarına tanık olanlar, onları uyarmak istemişlerdir. Ancak onlar uyarılara kulak asmadıkları gibi, bu tür ihtarlarda bulunanları kendilerinden olsa bile menfalarla süründürmüşlerdir. Bu noktada yazar, “tarih ezeli bir tekerrürdür” sözünün tekrar hatırlanmasını ister. Devrin değiştiğini, yakında İttihatçılar'ın sürgüne gönderileceğini söyler. Ancak bu defa bir fark vardır. Bu defakilerin, eski sürülenlerin aksine cepleri dolu olarak sürgüne gideceklerini söyleyerek vurguncu İttihatçılar'a bir göndermede bulunur.

Şubat 1919 tarihli “Fâsık-ı Mahrum” (2000: 217-218) adlı fıkrasında, İttihatçılar döneminde vatan ve namus değerlerini ön planda tuttıkları için vurgundan pay alamayan, bundan pişmanlık duyan birinin yakınmasını anlatır. Yazar, milyonlar çalan İttihatçılar’ın yanında, fırsatı kaçırdığını düşünen böylelerinin pişmanlık içinde olduklarını gözlemler. Sonra onlar için de bir yol bulur. Hükümete parasız İttihatçılar’ı, vurguncu arkadaşlarına besletmelerini tavsiye eder. Bunun için de “Adaletin mantığı yoktur!” sözünü delil olarak alır.

Yine Şubat 1919 tarihli “Post Kavgası Kaldırılacak” (2000: 227-229) fıkrasında, bir İtilâfçı’nın İttihatçılar’a yönelttiği tenkitleri ortaya koyar. İtilâfçı içlerinden yeni adamlar yetiştireceklerini, İttihatçılar gibi birkaç isim etrafında dönmeyeceklerini söyler. İttihatçılar yetişmiş adamları olmadığı için, bazı kadrolara, âdeta kayd-ı hayat şartıyla getirilmişlerdir. Yazar, İttihatçılar’ın kadrolara hizmetten ziyade, bunun sağlayacağı imkânları düşünerek geldiklerini söyleyerek bir tenkitle yazısını bitirir.

Ömer Seyfettin, yukarıda zikrettiklerimizin dışında kalan bazı hikâye ve fıkralarında da II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki’ye yer vermiştir. Bunlara kısaca şöyle temas edebiliriz: Ağustos 1917 tarihli “Çanakkale’den Sonra” (1999b: 44-49) adlı hikâyede Meşrutiyet’in ilânı sonrasında yaşanan hayal kırıklığına yer verilir. Hikâyenin kahramanı, hayata ve insana ait ümitlerini kaybetmiştir. Meşrutiyet’in ilânı ümitlerinin az da olsa canlanmasına sebep olur. Ancak Meşrutiyet’in ilânını takiben yaşanan olaylar onu tekrar karamsarlığa iter. Kahramanın hayatla barışması ise, beklenmedik bir anda yaşanan Çanakkale Zaferi mucizesi sayesinde olur. “1/2” (1999d: 253-258) adlı hikâyede önce İttihatçı olan, ancak İttihatçılar’ın iktidardan düşmesinden sonra taraf değiştirecek İtilâfçı olan bir tipi anlatır. Aralık 1918 tarihli “Yaşamın Dolap” (1999d: 349-354) adlı hikâyesinde, bir hafiyenin Meşrutiyet sonrasındaki korkularına yer verilir.

Ocak 1919 tarihli “Hayırlı Bir Fal” (2000: 196-198) adlı fıkrada, Enver Paşa’ya yönelik tenkitler bir fal vasıtasıyla verilir. Falcı, Enver Paşa’nın tekrar döneceğini ve teâlî ümidinin olduğunu söyler. Müşteri buna önce sevinir. Ancak buradaki “teâlî” mânâsının asılmak olduğunu anlayınca üzülür. Ekim 1919 tarihli “Sözünde Durmak” (2000: 242-243) adlı fıkrada, Talât Paşa’nın nüktedanlığını söz konusu eder. Bu iki fıkrada, yazarın bütün ironisi iş başındadır.

Sonuç:

Bu değerlendirmelerden sonra Ömer Seyfettin’in II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki hakkındaki düşüncelerini beş maddede toplayabiliriz:

- 1-** Ömer Seyfettin Meşrutiyet öncesinde, Meşrutiyet idaresinin bünyesinde farklı ulusları barındıran Osmanlı imparatorluğu için uygun bir yönetim

tarzı olmadığını dile getirir. ("Türkçülük Fikri" (2001b: 200-201) adlı yazısında 1904 yılında bu fikre sahip olduğunu belirtmiştir.) Yeni dönemin, Osmanlı Devleti'ni dağılış sürecine soktuğundan rahatsızlık duyar.

- 2- Ömer Seyfettin de diğer aydınlar gibi Meşrutiyet'in ilânını heyecanla karşılar. Ancak Meşrutiyet sonrasında tanık olduğu olaylar üzerine hayal kırıklığı yaşar ve fikirlerinde bazı değişiklikler olur. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılar'ın Osmanlılık ideolojisine sığınmalarına karşı çıkar. İmparatorluk-taki diğer unsurlar, Tanzimat'tan beri Osmanlılık ideolojisi konusunda samimî görünmüşler, ancak arka planda kendi millî idealleri için çalışmışlar, bu ideolojiye samimiyetle bağlanan Türkler millî mefkûrelerinden vazgeçmişler ve millî kimliklerini kazanmada geç kalmışlardır. İttihatçılar, Osmanlılık ideolojisinden sonra İslâmcılığa yönelmişlerdir. Ömer Seyfettin, Osmanlılık ve İslâmcılık'tan vazgeçip Türkçülüğü ön plana çıkarmalarını tenkit eder. Ona göre var oluşun tek yolu, millî mefkûrelere sığınmaktır. Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlılık ideolojisinin iflâs ettiğini gören Ömer Seyfettin ve arkadaşları, Parti içerisinde Türkçülük idealini ön plana çıkarmaya gayret ederler.
- 3- Ömer Seyfettin, harp ihtikârını İttihat ve Terakki'nin toplum vicdanında mahkûm edilmesinin en önemli sebeplerinden biri olarak görür. Yolsuzluklardan, bu işi gizli bir el gibi yöneten Levazım Reisi İsmail Paşa'yı sorumlu tutar. Halk aklıktan kırılırken, İsmail Paşa vagon ticareti ve vesika izni konusundaki yolsuzluklara göz yummuştur. İlaş işini düzenlemekle görevli el, bu işlerin yolsuzluk ve usulsüzlük dairesinde devam etmesini sağlayan bir kurum olmuştur.
- 4- Fikir hürriyetine izin vermemeleri, muhaliflere söz hakkı tanımamaları Ömer Seyfettin'e göre İttihatçılar'ın bir başka hatasıdır. Böylece kendilerini tek ve mutlak bir güç olarak görmüşler, yaptıkları hataları değerlendirme ve düzeltme imkânını baştan kaybetmişlerdir.
- 5- Ömer Seyfettin İttihat ve Terakki'nin şahıslara bağlı kaldığını, kurumsallaşmadığını ifade eder. İleride bayrağı devralacak insanların yetişmesi sağlanamamıştır. İttihatçı liderler arasında tek sivil isim olan Talât Paşa, parti içindeki ağırlığını hep korumuştur.

Ömer Seyfettin, sorumlu bir aydın olarak yaşadığı kriz döneminde toplum adına çözümler üretmeye gayret etmiş, İttihatçılar'a yakın olmasına rağmen bundan çıkar sağlamadığı gibi, gözü kapalı bir itaat anlayışına saplanmadan yanlış uygulamaları tenkit etmekten kaçınmamıştır. Yazar, aydın, asker yönü ona farklı özellikler katmış, devrinde yaşanan olayları çok boyutlu cephelerden görmesini ve güçlü kalemiyle edebiyata mal etmesini sağlamıştır. Bu

sebeple Ömer Seyfettin, dil, edebiyat ve kültür tarihimizde hak ettiği saygın yeri daima koruyacaktır.

Kaynakça

- ALANGU, Tahir (1968), *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, İstanbul: May Yay.
- ERSOY, Mehmet Âkif (1989), “Süleymaniye Kürsüsü’nde”, *Safahat*, hzl. M. E. Düzdağ, İstanbul: Gonca Yayınevi.
- KOCAHANOĞLU, Osman Selim (1998), *İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul: Temel Yayınları.
- KOÇ, Murat (2005), *Türk Romanında İttihat ve Terakki*, İstanbul: Temel Yayınları.
- ÖMER Seyfettin (1999 a), *Bütün Eserleri: Hikâyeler I*, hzl. Hülya Argunşah, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (1999b), *Bütün Eserleri: Hikâyeler II*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yay.
- _____ (1999c), *Bütün Eserleri: Hikâyeler III*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yay.
- _____ (1999d), *Bütün Eserleri: Hikâyeler IV*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yay.
- _____ (2000), *Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yay.
- _____ (2001a), *Bütün Eserleri: Makaleler I*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2001b), *Bütün Eserleri: Makaleler II, Tercümeler*, hzl. H. Argunşah, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TUNAYA, Tarkan Zafer (2000), *Türkiye’de Siyasal Partiler III: İttihat ve Terakki*, İstanbul: İletişim Yayınları.

The Second Constitutional Era and İttihat ve Terakki in the Works of Ömer Seyfettin

Assoc.Prof.Dr. Murat KOÇ*

Abstract: Ömer Seyfettin (1884-1920) is well-known for his short stories, poems, prose poems and translations. As a writer, he was always interested in the social and political events of his time, which he reflected in his works. The declaration of the Second Constitutional Monarchy and the issues surrounding İttihat ve Terakki Partisi (The Union and Progress Party) occupy an important place in his works. In this study the views of Ömer Seyfettin on the Second Constitutional Era and the İttihat ve Terakki are evaluated.

Key Words: Ömer Seyfettin, the Second Constitutional Era, İttihat ve Terakki Partisi (The Union and Progress Party)
(I would like to thank Ms. Lyzbeth Erduran for translating the abstract of this article into English)

* Marmara University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / İSTANBUL
muratkoc@marmara.edu.tr

Эпоха 2 ого Мешрутийета и Иттихат ве Теракки в произведениях Омара Сейфеттина

Дц.Дк. Мурат КОЧ*

Резюме: Омар Сейфеттин (1884-1920) - известный тюркский просветитель писал произведения в разных жанрах: поэзия, стихи, рассказы, переводы. В своих произведениях он отражал политические и социальные события своего времени, в которых и сам принимал активное участие. Одним из важнейших политических событий того времени является 2-ой Мешрутийет и деятельность партии Иттихат ве Теракки. В данном исследовании рассматриваются отношение и взгляды на эти события Омара Сейфеттина.

Ключевые Слова: Омар Сейфеттин, 2-ой Мешрутийет, Партия Иттихат ве Теракки

* Мармарский Университет , Научно-литературный Факультет, Каф. Тур. яз. и Литературы / г. СТАМБУЛ
muratkoc@marmara.edu.tr

II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi

Murat HANİLCE*

Özet: Bu yıl Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılını kutluyoruz. 23 – 24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922'ye kadarki döneme İkinci Meşrutiyet dönemi denmektedir. Bu dönem Türk tarihi açısından çok önemli olayların meydana geldiği dönemdir. Bu sebeple bu makalede ilanının yüzüncü yılında, II. Meşrutiyet dönemi hakkında yayınlanan hatırat ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hatırat, İkinci Meşrutiyet, Bibliyografya.

Giriş

Hatırat, bir kimsenin kendi hayatını, yaşadığı devrede şahidi olduğu veya duyduğu olayları anlattığı yazıların ortak adıdır (Kütükoğlu 1991:24). Edebiyat ve tarih sahasının yaygın türlerinden biridir. Bu türde verilen eserlerin çok değişik sahalarda oluşu, ona belli bir sınır çizme imkânını zorlaştırır. Hatıratın önde gelen özelliği yazarının hayatının belli bir kesitini de içine alması ve çok sonra yazıya dökülmesidir. İçlerinde hatıra özelliği bulunabilecek seyahatname, sefaret-name, muhtıra, tezkire, menkıbe, günlük, mektup, otobiyografi ve tarih türleri ile karıştırılmamaları gerekir. Bu türlerin her birinin kaleme alınış gayeleri ayrıdır. Ortak özellikleri ise yaşanmış olaylar üzerine kurulmuş olmalarıdır. Ancak bu özellik, onları birbirinin yerine koyma sebebi olamaz.

Hatırat bir bakıma hayat tecrübelerinin ve intibalarının bakiyelerinin sonradan tespitidir ve bu yönüyle günlüklerden ayrılmaktadır. Günlük, günün tespiti ya da fotoğrafıysa, hatırat bütün bir hayatın veya bir safhanın, bir tarafının hafızadaki kalıntılarının sonradan çekilmiş fotoğrafıdır. Hatırat kişinin kendi hayat anlayışı ve zihniyet yapısından geçerek kâğıda yansımış bir tasvirdir. Bunun içindir ki insan ruhunun karmakarışık ve bilinmeyenlerle dolu ruh halinin ürünü olan hatırat aynı zamanda tarihin en hassas ve tehlikeli malzemesini teşkil eder (Birinci 2001: 19). Anılar ve yaşam öyküleri

* Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi / TOKAT
murathanilce2002@hotmail.com

bakımından Osmanlı Devleti'nin son çeyrek yüzyılı ve milli mücadele yılları daha çok örneğe sahiptir (Berber 2007: 135).

Yakınçağ tarihi ve özellikle İkinci Meşrutiyetin ilanı (1908) sonrasına dair tarih araştırmalarının en önemli kaynaklarından biri de hatırat türünden eserlerdir. Edebi bir tür olarak hatırat kavramı ve terimi yeni olmakla beraber yazılı en eski metinler arasında hatıraların da yer aldığı bilinmektedir. Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan'ın kendi ifadesiyle kaleme alınmış Göktürk Kitabeleri, Babür Şah'ın Babür-name isimli eserleri devlet adamlarının yazdığı ilk hatırat örnekleri arasında zikredilebilir (Okay 1997: 445).

Kişilerin anıları yazma nedeni birbirinden çok farklı olabilir. Bu nedenlerden yaygın olanları şunlardır: Unutulma korkusundan kurtulmak, kaybolup gitmesine razı olamayacağı bir gerçeği ortaya koymak, yazma alışkanlığı, birlikte yaşadığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı belirtmek, tarih ve kamuoyu karşısında hesap vermek, gelecek kuşaklara ders vermek, siyasal hasımlarını kötülemek ya da kendini savunmak (Akar-Karakoç 2004: 385).

Hatırat türünün Osmanlı Devleti'nde asıl gelişmesi ve yaygınlaşması İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra olmuştur. Bilhassa Sultan İkinci Abdülhamid devrinin devlet ricali eski devrin hatalarından kendilerini dışarıda tutmak ve sorumlulukları olmadığını göstermek amacıyla bir kısmı alelacele bir kısmı ise sonradan hatıralarını kaleme almışlardır (Birinci 2001: 20). Bu yönüyle İkinci Meşrutiyet döneminde ortaya konan hatırat yazılış sebeplerine göre bakmak gerekir. Bu dönemin hatıratı Birinci tarafından üç grupta tasnif edilmiştir:

1. Sultan Abdülhamid devri devlet adamlarından hatıralarını yazanlar

Kamil Paşa, Said Paşa, Maarif Nazırı Haşim Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Serasker Rıza Paşa, Mekatib-i Askeriye Nazırı Mustafa Zeki Paşa, Paris Sefir-i Kebir'i Salih Münir Paşa, Selim Melhame Paşa. Bunlardan Kamil ve Said Paşalar birbirlerinin hatıratına karşı birer de reddiye yazmışlardır.

2. İkinci Meşrutiyetin ilanında bir emeği ve şeref payı olduğunu ifade etmek için yazanlar

Leskovikli Mehmed Rauf (Kıpçak), Mehmed Reşid (Şahingiray), İbrahim Temo, Kazım Nami Duru, Midhat Şükrü Bleda, Kürt Şerif Paşa ve diğerleri.

3. Büyük savaşlardan sonra çekilen acıları tasvir eden ve harplerdeki başarılarını ifade etmek için yazanlar

Bu türün ilk örnekleri 93 Harbine aittir. A. Muhtar Paşa, Mehmed Arif ve Zağra Müftüsü Raci Efendi ve diğerleri. Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarından sonra hatıralarını yazanlar: M. Muhtar Paşa, Ali Fuad Cebesoy ve diğerleri.

Osmanlılarda 1876–1922 arasında süren anayasal saltanat dönemine Meşrutiyet Devri denmektedir. Türkçe literatürde Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği 23 Aralık 1876'dan Meclis-i Mebusan'ın geçici olarak tatil edildiği 13 Şubat 1878'e kadar geçen sürece Birinci Meşrutiyet, meclisin yeniden toplanmaya davet edildiği 23–24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922'ye kadarki döneme de İkinci Meşrutiyet dönemi denmektedir (Haniç 2004:388).

Bu dönemde Osmanlı Devleti, çok partili yaşama geçiş, 31 Mart Vakası, Bab-ı Ali Baskını, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve bir de Birinci Dünya Savaşı'na sahne olmuş ve onu yıkıya götüren olaylara tanıklık etmiştir. Bu sebeple ilanın yüzüncü yılını kutladığımız II. Meşrutiyet Dönemi ile ilgili yayınlanan hatırat bibliyografyası hazırlamaya karar verdik.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Hatırat Bibliyografyası

Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair, Sultan Abdülhamid-i Sani; Suret-i Hal'i*, Hilal Matbaası, İstanbul 1918.

Abdülmecid Fehmi, *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci-Ayşe Şen, Akademi Kitabevi, İzmir 1993.

Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, Yayına Hazırlayan: Yüksel Kanar, Cilt: I-II, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul (1326) 1919.

Ahmed Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Hatıraları*, Sadeleşiren: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı Ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Yayınlayan: Faik Reşit Unat, Ankara 1960.

Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım (1872–1946)*, Güler Basımevi, İstanbul 1946.

Ali Haydar Midhat, *Menfa-yı İhtiyar-ı Hatıratı, Souvenir de Mon Exil Volontarie*, Imprimerie Internationale, Cenevre 1905.

Ali Kemal, *Ömrüm*, Hazırlayan: Zeki Kunalalp, İsis Yayınları, İstanbul 1985.

Ali Kemal, *Yıldız Hatırat-ı Elimesi*, İkbāl-i Millet Matbaası, İstanbul 1326.

Ali Said, *Saray Hatıraları-Sultan Abdülhamid Hanın Hayatı*, Minber Matbaası, İstanbul 1338–1340 (Hazırlayan: Ahmet Nezih Gültekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1994).

Altay, Fahrettin, *Görüp Geçirdiklerim, On Yıl Savaş 1912–1919 Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

Altınay, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tahassüsler)*, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1919.

Amiral von Tirpitz, *Tirpitz'in Hatıraları*, Çeviren: Sait Talat, Deniz Matbaası, İstanbul 1932.

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Ankara 1957 (TTK Yayınları, Ankara 1988).

Arikoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961.

Atay, Falih Rifki, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914–1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1965.

Atay, Falih Rifki, *Ateş ve Güneş (Suriye ve Filistin Savaş Hatıraları)*, İstanbul 1918.

Atay, Falih Rifki, *Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar (1881–1938)*, Doğan Kardeş Matbaası, Ankara 1969 (Bateş Yayınları, İstanbul 1984).

Ayni, Mehmet Ali, *Hatıraları*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Büyük Erkan-ı Harbiye Basımevi, Ankara 1934.

Balkır, S.Edip, *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1914)*, İstanbul 1968.

[Basiretçi] Ali, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayı-i Mühimme*, Hüseyin Enver Matbaası, İstanbul 1325 (1909) (Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu, Hayat Tarih Mecmuası-ilave-, İstanbul 1972).

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş*, VIII Cilt, Baha Matbaası, İstanbul 1965–1972 (Yayın Yönetmeni: Serpil Demirtaş, Sabah Kitapları, İstanbul 1997)

Baykal, Bekir Sıtkı, *İbretnüma, Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, TTK Basımevi, İstanbul 1942 (TTK Basımevi, Ankara 1968).

Baytın, Arif, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen III. Alay Sancağı (Hatıralar)*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1946.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 4 Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964–1967.

Belge, Mustafa Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Ankara*, Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yayınları, Ankara 1982.

Berkman, A. Tevfik, *Engelli-Engeli Uzun Yollar: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi 'Bir Hayat Anıları' 1900–1987*, İstanbul 1987.

[Beyatlı], Yahya Kemal, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Nihat Sami Banarlı, Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1960.

Beyatlı, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1986.

Beyatlı, Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, , İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1976.

Biren, Mehmed Tevfik, *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in İkinci Abdülhamid,, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları1-2*, Hazırlayan: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları İstanbul 1993.

Bleda, Midhat Şükrü (İttihad ve Terakki Katib-i Umumisi), *Bir İmparatorluğun Çöküşü*, Yayına Hazırlayan: Turgut Bleda, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.

Bolayır, Ekrem Namık, *Osmanlı Ordusuna 10 Temmuz Hatırası, Sene 1324*, Ruşen Matbaası, İstanbul 1327.

Bolayır, Enver, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.

Butbay, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

Bülkat, Esat,, *Esat Paşa'nın Çanakkale Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul 1975.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk (Okul ve Genç Subaylık Hatıraları)*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1967.

Celeddin Paşa (Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Oğlu), *Madalyonun Tersi*, Hazırlayan: Samih Nafiz Kansu, Gür Kitabevi, İstanbul 1970.

Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), *Hatıralar: İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Hazırlayan: Behçet Cemal, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977.(Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.)

Cemal Paşa, *Hatırat 1913–1922*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1922.

Cemaleddin Efendi, *Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Hatırat-ı Siyasiyesi (1330'da Mısır'da tahrir edilmiştir.)*, Dersaadet 1336/1920 (Yeni Harflerle: *Siyasi Hatıralar,1908–1913*,Hazırlayan: Ziyaeddin Engin, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978).

Cevat Bey, *II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Ankara 1985.

Çakır, Fahri, *Elli Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları*, Çınar Matbaası, İstanbul 1967.

Çalışlar, İzzeddin, *On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Hazırlayan: İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.

Çelik, Recep, *Kölemen Abdullah Paşa, 1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu komutanı Abdullah Paşa'nın Hatıratı (Tahlil ve Metin)*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Çokay, Mustafa, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan Neşriyatı, Paris-Berlin 1937.

Delibaşı, Nizamettin, "Hatıralarım", *Canlı Tarihler*, Cilt:4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946.

Djermal Pahsa, Ahmad, *Memoirs of a Turkish Statesman(1913-1919)*, Londra 1922.

Duru, Kazım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.

Duru, Kazım Nami, *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım*, İstanbul 1959.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Sadeleştiren: Ziyad Ebuzziya, 3 Cilt, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973-1974.

Eğre, Rağıp Nurettin, *Babamın Emanetleri: Rağıp Nurettin Eğre'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı, 1915-1919*, Hazırlayan: Güneş N. Eğre-Akter, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Hatıraları(1881-1908)*, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Erden, Ali Fuad, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Erkin, Behiç, *Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıralar*, TTK Basımevi, Ankara 1958. (*Belleten*, Cilt:20, Sayı:80'den ayırabım.)

Esat Paşa, *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, Baha Matbaası, İstanbul 1975.

Falkenheim, Eric von, *General Falkenheim'in Hatıratı*, Çeviren: Mehmet Nihad, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1340.

Felek, Burhan, *Yaşadığımız Günler*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

Foch Mareşal, *1914-1918 Harbinin Tarihine Yarayacak Hatıralar*, 2 Cilt, Çeviren: Hüseyin Rahmi, Askeri Matbaası, İstanbul 1939.

Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, Hazırlayan: İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul 1973.

Goltz, Comlar von Der, *Goltz Paşanın Hatıratı*, Çeviren: Salih Erkuş, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.

Grey, Edward, *Twenty five years, 1892–1916*, Londra 1925.

Güralp, Şerif, *Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesi'nden Filistin'e*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003.

Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Yedigün Yayınları, İstanbul 1972.

Halilefendizade Cemaleddin Efendi, *Şeyhülislam Merhum Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi*, İstanbul 1336.

Hardinge, Charles, *Old Diplomacy*, Londra 1947.

Hasan Amca (Hasan Vasfi Kıztaşı), *Doğmayan Hürriyet*, Akım Yayınları, İstanbul 1958 (*Doğmayan Hürriyet/Bir Devrin İç Yüzü 1908–1918*, Arba Yayınları, İstanbul 1989).

Hasan Rami Paşa, *Hatırat*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1908 (*II.Abdülhamid'in Bahriye Nazırlarından Hasan Rami Paşa'nın Hatıraları*, Hayat Tarih Mecmuası Eki, İstanbul 1972.)

Hüseyin Hüsnü Bey, *Doktor Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden Trablusgarp Savaşı*, Yayına Hazırlayan: Mebrure Değer, İstanbul 1988.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Sadeleştiren: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1987.

İhsan Latif Paşa (İzmir Valisi), *Bir Serencam-ı Harb: Harb-ı Umumi Safahatına Ait Hatırat*, Sadeleştiren: Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İzmir 1988.

İhsan Paşa, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış Sibiry'a'da Esaretten Kaçış, İhsan Paşa'nın Anıları*, Bilgehan Basımevi, İzmir 1985.

İlden, Köprülü Şerif, *Sarıkamış*, Hazırlayan: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

İnan, Afet, *Atatürk'ün Viyana Karlsbat Hatıraları(Karlsbatta Geçen Günlerim)*, TTK Basımevi, Ankara 1970.

İnönü, İsmet, *Hatıraları*, Hazırlayan: Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987

İnönü, İsmet, *İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yılları (1884-1918)*, Hazırlayan: Sebahattin Selek, Burçak Yayınları, İstanbul 1969..

İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Editör: Sommerville Story, Londra 1920.

Kadri, Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Ekicigil Yayınevi Matbaası, İstanbul 1957.

Kalaç, Ahmed Hilmi, *Kendi Kitabım*, Ankara 1960.

Kamil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1329/1913.

Kamil Paşa, *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt-Doğu Rumeli Meseleleri, Kamil Paşa'nın Anıları*, Hazırlayan: Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul 1991.

Kanaldı, Şükrü, *Irak Muharebelerinde 3. Piyade Alayı Hatıraları*, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1945.

Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, Tecelli Basımevi, İstanbul 1937 (*Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik*, Emre Yayınları, İstanbul 1994./*Cihan Harbi'ni Nasıl İdare Ettik*, Emre Yayınları, İstanbul 1994).

Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Emre Yayınları, İstanbul 2005.

Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, Nasıl Kuruldu, Nasıl İdare Olundu?*, Türdav Ofset Tesisleri, İstanbul 1982.

Kazım Karabekir, *Hayatım*, Hazırlayan: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul 2005.

Kazım Karabekir, *Kazım Karabekir'i Anlatıyor*, Hazırlayan: Uğur Mumcu, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Karay, Refik Halid, *Bir Ömür Boyunca*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Karay, Refik Halid, *Minelhab İlelmihrab, 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1964.

Karay, Refik Halid, *Üç Nesil, Üç Hayat*, S. Lütfi Kitapevi, İstanbul 1937.

Kerkük, Mahmud Nedim, *Hatıratım 1334 (1918): Mazinin Karanlıklarından İstikbalin Aydınlıklarına Doğru Diyarbakir*, Hazırlayan: Ali Birinci, Altıncüce Yayınları, Ankara 2002.

Kestelli, Raif Necdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Batışı (Uful): Edirne Savunması*, Hazırlayan: Veliye Özdemir, Arma Yayınları, İstanbul 2001.

- Kırhan, Celal, *Mondros'tan Lozan'a (Kurtuluş Yıllarında Geçmiş Günler)*, Sırlar Matbaası, İstanbul 1963.
- Kocatürk, Kenan, *Bir Subayın Anıları:1909–1999*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957.
- Kuşçubaşı, Eşref, *Hayber'de Türk Cengi-Teşkilat-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1997.
- Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, Hazırlayan: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1991.
- Madanoğlu, Cemal, *Anılar (1911–1953)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Mahmud Muhtar Paşa (Katırcıoğlu), *1328 Balkan Harbinde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Hatıratına İkinci Şark Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın Cevabı*, Matbaa-i Emin, Kahire 1930.
- Mahmud Şevket Paşa, *Sadrızam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988
- Mayakon, İsmail Müştak, *Mebusan Hatıralarım*, Nümune-i Tıbaat Matbaası, İstanbul 1324/1908.
- Mehmed Arif, *Miralay Arif'in Hatıratı, 1913–23*, Sadeleştiren: Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul 1970.
- Mehmed Asaf, *1909 Ermeni Olayları ve Anılarım*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1982.
- Mehmed Emin, *Gelibolu Hatıratı*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1327.
- Mehmed Emin, *Harb-i Umumide Irak Cephe-i Harbine Ait Hatıratımdan Bir Safha (Selmanıpak Meydan Muharebesi)*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1337.
- Mehmet Kadri Nasih, *Serayih, Kanun-ı Esasi ve Havatır Hatıratı*, Paris 1912.
- Mehmed Murad (Mizancı), *Enkaz-ı İstibdat İçinde Züğürdün Tesellisi*, Matbaa-i Amidi, İstanbul 1329/1913 (Hazırlayan: Celile Argıt Eren (Ökten), Marifet Yayınları, İstanbul 1997).
- Mehmed Murad (Mizancı), *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdat (Harbiye Nezaretinde Tevkifim ile Netayic-i Garibes)*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1326/1910 (Hazırlayan: Celile Argıt Eren (Ökten), Marifet Yayınları, İstanbul 1997)

Mehmed Murad (Mizancı), *Tatlı Emeller Acı Hakikatler yahut Batn-ı Müstakbel Adab-ı Siyasiye Tarihi*, Neşreden: Tahazade Ömer Faruk, İstanbul 1330 (Hazırlayan: Celile Argıt Eren (Ökten), Marifet Yayınları, İstanbul 1997)

Mehmed Selahaddin, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1989.

Mehmed Tevfik Bey, *Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Hazırlayan: F.Rezan Hürmen, Arba Yayınları, İstanbul 1993.

Mehmed Tevfik Bey, *Mehmed Tevfik Bey'in Hatıraları 1*, Hazırlayan: F. Rezan Hürmen, Arba Yayınları, İstanbul 1993.

Menteşe, Halil, *Eski Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Hatıraları*, Hazırlayan: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Mevlanazade Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, Çeviren: Berire Ülgenci, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.

Muhiddin Vecihi, *Cihan Harbine Dair Hatıralarımdan (Filistin Ricatı)*, Askeri Matbaa, İstanbul 1317.

Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, Akşam Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1933.

Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları yahut Tarih-i Matem*, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1328.

[Biren,] Naciye Nevval, *Münevver Bir Türk Hanımı: Ressam Naciye Neyyal Hanımefendi'nin Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet hatıraları*, Hazırlayan: Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.

Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, Hazırlayan: O. Gazi Alişiroğlu, Burak Yayınları, İstanbul 1992.

Nadi, Yunus, *İhtilal ve İnkılab-ı Osmanî*, İstanbul 1909 (1326). 31 Mart–21 Nisan 1959 tarihli Cumhuriyet gazetesinde de yayımlanmıştır.

Niyazi Resneli, *Hatırat-ı Niyazi yahut Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmanî'den Bir Sahifa*, Sabah Matbaası, İstanbul 1326/1910 (*Balkanlarda Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, Gazete, Dergi, Kitap Basım ve Yayımları A.Ş., İstanbul 1975./*Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, Hazırlayan: Nurer Uğurlu, Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003)

Nur, Rıza, *Cemiyet-i Hafiyeh*, Selanik Matbaası, İstanbul 1330.

Nur, Rıza, *Gurbet Dağarcığı, 1913–1919*, Matbaa-i Hindiyeye, Mısır 1919.

Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Yayınları, 4 Cilt, İstanbul 1967–1968.

Nur, Rıza, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu?Nasıl Öldü?*, Hazırlayan: İlhami Yalınkılıç, Kitapevi, İstanbul 1996.

Okday, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınları, İstanbul 1975.

Okday, Şefik, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa*, Marsan Matbaacılık, İstanbul 1986.

Okday, Şefik, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*, Sema Matbaacılık, İstanbul 1988.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Hazırlayan: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

Orbay, Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları (İstanbul'da Mütareke Arifesinden İşgale Kadar Geçen Kara Günlerin Acı Hatıraları)*, Selamet Matbaası, İstanbul 1930.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 Cilt, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Orbay, Rauf, *Orhan Kemal'in Babası Abdülkadir Kemali'nin Anıları*, Hazırlayan: Işık Öğütçü, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralar)*, Güven Basımevi, İstanbul 1960.

Osmanoğlu, Şadiye, *Hayatımın Tatlı ve Acı Günleri*, Bedir Yayınları, İstanbul 1966.

Öge, Ali Rıza, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, Bursa 1957.

Öktem, Haydar Rüştü, *Mütareke ve İşgal Anıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Pears, Sir. Edwin, *Forty Years in Constantinople*, Londra 1916.

Ramsay, Sir W. M., *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary*, Londra 1909.

Rey, Ahmed Reşid, (H. Nazım), *"Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)", Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınları, Yeni Matbaa, İstanbul 1945.

Rey, Ahmed Reşid, (H. Nazım), *Hayat ve Hatıratım*, Cilt: 1-2 Altındağ Yayınları, İstanbul, 1967-1968.

Rüşdi Paşa, *Yemen Hatırası*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1325-1327/1909. (*Ah O Yemendir (Yemen Hatıratı)*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, Berikan Yayınları, Ankara 2004.)

Ryan, Sir Andrew, *The Last of The Dragomans*, Londra 1951.

- Sabis, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, 5 cilt, Yayına hazırlayan: Turgay Sabis, Nehir Yayınları, İstanbul 1990–1993.(I. baskı, 1953)
- Sabuncu, Luis, *Yıldız Sarayında Bir Papaz (Luis Sabuncu'nun Hatıraları) (1888–1911)*, İstanbul 1952.
- Sadrazam Sait Paşa, *Sait Paşa'nın Hatıratı*,2 Cilt, İstanbul 1328. (*Anılar*, Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu, Hür Yayın ve Ticaret AŞ, İstanbul 1977)
- Sadrazam Sait Paşa, *Sait Paşa'nın Kamil Paşa'nın Hatıratına Cevapları(Şarki Rumeli, Mısır ve Ermeni Meseleleri)*, Tanin Matbaası, İstanbul 1327.
- Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey*, Annapolis 1927.
- Savaşkan, Cemal, *Yüzbaşı Cemal'in Anıları, Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996.
- Sazanov, Serge, *Fateful Years*, Londra 1928.
- Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım (1905–1950)*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968.
- Simavi,Lütfi (Başmabeynci Lütfi Bey), *Sultan Mehmed Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayda Gördükleri*, Kanaat Matbaası,İstanbul 1342/1924. (*Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, tarihsiz)
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene: Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892–1922*, Şaka Matbaası, İstanbul 1950.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, “*Hatıralar, Atina Sefareti 1913–1916*”, *Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınları, İstanbul 1946.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi(I. Kısım 1918–1922)*,Ülkü Basımevi, İstanbul 1953.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler(Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918–1922)*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Siyasi Dağarcığım*, Eskiçigil Matbaası, İstanbul 1957.
- Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Hareket Yayınları, İstanbul 1974.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Abdülhamid Anlatıyor*, Kardeş Matbaası, Serdengeçti Neşriyatı, Ankara tarihsiz.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Hazırlayan: İsmet Bozdağ, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Abdülhamid Anlatıyor(Abdülaziz'in Öldürülmesini, Hürriyet'in İlanını, Midhat Paşa Meselesini, 31 Mart Vakasını, Bal-*

kanlar ve Ermeni Meselesini, *Saltanattan Düşürülmesini*), Kardeş Matbaası, Ankara 1964.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)*, Hazırlayan: İsmet Bozdağ, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1975. (Pınar Yayınları, İstanbul 2000.)

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sani*, Hazırlayan: Vedad Örfi (Bengü), Cihan Biraderler Matbaası, Cihan Kitaphanesi, İstanbul 1338–1340/1922.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri ve Midhat Paşa'nın Taif Zindanından Gönderdiği 8 Mektup*, Bozdağ Kitabevi, Bursa 1340/1924.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Hazırlayan: Alaeddin Yalçınkaya, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.

Şerafeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıralarım*, 3 Kitap, Kahire 1326–1327. (*Anadolu'da ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, Kahire 1969.

Şerif Paşa, *Meşrutiyete Doğru Ben ve Hayatım*, İstanbul 1911.

Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakki'ye Muhalefet (1908–1911 Ekim, İslahat-ı Esasiye Fırkası Programı)*, Nehir Yayınları, İstanbul 1996.

Şevki Baslu, *Harbi Umumide Müstakil Süvari Livası Harekâtından Bir Yaprak (Paşaeli, Irak-ı Arap ve Acemde ve İstiklal Mücadelesinde Bölüğün Mektebi)*, Harbiye Matbaası, İstanbul 1924.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Şeyhülislam-ı Esbak Cemaleddin Efendi Merhumun Hatırat-ı Siyasiyesi*, Dersaadet 1336 (*Siyasi Hatıralar (1908–1913)*, Sadeleştiren: Siyaeddin Engin, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi No. 119, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978)

Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, Ahmed Halid Kitaphanesi, İstanbul 1931.

Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Hazırlayan: Enver Bolayır, Bolayır Yayınevi, İstanbul 1946. (Hazırlayan: Mehmet Kasım, Say Yayınları, İstanbul 1986./Hazırlayan: Alpay Kabacalı, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.)

Talat Paşa, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, Derleyen: Cermal Kutay, 3 Cilt, Kültür Matbaası, İstanbul 1983.

Tansu, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, 3. baskı, İstanbul 1969.

Tansu, Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Anlatan: Galip Vardar, İstanbul 1960.

Tarcan, Selim Sırrı, *Hatıralarım*, İstanbul 1946.

Tekin, Metin, *Sarıkamış'tan Sibiryaya: Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1908-1914)*, cilt: 2, İstanbul 1931 (Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993)

Tonguç, Faik, *Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayının Hatıraları*, Ankara 1960.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Güven Yayınevi, İstanbul 1951 (İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982./Hazırlayan: Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, Arma Yayınları, İstanbul 1994./Hazırlayan: Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002)

Topuzlu, Cemil, *“Operatör Cemil Paşa Hatıraları”*, *Canlı Tarihler*, Cilt:2, Türkiye Yayınları, İstanbul 1945.

Townsend, A.F., *A Military Consule in Turkey*, Londra 1910.

Tugay, Emine Foad, *Three Centuries*, Londra 1963.

Tunççapa, Şakir, *Çanakkale Harbi Hatıralarım*, Deniz Basımevi, İstanbul 1958.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İştittiklerim*, TTK Basımevi, Ankara 1951. (3. basım, TTK Yayınları, Ankara 1984.)

Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım; Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi (Son Hatıralar)*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1965.(Özgür Yayınları, İstanbul 2003.)

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Bir Acı Hikâye*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991.

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1969.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Hamit Matbaası İstanbul 1930.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Çanakkale’de Savaşanlar Dediler ki*, Ankara 1960.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *İki Saltanat Arasında (Altıncı Sultan Mehmed Han'ın İlk Muayedesini ve Kılıç Alayı)*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1334/1918.

Ünüvar, Safiye, *Saray Hatıralarım*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1964.

Sunata, İsmail Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003.

Sunata, İsmail Hakkı, *The Story of My Struggles*, Londra 1913.

Vahdettin, Nevzat, *Yıldız'dan Sanremo'ya (Vahdettin'in Dördüncü Kadınefendisi Nevzat Vahdettin'in Hatıraları ve 150'liklerin Gurbet Maceraları)*, Arma Yayınları, İstanbul 1999.

Vardar, Galip, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Hazırlayan: Samih Nafiz Kansu, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1960.

Waugh, Sir Telford, *Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, Londra 1930.

Whitman, Sidney, *Turkish Memories*, Londra 1914.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Sadeleştiren: Rauf Mutluay, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976.

Yetimzade M. Tevfik Hamdi, *Bürokrat Tevfik Biren'in Sultan II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Anıları*, Hazırlayan: Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.

Zeki Paşa, *1912 Balkan Harbine Ait Hatıratım*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1337.

Zeki Paşa, *Çanakkale'den Hatıralar*, Hazırlayan: Kadri Ener, Sucuoğlu Basımevi, İstanbul 1954.

Gazete ve Dergilerde Yer Alan Hatırat Bibliyografyası

Akar, Mehmet Şefik, "Çanakkale Arburnu Savaşları ve 27. Alay", *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, Sayı: 40, İstanbul 1935.

Akelsoy, İhsan, "I. Dünya Harbinde Bir Türk Subayının Afrika Hatıraları", *Hayat Tarihi Mecmuası*, Sayı: 5, Haziran 1970.

Balkan, Ethem Ruhi, "İttihatçılığın Temelini Atanlar", *Yakın Tarihimiz*, Cilt:1.

Başar, Ahmet Hamdi, "Meşrutiyetten Cumhuriyete", *Barış Dünyası Dergisi*, Hatıralar.

Cavit, Mehmet, "Meşrutiyet Devri'ne Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 3 Ağustos 1943–22 Aralık 1946.

Cemal Paşa, "Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Olayı", *Yakın Tarihimiz*, Cilt:4.

Cevat Paşa, "Çanakkale'de Mehmetçik General Cevat Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 1.

Conk, Cemil Cahit, "Abdülhamid'i Meşrutiyete Döndürmek İçin Ne Yapacaktım", *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 4.

- Çavuşoğlu, Şeref, “İttihat ve Terakki'nin Gizli Planı”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt:1. Dr. Fethi, “Sadrazam Tefik Paşa'nın Büyük Gafleti”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 4. Deliorman, Necmettin, “Atatürk'ün Sofya Hatıraları”, *Hergün*, İstanbul Eylül-Ekim 1955.
- Duman, Cevat, “Birinci Dünya Harbinde Bir Erin Hatırası”, Anlatan: Mehmet Nuri, *Hayat Tarihi Mecmuası*, Sayı: 2, Mart 1970.
- Erdal, Rifat, “Bir Yedek Subayın Birinci Dünya Harbi Hatıraları”, *Hayat Tarihi Mecmuası*, Sayı: 1, Şubat 1970.
- Erkin, Behiç, “Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıraları”, *Bellekten*, Cilt: XX, Sayı: 80, 1956.
- Giray, Muharrem, “Halit Paşa'dan Hatıralar”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2.
- Gökberk, Şükrü Naili, “Çanakkale'de Mehmetçik, General Şükrü Naili Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt:1.
- “Galip Paşa'nın Hatıraları”, *Hayat Tarih*, Sayı: 7, Ağustos 1966.
- “Hürşit Paşa'nın Kabine Hatıraları”, *Hayat Tarih*, Sayı:15, Ocak 1964.
- Hayriye Hanım, “Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2.
- İğdemir, Uluğ, “Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları”, *Bellekten*, Cilt: VII-2, Sayı: 28, 1943.
- İnan, Afet, “Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyân” (Atatürk'ü Dinlerken), *Bellekten*, Cilt: VIII, Sayı: 31, 1944.
- Said Paşa, “Yakın Tarihten Sesler, Abdülhamid'le Meşrutiyetin İlk Selamlığında Aynı Arabada”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2.
- Said Paşa, “Abdülhamid'in Kararsızlığı”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2.
- Sedes, İ.Halil, “İhtilalin Mukadderatı ve Canlı Bir Hatıra”, *Tarih Hazinesi*, Sayı: 15, Ocak 1952.
- “Sultan Hamid'in Selanik'teki Muhafızı Rasim Bey'in Hatıraları”, *Hayat Tarih*, Sayı: 10, Kasım 1966.
- Talat Pahsa, “Posthumous Memoirs of Talat Pahsa”, *Current History*, Cilt: V, New York 1921.
- Wambery, Armin, “Personel Recollections Of Abdul Hamid and His Court”, *The Nineteenth Century*, Cilt: LXVI, Temmuz 1909, s. 69-88.

Kaynakça

- ALKAN, Ahmet Turan (2001), *İkinci Meşrutiyet Devri'nde Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- AHMAD, Feroz (1971), *İttihat ve Terakki (1908–1914)*, Çeviren: Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları.
- AKAR, Şevket Kamil- Karakoç, İrfan (2004), “Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul : Bilim ve Sanat Vakfı Yayını.
- AKŞİN, Sina (1977), “Türkiye’de Anılar ve Biyografiler”, *Felsefe Kurumu Seminerleri (Türkiye’de Tarih Eğitimi)*, Ankara: Felsefe Kurumu Yayını.
- _____ (1970), *31 Mart Olayı*, Ankara: AÜSBF Yayınları.
- ALTINOVA, Banu (2001), *1908–1918 Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türünün Edebi Özelliklerinin İncelenmesi*, Danışman: Prof. Dr. Alemdar Yalçın, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- BERKES, Niyazi (2007), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, 7. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERBER, Ergin (2007), *Türk Dış Politikası Çalışmaları- Cumhuriyet Dönemi İçin Ulusal Rehber*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BİRİNCİ, Ali (2001), *Tarih Yolunda (Yaygın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1966), *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I-II, 3. baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (2004), “Meşrutiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, 3. baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- KODAMAN, Bayram; Ünal, Mehmet Ali (1996), *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- KORAY, Enver (1959), *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729–1955)*, 2. baskı, Ankara: Maarif Vekaleti Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, S. (1991), *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- LEWIS, Bernard (1991), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kırıatlı, 4. baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1983), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895 -1908*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- OKAY, M. Orhan (1997), “Hatırat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- OLGUN, İbrahim (1972), “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili/Anı Özel Sayısı*, İstanbul.
- _____ (1972), “Anı Kaynakçası”, *Türk Dili/Anı Özel Sayısı*, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007), *Son İmparatorluk Osmanlı*, 6. baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖZÇELİK, İsmail (1993), *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, İstanbul: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, Emin (1972), “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, *Türk Dili/Anı Özel Sayısı*, Cilt: 25, Ankara.
- Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu* (1978), Yayına Hazırlayan: Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- STANFORD, J. Shaw-Stanford, Ezel Kural (2006), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, Cilt:2, 2. baskı, İstanbul: e Yayınları.
- TEKELİ, İlhan (2001), “Bireyin Yaşamı Nasıl Tarih Oluyor”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 95, Cilt: 16, İstanbul:Tarih Vakfı Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidi (1985), *Tarihte Usul*, 4. baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- UÇAROL, Rifat (1995), *Siyasi Tarih (1789–1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- YALÇIN, E. Semih (2003), *Türkiye Cumhuriyetinin Kaynakları*, Ankara: Berikan Yayınları.
- YAVUZ, Yusuf Şevki (1997), “Havatr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- http://seyhan.library.boun.edu.tr/screens/opacmenu_tur.html (01.05.2008).
- <http://www.library.hacettepe.edu.tr/> (05.05.2008).
- <http://mksun.mkutup.gov.tr/F> (10.05.2008).
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/dokumantasyon/> (15.05.2008).
- [library.ircica.org/](http://www.library.ircica.org/) - 26k (16.05.2008).
- <http://www.kutuphane.istanbul.edu.tr/library/default.htm> (17.05.2008).

An Essay on the Bibliography of Memoirs on The Second Constitutional Era

Murat HANILÇE*

Abstract: This year is the centenary of the Second Constitutional Era, which is one of the most significant turning points in Turkish history. The period of the Ottoman Empire's final dissolution, the Second Constitutional Era, began with the 1908 Young Turk Revolution, shortly after which Sultan Abdülhamid II restored the constitutional monarchy, with reduced powers for the imperial dynasty, and a series of elections resulted in the gradual ascendance of The Committee of Union and Progress's (CUP) domination in politics. In our study we give examples from the memoirs of the statesmen and commanders of the Second Constitutional Era.

Key Words: Memoirs, The Second Constitutional Era, Bibliography

*Gazi Osman Paşa University, Institute of Social Sciences, Program in Modern History / TOKAT
murathanilce2002@hotmail.com

Сборник воспоминаний о Эпохе 2-ого Мешрутийета

Мурат ХАНИЛЬЧЕ*

Резюме В этом году мы отмечаем сто лет со дня объявления Эпохи 2-ого Мешрутийета (Эпоха 2-ой Конституции)- одного из поворотных событий в истории Турецкой Республики. Днём объявления Эпохи 2 ого Мешрутийета считается 23-24 июля 1908 года. Точная дата окончания этого периода историками не отмечена, это может быть 30 октября 1918 – Мондрокское Перемирие , 20 января 1921 года – Издание Основного Закона или 1 ноября 1922-свержение правления падишаха.В этот период происходят важнейшие изменения в турецкой истории.В данной статье мы собрали воспоминания политических деятелей того времени.

Ключевые Слова: Воспоминания, 2-ой Мешрутийет, Библиография

* Осман Гази Паша- Университет, Институт социальных знаний , Кафедра. Новейшей Истории / г.ТОКАТ
murathanilce2002@hotmail.com

Bahçe Dergisi (1908–1910)

Celal ASLAN*

Özet: Meşrutiyet döneminin hemen başında yayımlanmaya başlanan süreli yayınlardan biri de *Bağçe* mecmuasıdır. Bahçe, 1904–1905 yılları arasında yayımlanan *Çocuk Bağçesi* adlı süreli yayının devamı niteliğindedir. Dergide yazıları yayımlanmış olan yazarların çoğu genç olmakla birlikte ileriki yıllarda kültür ve edebiyat dünyasında önemli çalışmalara imza atmış kişiler olarak görünürler. Bu açıdan Bahçe'nin aynı zamanda yazarlık eğitimi bakımından da önemli işlevler taşıdığı söylenebilir. Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde önemli bir yayın olarak beliren Bahçe dergisinin ana hatları ile tanıtılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Bahçesi, Bahçe, Selanik, II. Meşrutiyet, dergi

1. Döneme Toplu Bir Bakış

Bahçe dergisi, 1908 Temmuz'unda Selanik'te yayımlanmaya başlanmıştır. Bilindiği gibi İkinci Meşrutiyet, Türk kültür ve siyasi tarihinde önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Yayın ve edebiyat dünyası II. Meşrutiyet'e kadar susmuş, ancak 1908'de hürriyetin ilanı ile canlanmış ve yayın sayısında büyük bir artış görülmüştür. *Bahçe* dergisi de bu dönemde yayın hayatına dönmüştür.

II. Abdülhamit'in tahtta bulunduğu 1876–1909 arası, Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta bir yığın problemle yüz yüze geldiği bir dönemdir. Avrupa'nın akıl almaz bir hızla ilerlemeye geçtiği bir dönemde Osmanlı Devleti, bu gelişime ayak uyduramamış ve gün geçtikçe bütün gücünü kaybetmeye ve imparatorluğun eski asırlardaki ihtişamını yitirmeye başlamıştır. II. Abdülhamit, tahtta bulunduğu otuz üç yıl boyunca, değişik politikalara başvurarak durumu en azından muhafazaya çalışmıştır. Ancak değişen şartlar nedeniyle pek çok unsurdan oluşan böyle bir devleti idare etmek artık kolay olmayacaktır.

Osmanlı Devleti dışta bilhassa Balkanlar'da problem yaşamaktaydı. Bu dönemde Balkanlar, devletin her gün kan kaybına uğradığı, bütün gücünü yıpratdığı bir coğrafya konumundadır. Osmanlı Devleti, Müslim ve gayrimüslim birçok ulustan oluşan bir devletti ve devlet idaresi bu ayrılığı, beş altı asır

* Moldova Devlet Üniversitesi Türk Kültür Merkezi / ANKARA
celaslann@gmail.com

boyunca dünya tarihinde eşine az rastlanan bir uyumla yönetmiştir. Ancak Avrupa ile yakından irtibatlı olan bu coğrafyada, 1789 Fransız İhtilâli ile başlayan milliyetçilik ve hürriyetçilik akımları kısa zamanda etkili olmayı başardı. Zaten öteden beri devlet, Balkanlar'da otoritesini daima esnek tutma politikasını tercih etmişti. Böylece Osmanlı Devleti için haricî-dahilî fikrî ve siyasi akımların bu coğrafyada kök saldığını ve geliştiğini görmekteyiz. Özellikle Selanik ve Manastır başta olmak üzere Balkan şehirleri II. Abdülhamit dönemi içerisinde gizli veya açıktan muhalefet yürüten aydınlara ve örgütlere birer sığınak konumundadır.

1878'de Meclis-i Mebusan'ın II. Abdülhamit tarafından kapatılması ile başlayan süreç içerisinde yoğun bir muhalefet başlar. Bu yönüyle Osmanlı Devleti kalabalık bir gayr-i memnunlar kitlesi görünümündedir. Devletin yürüttüğü politikadan memnun olmayan, yeni tezlerle ortaya atılan bu gruplar içerisinde en güçlü, en örgütlü ve en uzun ömürlü olan hiç şüphesiz Jön Türkler adı ile anılan ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşen gençlerden kurulu siyasi örgüttür.

Padişaha karşı yürütülen muhalefetin temel amacı Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması ve meşrutî idarenin yeniden ilanını idi. Nihayet Manastır ve Selanik yöresinde gelişen olaylar nedeniyle Abdülhamit, meşrutiyeti ilan etme zorunda kalır; böylece II. Abdülhamit'e karşı yürütülen muhalefet ilk hedefine ulaşır.

1889'da kurulan bu örgüt kısa zaman içerisinde hem yurt içinde hem de yurt dışında faaliyetler yürütmüş ve güçlenmeyi başarmıştır. II. Abdülhamit'in, sıkı baskısı altında yurt dışına yönelen cemiyet, başkente yakın ama hükümetin de kontrolünden uzakta kalan bazı Balkan şehirlerinde şubeler açtı. Selanik'te Bursalı Tahir, Mehmet Talat (Paşa), Mithat Şükrü (Bleda), Ömer Naci ve Kâzım Nâmî (Duru) gibi bazı gençler tarafından 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti isimli ve yine gizli bir siyasi cemiyet daha kuruldu. Bu cemiyet bir yıl sonra İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı. Bu gelişmeleri Balkanlar'daki askeri birlikler arasındaki örgütlenmeler takip etti. İttihat ve Terakki'ye genç subaylardan katılanların sayısı oldukça arttı. "Hürriyet Kahramanları" olarak şöhret kazanacak olan Enver (Paşa) ve Niyazi Beyler de bu katılımcılardan. Tüm bu gelişmelere ilaveten "Hürriyet Taburları" adlı birlikler de kuruldu. II. Abdülhamit'in bunlara karşılık aldığı askeri ve siyasi tedbirleri sonuçsuz kaldı. (Akyüz 1990: 87).

Böylece II. Abdülhamit, Selanik, Manastır gibi Balkan şehirlerinde başlayan ve tüm Balkanlar'a yayılan hürriyet yanlısı ayaklanmalara boyun eğmek zorunda kaldı ve II. Meşrutiyet fiilen ilan edilmiş oldu (23 Temmuz 1908, eski takvimle 10 Temmuz 1324). Bu tarih (10 Temmuz) daha sonra bir bayram olarak kabul edilmiştir.

Ancak hürriyeti ilan edenler devlet yönetmenin, devletin başına geçmenin kolay bir şey olmadığını kısa zamanda anladılar. Ta başından beri II. Abdülhamit aleyhtarı olan bu kimseler, kısa bir süre için de olsa, padişahı tahtta tutmayı tercih ettiler. Bununla birlikte, tecrübesizlik ve bilgisizliklerinden dolayı II. Abdülhamit devrinin ileri gelen bazı devlet adamlarını da yönetimde bulundurmamak zorunda kaldılar.

1908 sonrasında önemli bir tarihî hadise olarak karşımıza çıkan diğer bir hareket de tarihte 31 Mart Vakası olarak adlandırılan, İstanbul'da ortaya çıkan ayaklanmadır (13 Nisan 1909). Ayaklanmayı bastırmak üzere Selanik'ten "Hareket Ordusu" adıyla anılan birlikler yola çıktı ve İstanbul'daki duruma hâkim oldu. II. Abdülhamit, ayaklanmayla ilgisi bulunduğu suçlaması ile tahttan indirildi ve yerine V. Mehmet getirildi (27 Nisan 1909). Bu tarihten sonra idareye İttihat ve Terakki tek başına hâkimdir ve bu durum, şiddetli muhalefete rağmen uzun süre böyle kalmaya devam edecektir.

Tarihî durum böyle bir karışıklık ve kargaşalık arz ederken, diğer yandan düşünce dünyası da bu durumdan daha az karışık değildir. Aydınlar ne yapacaklarını bilemez bir durumdadırlar. Uzun vadeli, makul politikalar gerçekleştiremeyen siyasilerin yanı başında aydınlar da pek tutarlı gözükmemektedir.

Tanzimat'tan hemen sonra beliren düşünce sistemleri (Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık) fasıllarla ağırlıklarını hissettirir. Hemen hepsinin ortak paydası ilerleme ve birlik düşüncesidir. 1908'den sonra bu düşünceler arasında sıyrılan ve güç toplayanı hiç şüphesiz Türkçülük'tür. 1912 Balkan Savaşı'yla birlikte Türkçülük, aydınlar katında iyiden iyiye güç kazanır (Lewis 2004: 341–350).

II. Meşrutiyet döneminde basın epeyce ilerleme kaydetmiştir. En azından rakam olarak dergi ve gazete sayısı, II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havasının bir eseridir (Lewis 2004: 230). II. Abdülhamit devri boyunca istibdattan şikâyet eden yazar ve aydınlar 1908'den sonra rahatça yazmaya başladılar, ancak bu sanıldığı gibi uzun sürmez. 31 Mart Vakası'ndan sonra II. Abdülhamit'in tahttan indirilip yerine V. Mehmet Reşat'ın getirilmesiyle askerî yönetim hâkim olur ve basına sansür konur. Böylece hürriyet havası gücünü yitirir: "1909'da 353 olan gazete sayısı 1910'da 130'a, 1911'de 124'e, 1912'de ise 45'e düşmüştür." (İnuğur 1993: 314).

2. Çocuk Bahçesi

Esasen *Bahçe* dergisi, ilk sayısı 13 Kanûn-ı sâni 1320'de (1904) yayın hayatına atılmış olan *Çocuk Bahçesi*'nin devamıdır. *Çocuk Bahçesi* 43 sayı yayımlanmış olup son sayısı 1 Kanûn-i evvel 1321 (1905)'de çıkmıştır. Her iki derginin de idari ve yazı kadrosu hemen hemen aynı kişilerden oluşmaktadır ve Selanik'te yayımlanmışlardır.

Çocuk Bahçesi ve *Bahçe* dergilerinin imtiyaz sahibi Necip Necati Bey, Ali Ulvi'nin (Elöve) ağabeyidir. *Çocuk Bahçesi*'ni Abdurrahman Medhi Bey adında biriyle çıkarırlar. *Bahçe* dergisinin müdür ve kurucusu da Abdurrahman Medhi Bey'dir.

Çocuk Bahçesi, yayın hayatına “Nevresideganın tenvir-i efkâr ve tehzib-i ahlakına hâdim haftalık risaledir” logosuyla atılır. Ancak çocuklara hitap etmesi beklenen dergi, çocuklardan ziyade büyüklere seslenen bir yayınlığına bürünür. Agâh Sırrı Levend de *Çocuk Bahçesi*'nin bu yönüne işaret etmekte ve derginin “gitgide tanınmış kalem sahiplerinin çocuk seviyesini aşan edebiyat ve kültür yazılarına yer vermek, hele Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirler'i dolayısıyla edebî tartışmalara sahne olmakla tanın(dığını)” belirtmektedir (Levend 1972: 282). Edebiyat tarihlerinde, monografilerde ve çeşitli çalışmalarda daha ziyade Ömer Naci ve Rıza Tevfik arasındaki polemik vesilesiyle anılan *Çocuk Bahçesi* her şeye rağmen devrinin ses getiren yayınlarından biridir:

Çocuk Bahçesi'nde Tevfik Fikret, Mehmet Emin, Hüseyin Cahit, Rıza Tevfik, Faik Ali, Ali Ulvi, Raif Necdet gibi yazarların yazıları yayımlanmıştır. Bu yazıların çoğunda Mehmet Emin'in şiirleri etrafında yapılan tartışmalar söz konusu edilmiş; kimi lehte kimi de aleyhte düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan *Çocuk Bahçesi* sıkı basın sansürü uygulayan yönetimin dikkatini çekmiştir. Bu tartışmalar nedeniyle birkaç kez “ihtar” cezası almış, bir kez 15 günlük ve sonunda “süresiz” kapatma cezasına çarptırılmıştır (Kür 1991: 200).

Mehmet Emin, bu yıllarda çeşitli dergilerde hece ile şiirler yazmakta ve hece veznini güçlendirmektedir. Şiirlerini gönderdiği dergiler arasında *Çocuk Bahçesi* de vardır. Zaten Servet-i Fünûn topluluğunun 1901'de dağılması ile başlayan ve *Bahçe*'nin 1908'de tekrar başlayan yayın hayatının bu kısa dönemi içerisinde Selanik'te yayımlanan *Çocuk Bahçesi*'nin ayrı bir önemi vardır. Mehmet Emin “Ölü Kafası” adlı şiirini Rıza Tevfik'e ithaf ederek *Çocuk Bahçesi*'nde yayımlatır. Rıza Tevfik de bu şiire bir mektupla aynı dergide uzunca cevap verir ve kendi düşüncelerini yansıtır. Uzun ve rahat yazan biri olan Rıza Tevfik bu uzun mektubunda Mehmet Emin'i ve şiirini över. Bu sıralarda Selanik'te üsteğmen olarak bulunan Ömer Naci dayanamaz ve polemige girer. Naci, Servet-i Fünûn taraftarıdır ve aruzu tercih etmektedir. Tartışma uzar ve başka isimlerin de [Raif Necdet (Kestelli), Hüseyin Cahit (Yalçın)] katılmasıyla tartışma büyür ve derginin kapanmasına neden olur. Ali Canip, o yıllara ait hatıralarında bu tartışmayı şöyle anlatmaktadır:

“Selanik'te Meşrutiyetten önce Methi Bey, *Çocuk Bahçesi* isminde bir mecmua neşrine başlamıştı. Abdülhamid'in son devirlerinde artık İstanbul'da mecmua olarak bir şey intişar etmiyordu. Bir zaman edipler

ve şairleri sinesinde toplayan *Servet-i Fünûn*, hemen hemen Mahmud Sadık'ın eline bırakılmıştı. Mecmuayı o dolduruyor, zirai, fenni makaleler yazıyordu. Edebiyat-ı Cedide muharrirleri tamamiyle susmuşlardı. Şair Mehmet Emin Bey ve Rıza Tevfik, bu *Çocuk Bahçesi*'ne manzumeler gönderiyorlardı. Emin Bey'in dokunaklı şiirleri vardı. Rıza Tevfik'in 'Selma, sen de unut, yavrum' manzumesi orada çıkmıştır. Selanik, İstanbul'a nazaran daha geniş nefes alan bir muhit. Rıza Tevfik o aralık, Türkçeci ve hececisi olmuş, Emin Bey'i ayyuka çıkarmaya başlamıştı. O zaman Ömer Naci, Selanik'de mülazımı-evvel (üsteğmen) olarak bulunuyordu. Naci, Fikret taraflısı ve terkipli lisan ve aruz mürevvici idi. Rıza Tevfik'in bir taraftan Emin Bey'i meth-ü sena etmesi, sadece Türkçeyi ve hece veznini mürevvic görünmesi Naci'nin sınırlarına dokundu. Şimdi serlevhasını pek iyi hatırlamadığım bir makale kaleme aldı. Galiba şiirimize dair gibi bir ünvanı vardı. Bu pek şiddetli bir yazıydı. Rıza Tevfik'e hücum ediyor ve galiba Emin Bey'le de alay ediyordu. Bu makalenin çıkmasından beş on gün sonra Tevfik Fikret, Naci'ye renkli bir kartpostal gönderdi. Hatırımnda kaldığına nazaran bir gemi, dalgalar arasında çırpınıyor ve sahilde kaya üstünde bir adam o gemiye muzafferane bakıyor. Altında kısaca 'Teşekkürlerim. T.F.' yazılmıştı. Rıza Tevfik, bermutad laubali bir kalemle Naci'ye cevap verdi. Naci, ona da mukabele etti. Bu aralık Hüseyin Cahit de Naci'nin ileri sürdüğü fikirleri terviç ederek Rıza Tevfik'e mukabelede bulundu. Kendisine birkaç sual de sordu. Rıza Tevfik, son bir yazısında Naci'ye hamiyet dersi vermeye kalktı. Naci buna verdiği cevapta 'Bana bahsettikleriniz şöyle dursun ben Mirabeau'nun kalbini dinlemiş adamım' dedi. Makalesini şöyle bitiriyordu: 'Bir şan ve şeref tarihinin ebediyen kapanmak üzere olduğu bir devirde sizinle ben karşı karşıya geçmiş, nelerden bahsediyoruz?' İtham ağırdı. Bunun üzerine *Çocuk Bahçesi* derhal kapatıldı ve Methi, mahkemeye verildi. O aralık Ömer Naci, Hüsrev Sami ile birlikte Paris'e kaçmak mecburiyetinde kaldılar. *Çocuk Bahçesi*, *Bağçe* namıyla intişara başladı. Enis Avni (Akagündüz)'ün, Rasim Haşmet'in, Asgar müstearıyla Akil Koyuncu'nun ve benim yazılarımızı ihtiva eder." (Yücel 1989: 196).

Çocuk Bahçesi, 1901–1908 arasında İstanbul basınının sustuğu bir dönemde, devrin tanınmış ve daha sonra şöhret kazanacak olan yazarlarına konuşma ve yazma fırsatı veren bir dergidir. Edebiyat tarihimizde 1911'de yayımlanan *Genç Kalemler Dergisi*'nin yeri hiç şüphesiz büyük önem taşır. *Genç Kalemler Dergisi*'nde yazan yazarların hemen birçoğu daha evvel bilhassa *Çocuk Bahçesi* ve *Bahçe* dergilerinde yazılarını yayımlamış olan kişiler olması *Çocuk Bahçesi* ve *Bahçe* dergilerini mühim bir yere taşımaktadır.

Zira her iki dergi de hemen hemen o sıralarda yaşları 20–25 arasında değişen yazarlara ev sahipliği yapmıştır.

3. Bahçe

Kısa bir suskunluktan sonra Necip Necati ve Abdurrahman Medhi Beyler dergiyi yeniden yayımlamaya başlarlar (1908). *Çocuk Bahçesi*'nin adı artık *Bahçe*'dir. *Bahçe* dergisi, 21 Temmuz 1324'te (1908) yayımlanmaya başlanmıştır. Son sayısı 25 Teşrin-i sani 1326'da (1910) çıkmıştır. İmtiyaz sahibi Necip Necati, müdür ve müessisi Abdurrahman Medhi'dir. Dergi "Vatan ve milletin menafi'ine hâdim edebî, fennî, ilmî risâle-i mevkûtedir." logosuyla yayımlanmaya başlanmıştır.

Her sayısı 16 sayfadır ve zaman zaman bu 6 sayfanın dışına kapak eklenmiştir.

Dergi birinci sene 52, ikinci sene 22 sayı olmak üzere toplam 74 sayı yayımlanmıştır.

Kapak sayfası ile iç sayfaları çeşitli resim ve fotoğraflar ve altlarına açıklamalarla birlikte yayımlanmıştır. Fotoğraflar çoğu zaman aynı sayfadaki yazılarla ilgilidir. Bazen dergi kadrosuna yakın isimlerin fotoğrafları da yayımlanmıştır. Bunların başında Cavit, Karasu, Mithat Paşa gelmektedir.

İlk sayıdaki "İfade-i Mahsusa" adlı başyazıda derginin *Çocuk Bahçesi*'nin devamı olduğu belirtilerek izin alınınca haftalık siyasi olayları da içeren "edebî, fennî, siyasî ve musavver" bir tarzda çıkacağı, yazı kadrosunda İttihat ve Terakki üyelerinden Ömer Naci Bey'in de yazacağı duyurulmaktadır. Aynı zamanda İstanbul'un şair ve yazarlarına da müracaat edilmiştir. Derginin temel amacı Osmanlı milletine hizmettir ve bu amaç doğrultusunda matbuat hürriyeti *Bahçe*'nin bu kez daha faal çalışmasına yarayacaktır. Yazı "Yaşasın hürriyet, yaşasın millet, yaşasın vatan!" diye bitmektedir.

Hemen bu yazının altında "Kari ve Kari'elerimize" başlıklı yazıda *Çocuk Bahçesi*'nin neden kapatıldığı anlatılarak derginin artık çocukluktan kurtulup bir "Osmanlı delikanlısı" olduğu ifade ediliyor.

Bahçe dergisi böylece yayın hayatına tekrar dönmüş olur. Dergideki yazıların hemen hemen hepsi siyasi ağırlıklı yazılardır. Yazı kadrosunun genç şairleri neredeyse her sayıda şiir yayımlar. Derginin yazar kadrosu oldukça kabarıktır ve yayımlanan yazılar çoğunlukla bir bütünlük göstermez. Ancak bu dönemde okunan dergilerden biri olduğu da muhakkaktır. Çünkü düzenli olmasa bile derginin arka kapak sayfasında düzenlediği bilmece yarışmasına katılan okuyucuların sayısı ve dergi kuponlarının gönderildiği şehirler bunu göstermektedir.

4. Sonuç

Bahçe dergisi, genç kalemlere kapılarını açarak edebiyat tarihimizde mühim bir rol oynamıştır. Her ne kadar yazar kadrosu gençlerden kurulu olsa da *Bahçe*, ileriki yıllarda şöhret kazanacak olan pek çok yazara kalemlerini kullanma imkânı sağlamıştır. Dergide çıkan yazılarda sistematik bir bütünlük olmamakla birlikte edebiyat ve kültür tarihimiz açısından kayda değer yazılar yayımlanmıştır. *Bahçe*'de çıkan yazılar zengin bir çeşitlilik gösterir. Bu yazıların ortak özelliği arayış içinde olan bu genç yazarların yazı denemeleri olmasıdır.

Şüphesiz II. Meşrutiyet dönemi, yakın tarihimizin en çalkantılı yıllarıdır ve döneme siyasi hadiseler damgasını vurmuştur. Bu açıdan bakıldığında *Bahçe* dergisinde çıkan yazıların birçoğunun siyasi ve sosyal karakterli oluşu anlam kazanmaktadır. “Haftalık Notlar” başlıklı yazılarda aktüel-siyasi konular ele alınmıştır. *Bahçe* dergisi siyasi tercih açısından İttihat ve Terakki saflarında yer almıştır. Bu yazıların hemen çoğunun imzasız oluşu onlardaki düşüncelerin *Bahçe* tarafından da savunulduğu anlamına gelebilir.

Bununla birlikte *Bahçe* dergisi sanat ve edebiyata da ağırlık vererek hemen her sayıda, yayımlanan yazıların mühim bir kısmını şiirler ve edebî yazılar oluşturur. Şiirlerin büyük kısmı, daha sonra üne kavuşacak olan genç şairlere aittir. Edebiyatın teorik meseleleriyle alakalı makaleler de geniş bir yer tutmaktadır. Ayrıca derginin hemen her sayısında Âkil Koyuncu'nun *Yıldız* adlı roman tefrikası da yayımlanmıştır.

Derginin edebiyatımızın gelişimi açısından belki de en önemli yönü, kapısını açtığı bu genç yazarların Millî edebiyatın oluşumunda oynadıkları rolde saklıdır. *Hüsün ve Şiir Mecmuası*'nın çıkarılmasında ve bu derginin adının *Genç Kalemler* olarak değiştirilmesinde ön ayak olan Âkil Koyuncu, *Bahçe*'nin yazar kadrosundandır.

1909 Haziran'ında Manastır'da *Hüsün ve Şiir* yayımlanmıştır ve 29 Eylül 1910'da *Genç Kalemler* ad değişimi ile yayınına devam etmiştir. Bu dergilerde yazan isimlerle *Bahçe* dergisinde yazan isimlerin hemen hepsi aynı yazarlardır. *Bahçe – Hüsün ve Şiir – Genç Kalemler* dergilerinde yazan ortak isimler şunlardır: Akil Koyuncu, M. Mermi, Rasim Haşmet, Ali Canip (Yöntem), Kâzım Nâmî (Duru), Enis Avni, Ömer Seyfettin, Ömer Naci, Celal Sahir (Erozan), Edhem Hidayet, Tahsin Nahit, Tevfik Fikret.

Bahçe'de çıkan şiirlerde Servet-i Fünûn şiirinin tesirleri vardır. Nazım şekli bakımından sone tarzında yazılmış şiirler fazla olmakla birlikte terzarima, triyole gibi nazım şekilleri de kullanılmıştır. *Servet-i Fünûn*'da sıkça rastladığımız resim-altı şiirler de *Bahçe*'de rağbet görmüştür. Bu yönüyle *Servet-i Fünûn*'un batılılışma çabasını devam ettirmiştir. Ancak Mehmet Emin'in

Türkçe Şiirleri bu dönemde geniş bir yankı uyandırmıştı. *Bahçe*'de yazan genç şairlerin sade Türkçe ile şiir yazma çabaları da artmaya başlamıştı. Bu şiirlerde, şahsi temalardan da uzaklaştığını görmekteyiz. Dil meselesinde sadeleşme tarafında olan derginin Millî edebiyatı hazırlayan unsurlardan olduğunu söyleyebiliriz.

Kültürün sonraki dönemlere taşınmasında, değişimin sağlanmasında rol alan dergiler, aynı zamanda kendi dönemlerini yansıtan birer aynadırlar. *Bahçe* dergisi de bu açıdan kültür tarihimizde önemli bir konuma sahiptir.

Kaynakça

- AKYÜZ, Kenan (1990), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- İNUĞUR, M. Nuri (1993), *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: DER Yayınları.
- KÜR, İsmet (1991), *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- LEVEND, Ağâh Sırı (1972), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEWİS, Bernard (2004), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, Hasan Ali (1989), *Edebiyat Tarihimizden*, İstanbul: İletişim Yayınları.

The *Bahçe* Journal (1908-1910)

Celal ASLAN*

Abstract: One of the periodicals that began to be published early in the Second Constitutional Era was the *Bağçe* (*Bahçe*) journal. *Bahçe* was a continuation of the periodical titled *Çocuk Bağçesi*, which was published during the years 1904–1905. Mostly young writers contributed to the periodical, but it is interesting to observe that most of these contributors later became significant figures in the world of culture and literature. In this regard it can be argued that *Bahçe* played an important role in educating future authors. This study intends to introduce *Bahçe*, which appeared as a significant journal during the Second Constitutional Era.

Key Words: *Çocuk Bağçesi*, *Bahçe*, Salonika, The Second Constitutional Era, journal

* Moldova Devlet Üniversitesi Türk Kültür Merkezi / ANKARA
celalaslann@gmail.com

Журнал «Бахче» (1908 -1910)

Джелал АСЛАН*

Резюме: Журнал «Бахче» является одним из периодических изданий, начавший публиковаться в начале Эпохи 2-ого Мешрутийета. «Бахче» был продолжением периодически издававшегося в 1904-1905 годы журнала «Чожук Бахчеси» (Детский Сад). большинство авторов, чьи статьи публиковались в журнале, несмотря на свою молодость, в последующие годы обратили на себя внимание, как оставившие свой след в важных работах культурного и литературного мира. С этой точки зрения можно сказать, что «Бахче» носил также образовательное значение.

В данной работе исследуются функции и задачи этого широко известного журнала, выпускаемого во время Периода 2ого Мешрутийета.

Ключевые Слова: Чожук Бахчеси, Бахче, Селаники, 2- ой Мешрутийет, журнал

* Молдавский Государственный Университет, Центр Турецкой Культуры / г. АНКАРА
celalaslann@gmail.com

Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman

Dr. Ülkü ELİUZ*

Özet: Feminal söylem, edebi eserlerde kadının toplumdaki statüsünü, var olduğu konumu sorgulayan bir yaklaşım tarzıdır. Bu yaklaşımla, kadının hak ettiği yerde olamayış serüveni, eşyalaşma süreci 'neden, niçin' gibi sorularla sorgulanır ve cevapları aranır.

Bu çalışmada, *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin yazarlarından Fatma Makbule Leman'ın toplumsal normlarla sınırlanan, ötelenen kadının ikincil konumunu sorgulayışı değerlendirilecektir. *Ma'kes-i Hayâl* adlı tek eserinde, isyan-boyun eğiş / itaat arasında sıkışan kadının özgürlük arayışına Türk-İslam anlayışı çerçevesinde yaklaşan sanatkar, kadın ve yazar kimliklerini içselleştirerek, kadının kimlik kazanması yönünde feminal adımlar atar. Onun bu feminal duruşu, çaresiz ve erkeğe bağımlı kadının, geleneksel normlara başkaldırısının yansıması niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, yazar, kimlik, feminal, birey, toplum, normlar, gelenek, başkaldırı.

Giriş: Feminal Söylem

Erkek egemenliğine karşı kadın haklarını anlamayı, sorgulamayı amaçlayan ve sosyolojik, politik ve ahlaki yönleri olan feminizm, bir cinsin diğer cinsi *öteki*'leştirilmesinin yanlış ve insanlığın gelişimi önündeki en büyük engellerden biri olduğu düşüncesine odaklanarak, cinsiyetin bireysel ve toplumsal kimlik biçimlenmesindeki rolünü sorgular.

Varlığının anlamını sorgulayan kadın için, ikincil, *öteki* olmamak adına çaba göstermek toplumsal kabullere karşı bir meydan okuyuştur. Dolayısıyla feminizm, toplumu eğitmek ve aynı zamanda tek taraflı bir önerme üzerine kurulu kurumların yeniden yapılandırılması için bilinç düzeyini yükseltmeyi hedefleyen bir reform hareketidir.

Kadınların toplum içindeki rolünü ve haklarını genişletmeyi öngören feminal söylem, kadının kendiliğini gerçekleştirilmesine olanak tanıyan, kendi fenomenal alanını fark etmesi ile şekillenen özgürleşme sorununun edebi eserler aracılığıyla dışa vurumudur.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / TRABZON
ulku.eliuz@mynet.com

Kadının toplumdaki statüsünü, var olduğu konumu sorgulayan bu yaklaşım tarzında, kadının özneleşme süreci eve gelen ve evden dışa doğru genişleyen bir bilinç halinde sunulur: “Kadını dışlama ve bastırma yoluyla kendi özne’liğini kuran erkek, ‘kadın’ kategorisini yapı bozumuna uğrattır. Toplumsal cinsiyet ile biyolojik cinsiyet ve cinsel yönelim unsurlarının ayrıştırılmasını hedefleyen feminal çabanın temel hedefi de, kadının kendilik kategorilerini yeniden kazanması ve özgür olmasıdır.” (Eliuz 2008) Bu özgürlük, iç ile dışın, özne ile nesne arasındaki ayrılıkların yok olması ve kadının ‘gölge’ olmaktan kurtularak kimliğine sahip çıkması demektir.

Geleneksel Ataerkil Düzendeki Bir Kadın-Yazar: Fatma Makbule Leman

Yenileşme Dönemi şair ve yazarlarından Fatma Makbûle Lemân (1865-1898), Türk kadınının canlı ve iradeli bir kimlik kazanmaya başladığı bir dönemde edebi çalışmalarını meydana getirir. Bu dönemde, kadın ve erkek arasındaki farklılıklar birbirini tamamlama boyutuna dönüşerek yeni bir toplum düzenine doğru ilerlenmektedir.

Zengin ve kültürlü bir ailede yetişen, iyi eğitim gören, Batı kültürünü bilen, evinin dışında da varlık bulmak isteyen hemcinsleri gibi Fatma Makbule Leman, yazılmamış kurallar ve dayatılan roller ile erkek egemenliği veya baskısı altında bir alt kültür olmaya itilen, erkeğin hakimiyeti altında ikincil/öteki konumuna dışlanan kadınlar için bir öncü olur. Bu bağlamda onun edebi varoluşu, Türk kadınının duyuşal kimliğinin farkındalığında birey oluş süreci ile de örtüşür.

1881’de devrin tanınmış şairlerinden biri olan Dahiliye Müsteşarı Mehmed Fuad’la evlenmesiyle hem öğreten hem öğrenen bir ortam oluşturan sanatkar, Beşiktaş’daki konaklarının selamlık kısmını, kız öğrenciler için düzenler, kendisi de Osmanlıca dilbilgisi ve Farsça dersleri verir. Asıl adı Fatma Makbule olan yazarın mahlası ise Leman’dır; 1891’den sonra Makbule Leman adını kullanır.

İlk eseri olan “Hazan” isimli şiirden sonra, 1887’de “Hazan İçinde Bahar” adlı şiir ve 1888’de “Mehtapta İhtisâsâtım” adlı deneme yazısı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanan Fatma Makbûle Lemân, bir kadın yazar olarak, dergideki durumunu şöyle izah eder: “Ben bundan oniki, onüç sene mukaddem meydan-ı matbuatta ilk hatve-yi mütereddîdânemi attığım zaman kendimi pek tenhalık içinde bulmuş ve kuvvetim kesilecek bir hâle dâcâr olmuşum.” (1912: 26). Bu dönemde en uzun süreli yayımlanan ve yazarlarının çoğunluğu kadın olan *Hanımlara Mahsus Gazete* (1 Ağustos 1895-4 Eylül 1906)’de çalışmaya başlayan sanatkar, “halka (kadınlara) hizmet Hakk’a hizmet misyonu” (Erdemir 2008: 107) ile tüm hemcinslerinin sözcüsü

konumundadır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin yayımlanma amacı, gazetenin ilk sayısında şu şekilde belirtilir: "Bir kavimde kadınların terbiyesi, fazileti, hüsn-i ahlâkı, ne kadar güzel ve metin olursa, umumen efrâd o derece güzel ve sağlam bir terbiye ve ilim üzerine büyümüş olur. Kadınlar mâder-i insaniyettirler. Bunların terbiye ve tahsili âfide bir kavmin saadet hâlini temin eder. (...) Hanımlarımızın her surette tevsî-i malûmat ve tezyîd-i vukûfuna hizmet etmek, mülkümüzde vücûduyla iftihar olunan muharrirlerimiz, edibelerimiz ve şairlerimizin efkarına mirâtü'l-aks olmak, yani eserlerin neşr vasıtasıyla, Osmanlı kadınlarının kabiliyet-i fitriyesini göstermektir" (Uğurcan 1990: 334). Eserlerinde feminal farkedeşler dizgesini, kadın-yazar kimliğiyle kurgulayan Fatma Makbûle Lemân, kadını ve kadınlığı, dolayısıyla toplumun yükseltilmesi misyonunu benimseyerek, yaşamını bu göreve göre düzenler: "Fakat bir hiss-i derûn, bir arzû-yı terakkî sanki bir üstadın şâkirdine hitabı gibi âmirâne bir surette bana: - Git, Git!... diyordu. İcabet ettim. Oh isabet ettim. Git gide ne şanlı şerefli bir cemiyete vâsıl oldum" (1912: 2). Bu, hem sanatkarın hem de Türk kadınının ikincil konumunu öteleyerek kendiliğini yaşamaya başladığı ve kaçınılmaz bir değişime yöneldiği öznel sıçramalardan biridir.

Fatma Makbûle Lemân'ın *Hazine-yi Fünûn* ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'de çıkan manzum-mensur eserleri ile yayımlanmamış yazılarını derlediği *Ma'kes-i Hayâl* adlı tek eseri, 11 Şubat 1897'de yayımlanır. *Ma'kes-i Hayâl*'de sekiz şiir, üç öykü ve bir de okuyucuya yazılan mektup vardır. Şiirlerinde lirik söylemi tercih eden ve özellikle de fiziksel rahatsızlığının duygusal atmosferinden kurtulamayan sanatkâr, öykülerinde ise feminal söylemi metnine dahil ederek, toplumun kabulleri doğrultusunda yenilikler sunan, modernleşmeye açık münevver bir kadın yazar kimliği ile karşımıza çıkar.

Fatma Makbule Leman, batının müspet değerlerini Türk-İslam ahlak ve geleceğiyle telif ederek mükemmele varılabileceğine inanan ve gelişmeyi doğal seyrine bırakan bir kadın yazar olarak, kadının etken bir özne olma yolundaki çabalarına hem yaşamı hem de eserleri ile örnek oluşturur.

Edebi Eserde Feminal Söylemin Görünümleri: *Ma'kes-i Hayâl*

Ma'kes-i Hayâl, kadın ve yazar kimliklerini içselleştiren Makbûle Lemân'ın toplumsal normlarla sınırlanan, ötelenen kadının ikincil konumunu sorguladığı ve toplumsal oluşumların kurgusal dünyadaki görünümünün metinleştiği bir eserdir.

Ma'kes-i Hayâl'de 8 şiir (Münâcât, Subh-ı Saâdet, Ah...Sıhhat, Tesliyet-gâh-ı Ma'sûmâne, Kadınlık, Cezâ-yı Ef'âl, Küçük Bir Marızanın Hasbihâli (Solgun Şükûfem), Fikrim; 3 öykü (Tashîh, Hüsn-i Muâmele, Nedem) ve okuyucuya yazılmış 1 mektup bulunur.

Cinsiyeti önemseyen bir yaklaşımın birey ve toplum bazındaki yansımaları ile kadın, kendini ve kendisine sunulanları sorgulamaya başlar. Bu sorgulayış, aslında kadın kimliğinin ön plana çıkarılışdır. Kadın, sıradan olmamalı, kendisini yetiştirebilmeli ve toplum içinde kendiliğini ispat ederek belli ideallere sahip olmalıdır:

Kadınlık, rûh-ı ma'na-yı fazîlet

Kadınlardan gelir efkâra vüs'at (Leman 1912: 16)

Fatma Makbule Leman, kadın olduğu gerçeğiyle uzlaşarak, kadının kendi özgüvenini kazanması gerektiğinin altını çizer. Kadının elinden alınan etkin ve özerk özne olma hakkının yeniden hatırlatıldığı bu ifadeler, aynı zamanda kadının sosyolojik konumunun da dile getirilişidir. Zira “ataerki düzenin kuralları ile kuşatılan kadın, varlığını ispat etmek için erkek egemenliğini aşmak zorundadır. Aksi takdirde bir nesne düzeyinde kalacaktır. Bir başkasının rüyalarının daktilosu olarak kadın kurtarıma arzusu içerisinde açmazlara sürüklenir ve yaşam onun için bir labirente dönüşür, işlevsel olarak dar, sınırlı ve aşılamaz, bir tüketim nesnesi” (Eliuz 2008). Kadının ikincil bir nesne ve ötekilikten kurtarılarak, egemen öznenin/erkeğin tamamlayıcısı olarak algılanması kaçınılmazdır:

Ederse ilm ile eş'ara rağbet

Kadınlarca olur bir başka zînet (Lemân 1912: 16)

Kadınların nasıl olmaları gerektiğine ve eğitimin kadının toplumsal açmazlarını ortadan kaldırarak toplumdaki konumunu yeniden kendileyeceğini vurgulayan sanatkar, hemcinslerini bir gölge, bir biblio olmaktan öteye geçerek üretkenliğini ortaya koymaya çağırılmaktadır. Bu ortaya koyuş, hem düşünsel, hem de eylem boyutundadır:

Biçilmiş câmedir nisvâna tahsîl

Fakat yazmak gerek ahlâka dâir

Kalem tutmaklığa kim olsa kâdir (Leman 1912: 16)

Kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığın bir toplumsal farklılık hâlinde algılanmasının son bulması gerektiğini ve cinsiyetlendirilmiş eğilimlerin toplumsal açmazlara yol açacağını vurgulandığı bu mısralardaki “Kalem tutmaklığa kim olsa kâdir” ifadesi, cinsiyetin değil; bilinçli birey olmanın ve ilerleme yolunda sorumluluğunu fark etmenin gerekliliğine işaret eder, kadın veya erkek bütün bireyler eğitilmeli ve eğitmelidir ki toplum yükselebsin, ilerleyebilsin. Yeni Türk kadın imgesinin hedefini sistematize eden bu söylem, artık kadınların erkek tarafından kurtarılmayı beklemediğinin, mücadeleden kaçmadığının ve kendilerini yok eden kör aldanış ve adayıştan çıkarak düşünsel bir özgürlük arayışında olduklarının da yansımasıdır:

*Her sözümde şerâreler hâsıl
Yazarım âteşin olur eserim (..)
Şi'r olur her sözümdeki mefhum
Yazarım dilnişin olur eserim (..)
Rikkatimle bu âciz ü kemter
Yazarım pek hazîn olur eserim! (Leman 1912: 24)*

Aydın bir bilinçle, fakat kadın-yazar kimliğinin sınırladığı çıkarsamalar yapan Fatma Makbule Leman, yazar olmanın kendisine sunduğu olanakları ifade eder. O, erkeklerin egemen olduğu yazarlık mesleğini bir kadının duygusal ruh halinin bakış açısından algılar. Onun içinde yaşadığı devir, her alanda yönümüzün batıya çevrildiği ve büyük atılımlar yapıldığı bir yenilenme sürecidir. Bu süreçte, kadınlara batılılaşma ve modernleşmede taşıyıcılık rolü verilmiştir. Yenileşme dönemine kadar kızlar için tek okul ibtidâî iken bu süreçten sonra devlet, kızların yetişmesi için Ebelik Eğitim Kursu (1842), Kız Rüştiyeleri (1858), Kız Öğretmen Okulu (1870) açar. Zira, kadının iyi bir eğitim görmesi evin yani özün/merkezin bilinçlenmesidir. Devrin gazeteleri, kadın ekleri çıkarırken; *Terakki-i Muhâdarât* (1867-1868), *Vakit yahut Mürebb-i Muhâdarât* (1875) gibi gazetelerde kadın okuyucuların mektuplarına yer verilir, kadınların fikirleri, sıkıntıları gündeme getirilir.

“Bağımlılıkla bağımsızlık arasındaki iç ruhsal çatışma” (Dowling, 1998: 229) bu devir kadının olduğu gibi Fatma Makbule Leman’ı da etkisi altına alır. Fakat o, yaşadığı bütün fiziksel sorunlara rağmen sanatın gücünün kadın özneyi yeniden oluşturma yönünde kullanmakta kararlıdır:

*Dirâyetten alır nûr-ı melâhat
Yürür bir intizâm üzere maîşet
Verir hüsni idâre hüsne kıymet (Leman 1912: 16)*

Bu “hüsni idare”, kadının sadece evin içinde değil dışında da varlığının onanmasını sağlayacaktır. Zira, erkek kadını kendisine rakip değil tamamlayıcı görmediği sürece, engelleyecek ve genel düzen bozulacaktır. Kadın öngörüsünün bir sonucu olan bu tutumu “Hüsni Muâmele” adlı öyküsünde de ele alır.

“Hüsni Muâmele”, evine sadık kadın tipi aracılığıyla, kadının güçlü olmasını savunan, kadını eksik olma psikolojisinden kurtarmaya çalışan sanatçı, hayatını devam ettirirken bir kadının erkeksiz yaşayamayacağı düşüncesinde olduğunu da belirtir:

“Her hangi bir sinde, bir hâlde bulunursa bulunsun bir kadın tasavvur edilemez ki bir erkeğin himâyesine arz- ı ihtiyâc etmeden yaşayabil- sin. Yaşayamaz da ölü demek istemiyoruz. Şân-ı nisvâniyete lâıyk bir

sûret-i hayâta mümkün değil mazhar olamaz! Genç ise gençliği, ihtiyâr ise ihtiyârlığı ma`ni olur. Zirâ biri hicâb ve diğeri za`f gibi iki kuvve-i tabîinin mağlûbudur!” (Leman 1912: 51)

Geleneksel erkeklik kavramıyla ve ataerkil düzenin yazılmamış kurallarıyla örtüşen bu durum, sanatkarın yaşadığı ikilemi de yansıtır. “Osmanlı kadınları ve onları hem destekleyip hem de söylemin ve pratiğin sınırlarını çizen erkek aydınların” (Berktaş 2006: 93) da yaşadığı bu arada kalmışlık, gelenek ile modernitenin, klasik tabiriyle eski ile yeninin, cinsiyetlendirilmiş bakış açısında ise kadın ile erkeğin hep var olan ve var olacak açmazıdır. Zira, bir kadın olarak, ‘değişim’ misyonunu yüklenmiş olmasına rağmen verili değerlerin, toplumun kendisinden beklentilerinin ve “modernite de ayrıcalıklı ego(nun), erkek kardeşin egosu ve yeni toplum(un) da oğulların yönetiminde” (Berktaş 2006: 106) olduğunun farkındadır.

Eğitimi, alışkanlıkları ve davranışları evliliğe ve evleneceği erkeğin rahatına yönelik düzenlenen kadın, evlilik yaşının doğal ritüeli olan görücü geleneği ile de karşı karşıya kalır. Bir kadının ya da genç kızın hayattaki beklentisini: “‘Gelin olmak’, ‘kocaya varmak’ arzuları bir ma`sum kızcağzın ilk hissiyat-ı kalbiyesidir!” (Leman 1912: 50) şeklinde belirten yazar, toplumsal norm kategorisinde yer alan “kız arama” ve “kız seçme” eyleminin hedefinin, erkek çocuğa iyi bir evlilik yaptırmak olduğunun da bilincindedir. Erkek anneleri, oğullarına ve ailelerine “en iyi”, “en güzel”, “en becerikli” kızı arama ve seçme görevini bir misyon gibi yürütürler. Kendileri de birer kadın olan anneler, hem cinslerini nesnelleştirmektedirler; fakat bunu geleneksel bir sorumluluk olarak yükledikleri için olağan karşılamaktadırlar. “Vücutları başkalarının beğenisine sunulan bir meta haline getirilerek kendilerine yabancılaştırılan” (Demir, 1997: 79) genç kızlar, görücü ritüelinde bir nesne/şeyya konumuna indirgenir ve kendileri de aynı bakış açısı ile bu durumu inisiyatifsiz, edilgen bir şekilde kabullenirler.

Öyküde, erkeği dolayısıyla toplumu “hüsn-i idare” ile kaostan kurtaran bir kadın tipi vardır. Seçilen ama seçemeyen kadınlardan biri olan öykü başkışisi Nezahat, çaresiz bir boyun eğiş içerisinde olmasına rağmen, aldığı eğitimin kendisine sunduğu ayrıcalıkların da bilincindedir:

“-Sâyenizde mazhar olduğum tahsîl semeresini şimdi iktitâf edeceğim, çocukluğumda arzûmün istidâdına rağmen beni men`e uğraştığınz tahsîl ve ta`lîmin kadınlar için dahî mahz-ı saâdet ve selâmet olduğunuzu sizin nazarinizde isbât edeceğim! (..)

-Evet. Vakıa tahsîlin ilerledikçe müşkülpesentlikle sana koca beğendi-remeyiz yâhûd zevcesinden muâmele-yi müşfikâne ve nâzikâne bekleyen bir erkeğe senin gece gündüz okumakla, yazmakla iştiğâlini hoş

gösteremeyiz diye korkar idim. Ta`lim-i nisvân husûsunda iltizâm-ı efrâd eden erkekler dahî kendileri tehhül edecek olsalar elbette umûr-u beytiyeye nezâret, çocuklarının terbiyesine dikkat edecek bir kadın intihâb ederler.” (Leman 1912: 60-61)

Anatomik bir kader olan kadın bedenini ataerkil sistemin sosyal yükümlülüklerle donatması ile kadın, verilmiş olanı kabul eder/etmek zorunda bırakılır. Zira toplum doğduğu andan itibaren onu rol kalıpları ile kuşatmıştır. Başkışı, kendisini bedeni ve ruhu ile evleneceği erkeğe saklar ve evlendikten sonra da kendisini kocasına sınırsız bir bağlılık içerisinde adar. Kocasını sever, ona aşık olur, onu yaşamının merkezine yerleştirir. Kendisini ihmal etmesine, aldatmasına rağmen, kocasının üzülmesini ve kırılmasını istemez:

“Nezâhat, canı yanmış gibi müessir bir sesle:

- Aman... valideciğim... Yapmayın, merhamet edin! Nezâhatcığını öldürmek mi istersin? Neşâti'ye böyle bir teklif beni kahreder. Ben vâlidemden, pederimden bir gece bile ayrılmak istemem! diye haykırdı.

Âh yalancı kız! Sahîhen vâlidesinden pederinden ayrılacağı için mi; yoksa böyle bir teklifin Neşâti'yi muztarib ve bi-zâr edeceği için mi kahrolacaktı?” (Leman 1912: 58)

Fakat Neşâti, geleneksel kadın rolünün gereklerini yerine getirmeye çalışan Nezâhat'in beklentilerine cevap veremez. Onun için kadının, bir önemi yoktur. Bu bakış açısında erkek efendi, kadın ise erkek tarafından sınırları belirlenen bir nesnedir ve kendisine ait bir öyküsü yoktur. Eşiyle yaşadığı iletişim-sizliği ve evliliğini sorgulayan Nezâhat, eşinin ihanetleri karşısında olgun davranır:

“- Valideciğim siz biraz sabırlı olunuz. Vırılı ile dırılı ile hiçbirşey olmaz, onu yola getirmek için elimde sâlim bir vasıta var iken...

-O nedir?

-Hüsn-i muamele!

-Benim böyle şeylere aklım ermez.

-Sâyenizde mazhar olduğum tahsîl semeresini şimdi iktitâf edeceğim, çocukluğumda arzûmum istidâdına rağmen beni men`e uğraştığınız tahsîl ve ta`limin kadınlar için dahî mahz-ı saâdet ve selâmet olduğunu sizin nazarınızda isbât edeceğim!” (Leman 1912: 60)

Kadın için bir kurtuluş ve kurtarılma umudu olarak ezberletilen ve benimsetilen evlilik, aslında toplumsal normlar ve verilmiş değerler silsilesiyle sınırlanmış kurumsal adıdır. Evlilik, kaderdir yani kadının geleceği şansa bağlıdır: “Kadınları bir kadere mahkûm etmek, kurtuluşlarının önüne toplumsal veya iktisadi

kurumları, insanın biyolojik yahut psikolojik yapısını aşlamaz engeller olarak koymaktadır” (Demir, 1997: 95). Başkişi, bu kaderi kendi lehine yenileme yönünde çaba gösterir ki, bu, “Hüsn-i Muâmele” yani kadının sabrı, tahammülü, özverisidir. Toplumsal yaptırımlar ile sınırlanan kadın, erkeğe sunulan sınırsız özgürlük alanını eve, kendine doğru değiştirmeye çalışır. Böylece seçilen ama seçemeyen nesne kimliğinden sıyrılan kadın, elinden alınan kendi olmak ve kendini seçmek etkinliklerini kullanmaya başlar.

Erkek egemen toplumun “köle”si ve kocasının “ücretsiz evcil kölesi” (Michel, 1984: 65) hâlindeki diğer bütün kadınlar gibi başkişi Nezahat, inisiyatifsiz, edilgen, olaylara yön verebilmek yerine olayların kendi adına gelişmesini beklemek durumunda bırakılan, her an toplumun eleştirisine uğrayabilecek olan bir tip olmak istemez. Kendisine, ailesinin onurunu koruması gerektiği bilinci yüklendiğinin farkındadır ve susarak konuşur: “Kadınlar için en uygun dil. Konuşmamak veya susmaktır. (..) Susmak, savaşımın imkânsız olduğunu gösterir.” (Oh, 2007: 204) O, kendisi gibi bir yaşamı yaşama zorunluluğundaki kadınların yazgısını ödünçlediğini görür; fakat bunu değiştirme gücünün de kendisinde olduğunu farkındadır. Sonunda başkişi, bu mücadeleyi kazanır ve kocasının/ erkeğin eve/ kendine dönmesini sağlar:

“Neşatî Bey dediğini yapıyor. Hiçbir gecesini hâriçte heder etmeyip hep haremının yanında imrâr eyliyor, zevk-i tezevvücü şimdi hissediyor. Şimdiye kadar hiç bilmediği meleklere mensûb nezâhet-i nisvâniyeyi zevcesi ona bildiriyor. Bu yeni âlem onun pek hoşuna gidiyor. Fikrinde kalbinde hâsıl olan nûr-ı intibâh gözlerinde lemeân ediyor.” (Leman 1912: 80)

Fatma Makbule Leman’ın özellikle altını çizdiği bu yaklaşım, kadın ile güzelliğin, her anlamda güzelliğin örtüşmesi gerektiği üzerine bina edilir. Böylece cinsiyetlendirilmiş toplum tarafından itaatkar, edilgen, yaşam alanı düşüm bir kimliğe zorlanan kadının, isterse evinden başlayarak bütün toplumu güzellikle düzenleme gücüne sahip olduğu vurgulanmış olur:

İki hemşiredir «iffet» ile «zen»

Vefâdâr, nezâhat, hüsn-i ahlâk (Leman 1912: 16)

“Kadın” ile ‘iffet’ kavramını eş tutan sanatkar, kadının güzellikle her sorunu çözebileceğini vurgular. Bu kadın imgesi, artık olanları değil alması gerekenleri yaşamak istemektedir. O, toplum tarafından elinden alınmış özerkliğine kavuşmak isteği ile hareket eder. Bu aşamada karşısına çıkan görelî nitelikleri ise, kendi lehine kullanır.

“Nihâyet izdivâclarının tam ikinci senesi - Nezâhat’in [82] hüsn-i tedbîri sâyesinde – Neşatî Bey öyle bir hâle geldi ki: “İçeceğim şey hepsi iki üç kadehten ibâret olduğu hâlde hiç içmemek beyninde ne fark kalıyor.

Beyhûde ağzımızı bulaştırıp içiyor nâminı kazanıyoruz. Bunu için artık hiç içmeyeceğim!” diyerek işreti dahî bil-küllîye terk ediyordu. Şimdi sabahları işine gidip akşamları avdet ediyor, geceleri uygunsuz yerlerde gezmek, işret etmek gibi harâmîlikten onda eser görünmüyor. Pâk, tâhir insânîyetin nümûne-yi kemali olarak yaşıyor. Şu hâle kendi dahî mütehayyir ve müte’accip kalarak birgün zevcesine dedi ki:

- Nezâhat, hiçbir şeyi ketm ve tağyîr etmeyerek bana söyle. Ne yaptın, nasıl bir tedbir ile benim gibi bir haşarıyı kendim dahî haberdâr olmadan yola getirmeye muvaffak oldun.

-Estağfirullâh beyim, siz zaten...

-Tevâzu istemem, söyle! Vâsitan neydi?

-Hüsn-i muâmele.” (Leman 1912: 82)

Aynı şekilde “Nedem” adlı öyküde de, eşini hor gören, aşağılayan, eğlenceye düşkün bir erkeğin hastalanışı, hastalık sürecindeki çaresizliği ve bu süreçte her şeye rağmen onu seven eşinin sabrıyla hayata dönüşü anlatılır. İsim-içerik ilişkisi ile dikkat çeken “Nedem” öyküsü, kendisine, ailesine, topluma yabancılaşan ve acizleşerek zavallılaştan erkeğin kendisini ve yuvasını bulmasını sağlayan pişmanlıklar silsilesinin anlatımıdır:

“Anladım her hakikatı anladım. İstihkar ettiğim hayatın ne kadar kıymetdar olduğunu, akli başında olan bir adamın mümkün değil hayatına sûikasd edemeyeceğini pek doğru olarak tecrübe ettim. Fakat neye yarar? Aklım başıma geldiği zaman, servetim, sıhhatim, her şeyim gitmişti. Keşke aklım hiç gelmeseydi. Artık nereye gitsem. Hasta, fakir, tahkîrleriyle reddolunuyorum. Nihâyet cezâ-yı amelim olan o zillet ve meskenet içinde yine senin âgûş-ı merhametine ilticâdan başka bir çârem kalmadı. Refîka! Vâkıa beni reddetmedin. Merhame-tini benden esirgemedin. Lâkin bilir misin ki, senin ulûv-i cenâbını, benim küçüklüğümü gösteren bu şefkat bu merhamet de benim için ne müthiş bir işkence, ne ağır bir cezâdır!” (Leman 1912: 98-99)

‘Nedem’ öyküsünde norm karakter Refika, dünyaya kadın olarak gelmeyen ama toplumsal yaptırımlarla kadın olmaya zorlanan tüm hemcinsleri gibi anatomik kaderinin yükümlülükleri doğrultusunda hareket eder. Refika eserde ismi belirtilmeyen eşine/ erkeğe sağlığında da hastalığında da hizmeti bir görev sorumluluğu olarak algılar ve yerine getirir. Kendisi de hasta, perişan olmasına rağmen yine de yataktaki hasta eşini düşünür:

“Kadın ekmeği getirmeye giderken dedi ki: çorbayı beğenmiyor, hâl-buki bir daha isteyecek olursa bu da yok. Kezâlik şu sözleri de ilâve ediyordu: Yâ rabbî merhamet et bari açlıktan ölmesin. Sabahleyin komşuya sattığım dikiş ve giyecek parasını da henüz alamadım. Ak-

şam kocası gelip verecekmiş. İki yüz kuruş bir para, ölünceye kadar onu iâşe eder. Ya ben sonra ben ne yapacağım? Benim bir irâdim olan makine elimden çıkınca ben ne ile çalışacağım?

“Allâh’ım beni görüyorsun! Bârî kollarıma kuvvet ihsân buyur!”
(Leman 1912: 94)

Toplumsal örf, adet ve kurumlar tarafından kendisine yüklenen rol, biyolojik, ekonomik ve psikolojik yazgının yüklediği bir roldür. “Kadının dünyası erkeğidir, ailesi, çocukları ve evidir.” anlayışının bir sonucu olan bu rol ödünçlemesi ile iki öyküde de kadınlar, kendileri için sınırları yine erkek tarafından çizilen dünyalarını kurtarmaya çalışırlar. “Hüsn-i Muâmele” ve “Nedem” öykülerinde, erkek tipleri birbiriyle benzeşir. “Nedem” öyküsünde başkişi olan erkek karakter, Hüsn-i Muamele öyküsünün norm karakteri Neşati Bey gibi, kendisini tamamlayan ve yeniden doğuşunu sağlayan eşini önce ihmal eder, üzer, kırar ve en önemlisi yok sayar. Fakat sonunda yaptığı yanlışlıkların, hataların farkına varır:

“Âh ben, zavallı ben, ahmak ben! Fetânetli zevcemın manâ-yı insâniyet olan sözlerine, nasihatlerine kulak asmaz, bin kere nâ-pâk ağızlarında dolaşmış, kirlenmiş, bıkılmış, usanılmış, tefsîr olursa her biri bir gencin, bir hânmanın, nezâhet-i beşeriyenin vâveylâ-yı mâtem-âverânesi olan sözlerini dinlemekle mütelezziz olurdum. Bu mülevves arzuları ciddi bir muhabbet zanneder, yâhûd öyle te’vil etmek istedim” (Leman 1912: 97).

Edebi eserlerde kadının görünümü, bütün toplumla birlikte kadına da yeni bir kimlik arayışı çerçevesinde şekillenir. Bu yeni kimlik ise, etkin ve baskın özne erkeğin onayı ile kazanılabilecektir. Kadının kendini erkeğe ispat etmesi ve erkek için ama kendi adına adımlar atması gerekmektedir. Fatma Makbule Leman da kadınlardan ziyade erkeklerin kadının varlığını fark ederek, yaşamdaki rolünü ve önemini kavramalarının gerekliliğine dikkat çeker:

“- Refîka, Cenâb-ı Hakk’ın lutfundan sonra senin mürüvvetin imdâdına yetişmeseydi, bugün bu menâzır-ı âliyyeyi ben nereden seyredecektim? Şüphe yok ki şimdi bir karanlık mezâr içinde bulunacaktım. Bir erkek için en büyük bahtiyarlık, fatîn, âlî-cenâb bir zevceye mâlik olmak imiş. Çok çektin Refîkacığım! Fakat bu felâket beni îkaza sebep oldu. Nasîhatle yola gelmeyenleri müthiş bir felâket tenbîh ettiğini nefsimizde tecrübe etmiş olduk!”

Kadın: “bununla berâber böyle şeyleri hiç tecrübe etmemek daha iyidir. Çünkü felâket, sefâlet, herkesi îkâz eder ama, herkesi pençe-i bî-emânından kolay kolay salivermez. Biz mazhar olduğumuz bu lutf-ı ilâhiden dolayı Cenâb-ı Hakk’a şükretmeliyiz.” dedi.

Erkek: bin kere yüzbin kere şükür Allâh'ım!

Nagamât-ı tuyûr bu iki gencin bahtiyarlıklarını i`lân ediyor, nasîm-i muattar bu şetâretli çehreleri okşayarak tebrik eyliyordu” (Leman 1912: 100).

İtaat eden, edilgen ve yaşam alanı sınırlı olan Refika tipi, ruhu fedakarlıkla dolu, özverisi yaşamının her noktasına egemen olan bir kadındır. “Kendilerini başkalarının egemenliğine bırakmaya, onlara bağımlı olmaya ve istemeden, enerjilerinin çoğunu, zor, ya da meydan okuyucu veya düşmanca algılanan bir dünyaya karşı sevgi, yardım, koruma arayışına adamaya eğilim” (Collette 1998: 25) içinde olan bu kadın tipi, öykünün sonunda erkeğine hayat verir ki, bu yönüyle ötekilikten sıyrılarak etken bir tamamlayıcı özneye dönüşür.

“Tashîh” öyküsünde, kadınların okumasına, eğitim görmesine karşı olan erkeğin/ başkışının, kadının eğitimsizliğini kendisini olumsuz etkilemesi sonucu yaşadığı uyanış süreci aktarılır. Başkışı Kıyâmetî Bey, kadının okuma-yazma bilmesini gereksiz gören, önyargılı, sadece kendi düşüncelerine önem veren bir kişidir:

“İstemem efendim, istemem. Hayatıma iştirâk edecek bir kadının mesleğime iştirâk etmesini hiç kaldıramam. Oh canım! Kıyâmete kadar kadın yüzüne hasret kalsam yine böylesiyle ünsiyet edemem. Yazı takımı, kalemlerimi, kağıtlarımı kullanan kadına demek ki paltomu fesimi de giydirmeli de ben soyunup dökünüp hanım olmalı... Erkeğe benzeyen kadından hiç hoşlanmam!” (Leman 1912: 31).

Başkışıye göre kadın, sadece erkek için vardır ve eğitilmiş olmasına gerek yoktur. Bu fikrinde o kadar ileri gider ki okuması, yazması olan bir kadınla evliliği istemez. O, ataerkil düzenin kendisine tanıdığı ayrıcalıkları istismar ederek, kadının eğitim hakkını engellemek ister. Bu kadını ikincilleştirme çabası, erkeğin gelenekselleşmiş bir ‘öteki’leştirmesinin bir sonucudur: “Ataerkilliğin özel mülkiyete dayalı ailesinde kadınlar hane içinde erkeklerin malıdır; ilk ve tek amaçları erkeğe haz vermek olan kadınlar, nesnelere çok daha az önemlidir. (..) Onu bir mal gibi sahiplenen ve vahşice kıskanan egemen erkek, onu bin türlü kuralla kuşatır.” (Donovan 2007: 97). Erkek için bu durum olağandır ve kendine verilmiş bir ayrıcalıktır. Kadın-erkek ilişkisinde bu fiziksel güç ve cinsiyet farklılığı merkezli bu çatışma, bütün evliliklerde çok belirgin olarak kendini gösterir. Bir kadının okuma-yazma bilmesinin onu erkeğe benzeteceğini düşünen başkışı, bütün erkeklerin de kendisi gibi düşündüğünü dile getirir. Sonunda istediği gibi okuma-yazma bilmeyen bir kadınla evlenen başkışı, evliliğinde huzurludur, eşine karşı anlayışlı ve sabırlıdır. Çünkü eşi Semîne’nin okuma-yazma gibi bir kusuru (!) yoktur:

“Ara sıra kadının ufak tefek kusurları zuhûr etse de pek kolay affediveriyor. Zararı yok kadın insan değil mi? Beşeriyet iktizâsı yani tabîî olarak bir kabahat etmekle ne olurmuş sanki!.. Okumak yazmak gibi zıttıma giden ve gayr-i tabîî olan bir şeyi yapmasın da varsın ne yaparsa yapsın!” (Leman 1912: 33).

Kıymetî Bey’in bakış açısı toplumun genelinin ve özellikle erkeğin kadına bakış açısının bir yansımasıdır. Yazılmamış kurallar ve dayatılan roller, erkeğin kadına bir alt kültür olma dışında hak tanımamasını da olağana dönüştürür. Eşinin cehaletinden memnun olan Kıymetî Bey, kızını da bu düşünce doğrultusunda yetiştirmek ister. Fakat kızı Fatine, babasından gizli okuma-yazma öğrenmektedir:

“Fatîne – Peki babacığım siz alınız ben okumam saklarım! Va`dini verdimse de kitâbı eline alır almaz doğru Pesendide’nin hânesine cân attı ve pederinden bir de selâm tebliğ ederek kendinin tedrisini ricâ eyledi... Fatîne pederini hoşnut etmek için hânesine geldiği gibi kitabını ne güzel saklıyor. Hiç bir def`a elinde gören yok. Fakat bunu bir kabâhat gibi değil zayıından korkulan kıymetli mücevherât gibi saklıyor” (Leman 1912: 36).

Baskıcı, yıkıcı, egemen özne erkek, nesne, kurban rolüne sürüklediği kadın kendisi için bir tehlike oluşturuncaya kadar yaptığının yanlışlığını fark edemez. Başkişinin düşüncesindeki yanlışlığı fark edişi ise, kendisi bir iş yolculuğundayken eşinin okuma yazma bilmediği için dolandırılması sonucu olur. Eşinin senetleri cahilliği yüzünden başkalarına vermesi üzerine inatçılığı, dik başlılığı kalmayan başkişi, okuma yazmanın kadın veya erkek insan için önemini kavrar:

“Aferin kızım aferin. Oku benim canım kızım oku! Tekellüm eden, ayak üstünde gezen bilcümle mahlûkât için okumak yazmak tenüffüs ettiğimiz hava kadar lâzım olduğunu bilerek çalış! Hatta geceleri sabaha kadar uyumayarak çalış tâ ki benim gibi bir bî-çâre senin yüzünden bir hayli ziyâna dûçâr olduktan sonra tashîh-i fikre mecbûr olmasın!” (Leman 1912: 44).

Bütünsel bir değişim ve geçiş süreci yaşayan toplum ve egemen özne erkek, kadının her anlamda donatılmasının gerekliliğini fark eder. Başkişinin yaşadığı bu değişim, eşi kart karakter Semine ile komşusu norm karakter Pesendide Hanım arasındaki fark ile netleşir. Yaşadığı ve kendisine özellikle maddi kayıp yaşatan durumdan sonra başkişi, Pesendide Hanım’dan destek ister.

Fatma Makbûle Lemân, şiirleri ve öyküleri aracılığıyla kadının sosyolojik düzenleyici rolünün altını çizer. Sanatkarın bakış açısına göre kadın, erkeği

ve dolayısıyla toplumu olumluya doğru değiştirme ve kurtarma gücüne sahiptir. Hem fiziksel hem düşünsel güzelliği ile kadın, erkek için bir tamamlayıcı, kurtarıcı, yeni'leyicidir. Bütün metinlerinde kadınlar, erkek ile çatışma içinde değildir; onlar toplumsal norm kategorilerinin kendilerini verdiği görevleri yaparken sabır, vefa, anlayış ve sevgi ile erkeği de kurtarırlar. Zira erkek, kadını ev için gerekli bir nesne olarak algılamakta, onun varlığını ancak kaybetme tehlikesi olunca kavramaktadır. Fatma Makbûle Lemân, bu süreçte kadına düşen görevin beklemek ve erkeğin uyanışı için gerekli çabayı göstermek olduğunu belirtir.

Sonuç

Feminist teori toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğasını anlamayı amaçlar ve toplumsal cinsiyet politikaları, iktidar ilişkileri ve cinsellik üzerine odaklanır. Türk romanı, bu yapının dar bir çevreden geniş bir çevreye, muhafazakâr olandan daha özgürlükçü olana doğru ilerlediğini göstermektedir ki, bu da Türkiye'nin yaşadığı sosyal ve siyasî değişimle doğru orantılıdır.

Toplumsal konumundan, kimin karısı ya da kızı olduğu gerçeğinden, aile yapısı ve cinsiyetinden ötürü kadın, içinde bulunduğu toplumca biçilmiş rolleri benimsemek zorundadır. Yazılmamış kurallar ve dayatılan roller ile erkek egemenliği veya baskısı altında bir alt kültür olmaya zorlanan kadın, toplumsal, hukuki ve yazınsal bağımsızlık ve eşitlik arayışı içerisinde. Kadının eğitimine ve okumasına yönelik olumlu mesajlara romanlarda zaman zaman rastlansa da genel anlamda toplumsal yapının buna hazır olmadığını gösteren pek çok örneğe de rastlamak mümkündür.

Kadın sorununu ve kadının toplumsal yapıdaki yerini sorgulayan Fatma Makbûle Lemân, geleneksel normlar ve toplumsal yaptırımların, kadınları isyan etmeksizin boyun eğen ve sabreden bir sınıf haline dönüştürme sürecinin tümünden olumsuzlanmasının yanlışlığını vurgulayarak olumlu yönlerini anlatır. Ayrıca sanatkar, bu tarz bir kabullenişin ve suskunluğun erkeği ve toplumu düzeltme yönünde olumlu bir dönüştürme ve kurma işlevi kazandığı durumlara da dikkat çeker.

Bir fenomen olarak algılanan kadına kadın-yazar perspektifinden bakan Fatma Makbûle Lemân, erkekleri sadece eleştirmek amacıyla değil; hem kadınlara hem de erkeklere bilinç aşılması yapmayı hedefleyen feminal bir söylem çerçevesinde oluşturduğu eserleri ile dikkat çeker. Onun eserlerinde kadın kendilik değerlerinin farkına varan, kadın olma yazgısını kabullenmeyen, verili olanları aşan kimliği ile bireyleşme yolunda feminal adımlar atarak yeni'den doğar.

Kaynakça

- BERKTAY, F. (2006), *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.
- DEMİR, Z. (1997), *Modern ve Postmodern Feminizm*, İstanbul: İz Yayınları.
- DONOVAN, J. (2007), *Feminist Teori*, (çev. Aksu Bora- Meltem Ağduk Gevrek- Fevziye Sayılan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DOWLING, C. (1998), *Sindrella Kompleksi*, (çev. Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınları.
- ELİUZ, Ü. (2008), “Elif Şafak Anlatılarında Kadının Kimlik Sorgulaması”, *1980 Sonrası Türk Romanı Sempozyumu*, Kayseri (Yayımlanmamış Bildiri).
- ERDEMİR, Z. (2008), *Makbule Leman’ın Ma’kes-i Hayâl Adlı Eserinin Günümüz Türkçesine Aktarılması ve İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi, Trabzon.
- Mâkbûle Lemân (1912), *Makes-i Hayâl*, İstanbul: Panayotiydis Matbaası.
- MİCHEL, A. (1984), *Feminizm*, (çev. Şirin Tekeli), İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları.
- Oh, E. (2007), “Türk Romanlarında Kadın Karakterlerin Dilleri ve Üslupları”, *Folklor-Edebiyat*, c. 13, s. 50, 203-204.
- UĞURCAN, S. (1990), “Makbule Leman’ın Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 6, 334-408

Woman's New Image on the Road to The Constitutional Era: Fatma Makbule Leman

Dr. Ülkü ELİUZ*

Abstract: Feminine discourse is an approach questioning the status of woman and her position in society as represented in literary works. This approach asks questions concerning the place of women in society, their undeserved status and commodification. This study evaluates the work of Fatma Makbule Leman, one of the writers of *Hanımlara Mahsus Gazete* (The Paper for Ladies) by looking into how she has questioned the secondary position of women constrained within social norms. In her only work titled *Ma'kes-i Hayâl* (The Reflection Place of the Dream) she approaches the emancipation of women stuck in between revolt and obedience from a Turkish-Islamic perspective and takes significant steps concerning woman's identity by internalizing both her identities as woman and writer. This feminine stance is a reflection of the desperate and male-dependant woman's revolt against traditional norms.

Key Words: Woman, writer, identity, feminine, individual, society, norms, tradition, revolt

* Karadeniz Technical University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / TRABZON
ulku.eliuz@mynet.com

Новый образ женщины на пути к Конституционному Периоду: Фатма Макбуле Леман

Др. Ульку ЕЛИУЗ*

Резюме: Феминизм – способ представления в литературных произведениях статуса женщины в обществе, положения, которое она занимает. Согласно ему женщина занимает не то место, которое она по праву достойна занимать, феминизм спрашивает «почему? за что?» и отвечает на эти вопросы. В данной работе рассматриваются исследования одного из авторов газеты «Ханымлара Махсус Газете» (Газета для Женщин) Фатмы Макбуле Леман о положении женщины в условиях общественных ограничений, о её второстепенном статусе. В своей единственной книге «Макес-и Хаяль» она затрагивает проблему статуса женщины, стеснённой между выбором протест/ подчинение/покорность, стремящейся к свободе. Фатма Леман будучи женщиной придерживается феминистских взглядов. Такая позиция – это протест безысходной женщины, зависящей от мужчины и от сложившихся в обществе устоев.

Ключевые Слова: Женщина, писатель, образ, личность, общество, нормы, традиция, протест

* Караденизский Технический Университет, Научно-литературный факультет, каф. Тур. яз. и лит. - ры \ г. ТРАБЗОН
ulku.eliuz@my.net.com

II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)

Yrd.Doç.Dr. Yılmaz KARADENİZ*

Özet: İran'daki Türk boylarından olan Kaçarların iktidarda olduğu dönemde ilan edilen meşrutiyetin sebepleri ve ilan şekline bakıldığında II. Meşrutiyet ile benzerlik arzettiği görülecektir. Bu sebeple, İran Meşrutiyetini bir ön deneme olarak görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'ndeki II. Meşrutiyeti daha iyi tahlil etmek için iki yıl önce Kaçar idaresi tarafından ilan edilen Meşrutiyeti ve İngiltere'nin bu harekete doğrudan müdahalesini ortaya koymak gerekir. İktidardaki Kaçar idaresinin siyasi olarak yıpratılması, ekonomik nüfuzun tesisi ve iç karışıklığın oluşturulmasından sonra bazı gizli teşkilat ve şahıslar ön saflara sürülerek amaca ulaşılmıştır. Bu dönemde İran'da Türklerin iktidarda olması, II. Abdulhamid'in muhtemel Türk-İslâm birliği düşüncesinin başlamadan sona erdirilmesini hatırlatmaktadır. Çünkü her iki ülkede ilan edilen meşrutiyetler ne fakirleşmiş halka refah, ne de aydın ve ulemanın istediği adaleti getirmiştir. Kurtarıcı olarak beklenen demokratik rejim yerine kendi içerisinde birliği sağlamayan siyasi idareler tesis edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Kaçar Hanedanı, Meşrutiyet, Esterabadi, Malcom Han

Giriş:

Osmanlı Devleti'nin inhitatı dönemindeki ilan edilen II. Meşrutiyetin kötü gidişatı ne derecede durdurduğu ve hangi katkıları sağladığı bugün tarihçiler tarafından tartışılması gereken önemli konulardandır. Devletin ekonomik, siyasi ve askerî inkırazını önleyemeyen ve hatta hızlandıran bu girişimlerin hedeflerinin dış saikler ile birlikte ortaya konulması gerekmektedir. Bu tür girişimlerin sürekli İngiltere tarafından desteklenmesindeki amiller ve ortaya çıkan sonuçların tarihçiler tarafından ortaya konulması, Türk Dünyası'nda o dönemde görülen sıkıntıların anlaşılmasında faydalı olacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanından iki yıl önce Türk boylarından olan Kaçar Hanedanlığı idaresinin hüküm sürdüğü İran'da ve hatta Afganistan'da benzer girişimlerin İngiltere tarafından desteklenmesi, ister istemez akıllara şüphe düşürmektedir. Çünkü gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Kaçar idaresi bu girişimler ile inkı-

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi / MUŞ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

razi durduramadıkları gibi ekonomik ve siyasî karışıklıkların içine sürüklenmişlerdir. Her iki devlet de mevcut siyasî güçlerinden kaybederek İngiltere'nin siyasetini uyguladığı bir alana dönmüşlerdir. Biz de bu çalışmamızda, II. Meşrutiyet'i daha iyi anlamak için iki yıl önce yani 1906'da Kaçar Hanedanlığı dönemindeki İran Meşrutiyetinin sebeplerini ve ilan ediliş şeklini ortaya koymaya çalıştık.

İran'da 1795'de iktidara gelen Kaçar Hanedanı (1795–1925), meşrutiyetin ilan edildiği 1906'da hala iktidarı elinde bulundurmaktaydı. Nasıreddin Şah (1848–1896)'ın saltanatı ile birlikte İngiltere başta olmak üzere batılı devletlere ve Ruslara verilen imtiyazlar, İngiltere'nin kurduğu Bank-ı Şahinşahi ve Rusya'nın kurduğu Bank-ı İstikrazi aracılığıyla devletin aşırı borçlanmaya zorlanması halkı ekonomik bunalım ve yeni arayışlara sürüklemiştir (Mustevfi 1371: 47). İngiltere'nin sistemli bir şekilde siyasî idareyi yıpratması ve akabinde halkı meşrutî yönetim için teşvik etmesi iç karışıklığı arttırmıştır (Ademiyet 1340). Bu dönemde sadece İran ve Osmanlı değil, Japonya dışındaki¹ Asya ülkelerinin büyük bir kısmı sömürgeci batılı devletlerin uzantıları ile idare edilmekte ve aynı problemi yaşamaktaydı (Şemim 1379: 441). Sömürge sınırlarını iyice genişleten İngiltere, ekonomisini Hindistan, Arabistan Yarımadası, Avustralya, Çin sahilleri, Burma ve Malaga'dan sömürdüğü kaynaklarla ilerletmişti. Aynı şekilde, Hollanda ve Fransa da Asya'nın güneydoğusundaki koloni kaynaklarıyla besleniyorlardı. Rusya ise Ural dağlarından okyanus sahillerine, İran ve Çin sınırlarından kuzey Buz Denizi'ne kadar olan yerleri ele geçirmiş, bu geniş coğrafyada yaşayan insanları sıkı bir rejimle idare etmekteydi (Mehdevi 1379: 317–318).

XIX. asrın sonlarına gelindiğinde İran ve Osmanlı Devletinin mutlak saltanat ile idare edilmesi, İngiliz siyaseti için bulunmaz bir fırsattı. Sömürge hedefleri üzerine ve hileli bir şekilde harekete geçerek ekonomik sıkıntılar sebebiyle rejimden hoşnut olmayan halkı meşrutiyet ve özgürlük için teşvik etmiştir. Osmanlı devleti bu sancılı dönemde Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın askerî rekabetlerine sahne olurken, İran ise Rusya ve İngiltere'nin siyasî, ekonomik ve askerî rekabetlerinin etkisi altına girmiştir (Karal 1988: 81). Her iki devlet içerisinde rejimden memnun olmayan unsurlar ile Avrupa'da eğitim gördükten sonra ülkelere dönen kesimler, batılı ülkelerin desteğini alarak yavaş yavaş kendilerini siyasî idarede hissettirmeye ve saltanatın temellerini sarsmaya başlamışlardır (Mahmud 1328: 325). Devletin kötü gidişatına çare arayabilecek ve çözüm üretecek kadroların yetiştirilmesi için Avrupa'ya gönderilen bu insanlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerinden beklenen teknik ile değil siyasî ve taklidî düşüncelerle dönmüşlerdir. İran meşrutiyetinde daha ilginç bir gelişme yaşanmıştır (Kirmani 1324: 11). İngiltere tarafından istibdat idaresine karşı özgürlük rejimine inandırılan ule-

manın orta tabakası ön saflarda yer almış, Avrupa'da dönenerlere yardımcı olmuşlardır. İşin farkında olmayan halk ise istibdat yönetimi şahsında aslında siyasî, iktisadî ve kültürel sömürüye karşı harekete geçmiştir (Lambton 1375: 358). Meşrutiyetin ilanından sonra işin rengini anladıkları vakit ise iş işten geçmiştir (Ademiyet 1360: 144).² İran, İngiltere'nin siyasî ve askeri işgaline uğradığı gibi meşrutiyete destek veren bir kısım ulema (Fazlullah Nuri) idam edilmiştir. Osmanlı Devletinde ilan edilen II. Meşrutiyet'in tek farkı, hareketin daha çok batıdan etkilenen ve hatta orada yetişen aydınlar tarafından yürütülmesiydi. Genç Osmanlılar adıyla anılıp içinde Mithat Paşa, Mahmut Nedim Paşa gibi devlet idaresinden pek anlamayan kesim, meşrutiyet fikrinin yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır (Karal 1988: 211).

Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri

a. Avrupa'nın Etkisi: İran toplumunun batı medeniyetiyle tanışması, ticaret ile uğraşan kişilerin ve siyasî temsilcilerin bu ülkeye gelip gitmeleriyle hızlanmıştır. Şah İsmail ve Şah Abbas dönemlerinden itibaren Avrupa'dan gelen tacirlerin etkisi, Feth Ali Şah döneminde (1797–1834) İran'ın Rusya'ya yenilmesi ve İngiltere'nin siyasî-ekonomik nüfuzundan sonra hızlanmıştır (Timuri 1328). 1813'teki Rus yenilgisinin askeri ve kültürel geri kalmışlığa bağlanması, şehzade Abbas Mirza'yı islahatlar konusunda harekete geçirmişti. Bu tarihten sonra İranlı gençler Avrupa'ya gönderilerek askeri eğitim görmeleri sağlanmaya çalışılmışsa da Abbas Mirza'nın 1833'te ölmesiyle beklenen fayda sağlanamamıştır. Ancak bu gençlerin İran'a geri gelmesinden sonra halk arasında fikri değişikliklere sebep oldukları görülmüştür (Mustevfi 1371: 66).³

İranlı gençler ile yabancı ülke temsilcilerinin İran'a gelmesiyle meydana gelen değişiklikler ve gelişen islahat fikirleri, sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'in teşebbüsüyle olgunlaşmış, kurulan Dârülfünun okulları aracılığıyla Avrupa medeniyet unsurlarının İran'a girmesi sağlanmıştır (Devletabadi 1330: 325). Bu okullarda görev alan Avrupalı eğitimciler, kendi kültür ve dillerinde verdikleri öğretimi, Avrupa'da basılan kitaplardan seçerek taklit yoluna gitmişlerdir (Curzon 1349: 636). Okullara alınan çocukların saray erkânı ve eşrafın çocukları olması, gelecekteki yönetim kademelerinin batı medeniyeti ile tanışmış ve onlara hayranlık duyan kişilerden oluşmasına sebep olmuştur (Avery 1363: 216). Böylece, İran toplumunda batı medeniyetini tanıyan bir sınıfın ortaya çıkması sağlanmıştır. Avrupa'ya devlet görevlisi olarak gidenlerin mektupları (Acudanbaşı, Hüsrev Mirza ve Mirza Salih Şirazî) ve yazıları ifşa edilerek halkın meşrutiyet hakkında bilgilendirilmesine çalışılmıştır (Kirmani 1324: 121).

Feth Ali Şah döneminin önemli komutanı ve Azerbaycan eyaleti idarecisi şehzade Abbas Mirza, devletin askeri açıdan içinde bulunduğu zayıflığı fark etmişti. Aynı eksikliği veziri Mirza Ebul Kasım Kaimakam da görmüştür. Bu sebeple idarî, askerî, malî ve eğitim-öğretim alanlarında yenilik getirilmesi fikrini uygulamaya koymuştur (Mahmud 1328: 20). Abbas Mirza, İran devletinin devamının sağlanması yolunda en önemli adımı değişimde gördüğü için Kafkas ordusunun teknik olarak yenilenmesine çalışmış, batılı uzmanlardan istifade etmiştir. Batılı uzmanların İran ordusunda görev almaları kendi menfaatleri gereği olmuşsa da Avrupa’da cari olan tekniklerin bir kısmının İran’a gelmesi sebep olmuşlardır (Ademiyet 1363: 5). Fransa ve İngiltere’den subay, eğitimci ve müsteşarlar getirip istihdam edilmiş, 1811-1815 tarihleri arasında İngiltere’ye öğrenci gönderilmiştir. Yenilikler ilkönce orduda başlatılıp Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Halkın bilinçlenmesi ve kitapların çoğaltılması için 1812’de Tebriz’de matbaa kurulmuştur (Şirazi 1347).⁴

İran meşrutiyetinin toplumun ayan tabakası tarafından benimsenmesi genellikle batıdaki şekliyle olmuştur. Bunlardan Yusuf Han Tebrizi, batı tarzı meşrutiyetin öncülüğünü yapmıştır (Ensari 1376: 67). Batı merkezli meşrutiyetin savunucularından bir diğer grup ise Ermeni asıllı Malcom Han öncülüğünde toplanmıştır. Fransa’da tahsil gördükten sonra Londra’ya gidip yerleşen ve daha sonra İran’a dönen Malcom Han, devlet kademelerinde çalıştığı sırada İran kültürünü batılılaştırmaya çalışmıştır. 1890’da Londra’da çıkarttığı *Kânun* gazetesiyle propagandaya başlamıştır (Sykes 1330: 566).⁵ Malcom Han, batıdan kopya olarak alınacak meşrutiyetin İslâm kanunları ile uyumadığını bildiğinden politik yollara başvurmuş, meşrutiyeti getirmenin yolunu farklı iki anlayış ve hukukun bastırılmasında görmüştür (Lambton 1375: 395).

Kafkasya şehirlerinden Şekî doğumlu Ağa Han Kirmanî ise batı medeniyeti ve meşrutiyetinin tereddütsüz alınmasından yana olmuştur. Kirmanî, skolarist düşünceye göre hareket etmiş ve İran’da “Feramaconnerie” gizli teşkilatının tesisine katkıda bulunmuştur (Devletabadi 1330: 159).⁶ Zerdüşst olan Kirmanî, dine karşı Zerdüştlüğü savunan yazılar yazmasına rağmen meşrutiyet taraftarlarını etkilemiştir (Avery 1363: 216). İngiltere’deki Malcom Han ile aynı görüşü paylaşan Abdurrahim Talibof ise diğerlerinden farklı olarak tüccar kisvesi altında çalışmıştır. Kanunları maddî ve manevî olarak ikiye ayırıp, maddî olanların uygulanmasını savunmuş ve meşrutiyetin temellerinin bunlara göre şekillenmesini istemiştir (Kesrevi 1330: 45). Ayrıca Fransa’daki eğitimden sonra İran’a gelip sadrazam olan Mirza Hüseyin Han, batı tarzı meşrutiyeti savunanların içerisinde yer almıştır (Ademiyet 1351: 58).

Yukarıda bahsedilen şahıs ve devlet adamlarının sahip oldukları görüşler, Ademiyet, Kesrevi ve Floor’a göre sekülerizm ve iktibas-ı laiklikten ibaretti.

Demokrasiden ziyade Avrupa'daki laikliğin şeklen alınarak uygulanmasını kapsıyordu (Floor 1971: 105). Malcom Han, İngiltere'nin telkinleriyle yaptığı gizli çalışmada, gerçek niyeti olan dinin siyasetten ayrı tutulmasını, halktan ve ulemadan saklayıp meşrutiyet hareketinin bu yönde neticelenmesini istemiştir (Ruhani: 1370). Çünkü gizli tutulmaması halinde ulemanın önderlik edeceği halk tarafından bastırılacağını çok iyi biliyordu (Floor 1971: 105).

İran'ın etkili ve yüksek mertebedeki ulemasına göre batı tarzı fikirler, batının o dönemde İslâm toplumları üzerine yaptığı sömürünün devam etmesi için kullanılıyordu (Avery 1363: 216). Din kuralları veya mutlak saltanat ile idare olunan ülkelerin bu türden hareketlere girişmeleri sağlanarak yerli kültürlerin etkisiz hale getirildiğine inanılıyordu (Emir Sadıki 1977). Kendi içinde birliği sağlayamayan idareler vasıtasıyla sömürge düzeni devam ettirecek, güçlü idarelerin kurulması engellenerek Osmanlı ve İran gibi ülkelere müdahale edilebilecekti. Bu teşebbüsler, İran ulemasının yüksek tabakası tarafından kabul edilmemiş, batı kültürü esasları ve şartları üzerine şekillenmiş düşünceler olarak görülmüştür (Hakikat 1368: 512).

İran bu siyasî düşünceler ile meşgul iken batıda önemli gelişmeler olmuştu. İngiltere'de "Islahat Kanunları" adı altında 1867 seçimlerinde oy kullanma,⁷ 1884'te toplanma (gösteri) ve seçimlerde oy kullanma hakları verilmiştir.⁸ 1864–1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya savaşları sonunda bu dört ülkede meşrutiyet hareketleri görülmeye başlanmıştır. 1864'te Danimarka, 1869'da Macaristan ve Avusturya, 1871'de Almanya'da siyasi ve içtimai hareketlenmeler olmuştur. 1875'te III. Fransa Cumhuriyeti adı altında siyasî teşekkül oluşturulmuştur. Yedi küçük devletçikten oluşan İtalya ise 1859–1870 yılları arasında birliğini tamamlamış, anayasayı kabul ederek rejim değişikliğine gitmiştir (Fisher 1960).

Balkanlarda Osmanlı devletine karşı başlayan milliyetçi hareketler ayrılmalara kadar gitmiş, 1877–78 Osmanlı – Rus savaşı sonunda Romanya doğmuştur. Osmanlı devletinde 1876'da *Kanun-i Esasî* hazırlanarak II. Abdulhamid'in tasvibine sunulmuştur (Uzunçarşılı 1988).

Rusya'da 1903'te Lenin ve Pavelhanof arasındaki ihtilaf, birincisinin Marksist ve ikincisinin batı tarzı demokrasi isteğinden doğmuş, 1860 ve 1870'de başlayan hareketler 1905'te inkılâba dönüşmüştür. 1904 savaşında Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi ve arkasından meydana gelen iç karışıklıklar sırasında Witt tarafından tanzim edilen bildiri, ferdi özgürlükler ve özgürlüklerin temelleri savunulmuştur. Bundan sonra kanunların Duma tarafından kabul edildikten sonra yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır.

b. Fikrî Sebepler: İran halkının siyasî ve ekonomik sıkıntı dolayısıyla batı nüfuzundan kurtuluş olarak gördüğü meşrutiyet fikri, başlangıçtaki anlamıyla

“siyasal demokrasi” şekline tam olarak dönüşmediğinden halkın muhtelif tabakalarınca değişik şekillerde algılanmıştır. Millî bir hareket olarak ortaya çıkan meşrutiyetin ideolojik yapısı, siyasal demokrasi ve parlamentolu liberalizmdi (Gilbar 1364: 222). Ancak, hareketin bütün tabakaları kapsamadığı ve sadece şehirlerde oturan orta tabaka arasında taban bulduğu, ulemanın katılımının bu hareketi desteklemek şeklinde olduğu yani birinci amil olmadığı görülmektedir. Böyle olunca da siyasal demokrasi düşüncesi tam olarak taban bulmamıştır (Ademiyet 1363: 4). Meşrutiyet, fakirler için iyi ve adaletli bir yaşam, yenilik taraftarları için Avrupa türü ve mutlak hâkimiyete dayanmayan bir idare, din adamları için yabancı nüfuzu yerine İslâm şeriatına göre şekillenmiş bir idareyi ifade ediyordu (Algar 1359: 295). Görüldüğü gibi meşrutiyet isteğinin temelinde idarî, ekonomik ve hukukî buhran yatıyordu. Bunlarla birlikte dünyadaki demokratik gelişme ve Osmanlı Devleti’ndeki meşrutiyet hareketi de müessir olmuştur (Ensari 1376: 5).

Halkın itirazı, genellikle 1885–1895 yılları arasındaki uygulamalara yani İngiliz nüfuzunun arttığı ve imtiyazların yoğun olarak verildiği uygulamalara olmuştur (Marwine 1351: 4–24; Mekki 1362: 252). Bu dönemdeki tepkiler üzerine şekillenen hareket 1896–1906 yılları arasında kendisini iyice göstererek merkezî hükümeti zorlamaya ve rejimi tartışılır hale getirmeye başlamıştır. Mevcut hükümetin iyi bir idare sergileyemediği genel kanaat olarak benimsenmiştir (Muasır 1347: 452).

Gazete ve kitapların neşredilmesi, meşrutiyet için söylenenleri havada bırakmamış, halka duyurulmasını sağlamıştır. Gazeteler aracılığıyla batıdaki demokratik yenilikler ve halkın refahı, tüccarların tespitleriyle verilmeye başlanmıştır (Feuvrier 1368: 158). Bağımsızlık hareketleriyle ilgili haberler, Osmanlı devletindeki batılılaşma çabaları, Malcom Han, Mirza Ağa Han Kirmanî ve Talibof gibi yazarların yazdıkları makaleler özgürlük ve meşrutiyet hareketini etkilemiştir (Rahmeti 1371: 216).

Meşrutiyet hareketi içerisinde Malcom Han ve Mirza Yusuf Han Tebrizî’den daha etkili olan Cemaleddin Esedabâdî (Afgani)’dir (Browne 1338: 160).⁹ 1889 yılında şahın Avrupa gezisi sırasında takdir edilip İran’a davet edilen Seyyid Cemaleddin, devlet işlerinde kendisiyle meşveret edilen bir kişi iken mevcut idare ile uyuşmamış ve İran’ı terk etmek zorunda kalmıştır (Keddie 1972). Şah’ın isteğiyle İran’a döndüğünde ıslahatlarla ilgili düşünceleri yüzünden 1891’de tekrar ülkeden ayrılmıştır (Kirmani 1324: 186). Londra’da çıkarttığı *Ziyâü’l-Hafikîn* dergisi aracılığıyla İran halkını meşrutî fikirler ve uygulamalar hususunda aydınlatmaya çalışmıştır. *Urvetü’l-Vuska* dergisi aracılığıyla bu yöndeki faaliyetlerini devam ettirmiştir (Browne 1338).¹⁰

Esedabâdî’nin fikirleri, sarayın imkânlarını kullanarak Avrupa’ya tahsil görmek için gönderilen kişileri etkilemiştir. Ancak Avrupa’daki mevcut uygula-

maların İran'da aynen uygulanması fikri, Esedabâdî tarafından eleştirilmiş ve reddedilmiştir (Bamdad 1357: 431). Çünkü Esedabâdî'nin istediği yönetim şekli, bütünüyle Avrupa'nın kopyası değil, kanunlarla idare edilen İslâmî bir yönetim ve bu yönetimin İslâm birliğini sağlamaya çalışmasıydı. O'na göre, Avrupa'ya tahsil için gönderilen İranlı gençlerin etkilenmeleri, yüzeysel ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede çözümler değildi (Sykes 1330: 527).¹¹

İran meşrutiyetinin fikri sebeplerini mütalaa eden batılı tarihçiler farklı yorumlar yapmışlardır. Edward Browne, tütün imtiyazını, Esedabâdî'nin teşebbüslerini ve Nasreddin Şah'ın katlini milli ve meşrutî isteklerin tetikleyicisi olarak görmüştür. Brown, meşrutiyet hareketinde müessir olan unsurları ikiye ayırmış, milliyetçi ve meşrutiyetçi unsurların rejime muhalif olarak etkili olduklarını savunmuştur (Browne 1910: 160). O, milliyetçi ve meşrutiyetçileri açıklarken, İran'ın özgürlükçü cephesini iki gruba ayırmıştır. Birinci grubun sağ cenah olduğuna ve bunların kanuna dayalı parlamentolu rejim istediklerini söylemektedir. İkinci grubu oluşturan sol cenahın ise ifrata kaçtığını söylemiştir. Sağ cenah yani meşrutiyetçi grubun şahın saltanatı ile birlikte kanunların müessir olmasından yana olduklarını, sol cenahın ise mutlak millî hâkimiyetten yana davrandığını belirtmiştir (Browne 1338).

Sykes, İran meşrutiyeti konusunda “Hiç kimse meşrutiyetin nasıl elde edildiğini bilmiyor” demekle uzak görünenin nasıl yakınlaştırıldığını belirtmiştir (1330: 621). Sykes, İran'da telgraf hattı kurulması sırasında İngiliz memurların İranlı gençlerle temaslarında onları etkilediklerini kaydetmiştir. İran'da çalışan İngiliz ve Amerikalı memurların misyonerlik faaliyetleri sonucu binlerce İranlı genci etkilediklerini iddia etmiştir. Ayrıca Darülfünun'unun kurulmasıyla Avrupa kültürünün burada istihdam edilen eğitimciler sayesinde yayıldığına işaret etmiştir (Baussani 1962: 170 vd.).

Sykes'a göre, İngiltere dolaylı olarak İran meşrutiyetine yardım etmiş ve İranlıların parlamentolu rejimi elde etmelerini sağlamıştır. Bu yüzden İran halkını İngiltere'ye borçlu kılmıştır. Sykes bu konuda; “İranlılardan birkaç grup meşrutiyet mefhumunu anlıyorlardı. Meşrutiyet zamanında İranlılardan biri İngiliz subayını azarlayarak, biz oturmuşuz siz henüz bize meşrutiyeti vermediniz” demek suretiyle İngiltere'nin rolünü belirtmek istemiştir (1330: 613–619).

Rus tarihçi Pavloviç, meşrutiyetin iktisadî ve içtimâî sebeplerini üzerinde durarak bu iki amili meşrutiyet hareketinin en önemli unsuru olarak görmüş, meşrutiyet öncesi İran iktisâdiyatını tahlil etmiştir. Pavloviç şu bilgileri vermektedir; “Ekonomik hayatın harap durumu, kara gün ile köylüler arasında eş anlamlı olmuştur. İran'daki ağır vergiler köylülerin omuzlarına yüklenmişti. Yerli ve yabancı tüccarlar az vergi veriyorlardı. Şehirlerde gelir getiren mülk-

ler ve menkuller ise vergiden muaftı, Köylülerin vaziyeti çok vahimdi. Mülk sahiplerinin pençesinden kurtulmak için devletin tımar veya zeamet topraklarında çalışıyordu” (1357: 60).

Pavloviç, köylülerin yani mülk sahiplerinin arazisinde çalışan çiftçilerin durumunu vahim olarak nitelemiş, mülk sahibinin ürünlerinin nakli, satışı, atlarının bakımı, asker olarak kullanılmasını çok acıklı bir şekilde anlatmıştır. Arazi sahiplerinin köylüye adaletsiz davranışlarını XIV. asırdaki döneme benzetmiştir (Pavloviç 1357: 62–77). Pavloviç bu konuda; “1880’de köylünün durumu vahimdi. Avrupa’ya çıkan pamuk, pirinç, meyve ve İran ipeği Rusya pazarında önemli bir yer tutmaktaydı. Rusya ile yapılan ticaret yıllık 25–30 milyon Frang’a ulaşıyordu. Zenginleşen tüccar ve sarraflar yeni topraklar alıyordu. Ancak, istisnaların yapıldığı görülmektedir. Ağır vergilerin malik ve tüccardan ziyade köylülere yüklenmesi, köylülerin toptan satışını gündeme getiriyordu.” Demek suretiyle ekonomik karışıklığa dikkati çekmiştir (1357: 78).

Terya, İran burjuvasının durumunu izah ederken Talbut ve Reuter imtiyazının kaldırılmasını, Rus-Japon savaşının İran inkılâbına etkisini ve İran halkının uyanışını irdelemiştir (Terya 1357: 126). Rus– Japon savaşının 1905’teki Rus inkılâbına, onun da İran’daki özgürlük isteklerine dayanak olduğunu, Rusya’nın Japonya’ya yenilmesinin İran halkına tesir ettiğini vurgulamıştır. Küçük bir devlet olan Japonya’nın güçlü ve büyük olan Rusya’yı yenmesinin İran halkı üzerinde büyük etki yaptığını söylemiştir (Terya 1357: 130).

İran meşrutiyet hareketi hakkında görüş sarf eden diğer bir Rus tarihçi Ivanevsky’dir. Rusya ve İngiltere’nin İran’ı sömürgeleştirme tarzlarının Nasıreddin Şah ve ondan sonra gelen Muzafferüddin Şah’ı yabancıların emirlerini icra eden memurlara dönüştürdüğünü iddia etmiştir. Batı kaynaklı emirlerin İran’daki bütün tabakalara zarar verdiğini (gümrüklerin yabancı müsteşarlara verilmesi, imtiyazlar, borçlar, yabancı subayların istihdamı vb.) sarıh bir şekilde anlatmıştır (İvanevsky 1357: 150).

Rus tarihçi Ivanev, İran’ın yirminci asrın başlarındaki siyasî ve iktisadî durumunu ele almıştır (1356: 16). Ivanev, İran feodalizminin saray ile ilişki içinde olduğunu, bunların yabancı sermayedarlar ile birlikte halkı perişan ettiğini anlatmıştır. Durumu oldukça kötüleşen çiftçi ve işçilerin çıkış yolu olarak meşrutiyete yöneldiklerini, liberaller ve orta tabaka ruhanilerin, yabancı sermayeden zarar gören tüccar ile müttefik olarak hareket ettiklerini söylemiştir. İçtimaî tabakalar arasındaki derin sosyal tezatların ve 1905’deki Rus ihtilalinin İran’ı derinden etkilediğini vurgulamıştır (İvanev 1356: 17).

c. İmtiyazların Etkisi: Nasıreddin Şah’ın 1872’de İngiltere asıllı sermayedar Julius Reuter’e verdiği tütün, yeraltı kaynakları ve diğer millî kaynaklarla

ilgili imtiyazların benzerini Lynch Kardeşler şirketine vermesi, İran'ın iktisadî ve siyasî bağımsızlığını tehlikeye atmıştır (Eşref 1359: 47). İran sanayisinin ithal edilen mallar karşısında rekabet edecek güçte olmaması, üretimin durmasına ve işsizlerin çoğalmasına sebep olmuştur (Wright 1977: 97). Nasıreddin Şah, Rus tehdidi ve içteki muhalefetin artması üzerine 1873'de imtiyazı lağv etmek zorunda kalmıştı (Kazımzade 1968: 100). Ancak, bunun karşılığında yüklü miktarda tazminat ödemesi, İran maliyesinin çökmesine ve dışarıdan borç para alınmasına sebep olmuştu (Nasır 1363: 357).¹²

Reuter imtiyazının sıkıntısı ortada iken 1890'da tekrar tütün satış imtiyazının elli yıllığına Gerald Talbot'a verilmesi, tütün ile uğraşan halkın sıkıntıya girmesine sebep olmuştur (Meşkûr 1365: 356). Halk imtiyaza karşı çıkarak imtiyazın kaldırılması yolunda 1891'de Tebriz'de tepkilerini ortaya koymuştur (Lambton 1375: 291). Bu tepkiye Tebriz uleması da katılınca devlet gelirlerinin Avrupalılara peşkeş çekildiği halka anlatılıp, imtiyaz kaldırılmadığı sürece devlete karşı cihad ilan edileceği bildirilmişti. Rusya'nın desteklediği imtiyaz karşıtı hareket, Cemaleddin Esedabadi'nin fikirleriyle iyice sertleşmişti (Muhtari 1326). İsfahan ve Meşhed gibi şehirlerdeki ulema halkı bilinçlendirmeye çalışarak tütün ile ilgili uygulama karşıtı fetva vermişlerdir (Eminüddeve 1962). Muhalefetin büyümesi üzerine tütün ve madenlerle ilgili Talbot'a verilen imtiyazlar 1892'de kaldırılmıştır (Rawlinson 1857: 123).

1890'daki tütün imtiyazı, malî bakımdan büyük bir zarar, içtimaî bakımdan harap edici bir etki ve siyasî bakımdan bağımsızlığın zedelenmesi gibi ağır sonuçlar doğurmuş, ticaretin İngiliz şirketlerinin tekeline girmesiyle bu sahada çalışan 200.000 kişi mağdur olmuştur (Timuri 1328: 4). İran halkı ve ulema-dan sonra Rusya'nın bu imtiyaza karşı çıkması, anlaşmanın iptal edilmesine sebep olmuştur. Anlaşmanın tek taraflı iptali İngiltere'nin itibarını sarsmışsa da esas sarsıntı İran halkı arasında olmuştur. Halk, idare ile karşı karşıya geldikten sonra devlete olan güvenini kaybetmiştir (Kerbelai 1361: 119).

1892'de Mirza Şirazi gibi ulema-dan bazılarının tütün imtiyazı ve İngiltere sömürüsüne karşı verdikleri fetvalar, halkın hükümete karşı olan infialini artırmıştır (Nihandiyan 1357: 104). Devletabadi, ulemanın halk üzerindeki etkisini bu imtiyaz sırasında kullandığını söylemiştir (Devletabadi II 1362: 137). Halkın, ulemanın etkisiyle yabancı sömürüye karşı çıkışını ve İngilizlerin ciddi bir mukavemet ile karşılaşmalarını anlatan Mahmud, tütün imtiyazının mevcut idareyi sarsmaya başladığını söylemiştir (Mahmud 1331: 54). Tütün imtiyazı ve sonunda meydana gelen "Reji Vak'ası"nın hükümete karşı sistemli bir mukavemete sebep olduğu yerli ve yabancı tarihçilerce kaydedilmiştir (Takizade 1338: 40).

Reji Vak'ası veya Tenbakû İsyanı denilen halk hareketinin hazırlık safhasında Şeyh Fazlullah Nuri, Mirza Şirazi, Muhammed Rıza Tabatabaî ve Mirza Ha-

san Aştıyanî gibi din âlimleri, halkın İngiliz sömürüsüne karşı olan eğilimini, zamanla hükümetin adaletsiz idaresine son verilmesi şeklinde kanalize etmişlerdir (Kuddusi 1319: 41). İngiltere, bu eğilimin meşrutiyete dönüşmesini sağlamıştır. Merkezi idareye karşı başlayan hareketlenme zamanla büyüyerek ülkenin her tarafına yayılmıştır (Kerbelai 1361: 24).¹³

İngiltere sermayedarlarına verilen gelişigüzel imtiyazların iptali devlete büyük bir malî külfet getiriyordu. İmtiyazlardaki anlaşma maddelerine konulan tahhütler, imtiyazın iptaliyle tazminat olarak devletin karşısına çıkınca yüklü miktarda alınan borçlarla kapatılmaya çalışılıyordu. Yukarıda bahsedilen imtiyazın iptali, şirkete ödenecek tazminatı zorunlu hale getirmiş, devletin kasasında bunu karşılayacak parası bulunmadığından Rusların İran'daki bankasından borç para alınması gündeme gelmiştir. Ancak bu hareket halk nezdinde İran'ın Rusya'ya satılması şeklinde algılanmıştır (Lambton 1954).¹⁴

Nasreddin Şah, imtiyazlar vermek suretiyle ekonomik gidişatı düzeltmekten ziyade saltanatının devamını sağlamaya çalışmıştır. İmtiyaz verdiği İngiltere'ye dayanarak idaresini sürdüreceği ve batı tipi yeniliklerden istifade edecekti. Ancak, imtiyazların sınırı ve halkın siyasî-iktisadî çıkarları düşünülmediği için, oluşan tepkilerin boyutu ve sonuçları kendi sonunu hazırlamıştır. Saltanatının devamı uğruna gezip gördüğü İngiltere'nin desteğiyle muhalefeti önlemek isteyen şah, bunu beceremediği gibi bedelini kendi hayatıyla ödemiştir (Hakimian 1998: 139).¹⁵ Bu arada yabancılara verilen imtiyazlar ve alınan borçlar, İran halkının bağımsızlığı ve ekonomik refahı için kullanılmayıp sadece saltanatın devamı uğruna harcadığından halkın sefaleti iyice artmıştır (Mahmud 1328: 1582).

İngiltere'nin 1889'da İran'da kurduğu "Bank-ı Şahinşahi" aracılığıyla devleti ağır borç altına sokması, ekonomik ve siyasî bağımsızlığın elden çıkmasına sebep olmuştur. Şah başta olmak üzere saray erkânına ve tüccarlara verilen borç para sayesinde istediklerini yaptırmıştır (Timuri 1332: 108–112). Bir yıl sonra yani 1890'da Rusya'nın da Poliakov vasıtasıyla "Bank-ı İstikrazi" yi kurması, İran'ın İngiliz ve Rus nüfuz alanına dönmesini sağlamıştır (Rabino 1891).

ç. Ulemanın Etkisi: İran ulemasının meşrutiyet hareketinde halka önderlik etmesinde iki temel nokta vardı (Mehdiniya 1377: 135). Birincisi, ulemanın başlangıçtaki istekleri mevcut siyasî idarenin ve ekonominin ıslah edilmesinden ibaret olup batı tarzı meşrutiyet pek düşünülmemiştir (Rızai 1363: 127). İkincisi ise meşrutiyet hareketi millî olduğu kadar dinî karakterliydi. Bu yönüyle ulemayı da içine alıyordu (Lambton 1375: 359). Bu dönemdeki ulema, hükümet karşısında değişik bir mevkiye olup imam neslinden geldiklerini iddia etmiyordu. Ancak idare kendisini yeryüzünde Allah'ın vekili olarak telakki edip halkı kendilerine dua etmekle vazifeli görüyordu. Bu anlayıştan

dolayı iki kesim arasında bir kaynaşma olmamıştı. Devlet, sadece halkı etkileme güçleri dolayısıyla ulemaya ihtiyaç hissetmiştir (Lambton 1375: 361). Uygulamalardaki aksaklıkları hatırlatmada halkın diline tercüman olan ulema, halk ile işbirliğine giderek, zulme uğrayanların kendilerine sığınmasını sağlıyorlardı. Devletin halk ile teması, asker ve vergi toplama sırasında olurken, ulema halk ile iç içe yaşıyor ve halkın gözünde hükümetten önce geliyordu (Malcom 1829: 316).

Ulemadan bir kısmı halkın verdiği yardımlarla geçindiği için devlete karşı bağımsız durumdaydı. Bu yüzden halkın teveccühüne itibar etmeyi bir vazife biliyordu. Diğer bir kısmı ise Kerbela ve Necef gibi dinî merkezlerde hutbe irâd ederek halkı istibdat rejimi aleyhinde bilinçlendirmekteydi (Malcom 1829: 316). Tüccar kesimiyle olan iyi ilişkilerine nüfuzlarını da katarak çarşı-pazarda düzenin korunması için çalışıyor ve mescitlerde esnafın önünde namaz kıldırarak saygı görüyorlardı. Köylüler ile ilişkileri çok iyi olmazsa da köyleri dolaştıkları zaman iyi karşılanırlardı (Lambton 1375: 363).

Ulemanın meşrutiyet hareketindeki işi yukarıda saydığımız idareci, şehirli, köylü ve esnaf gibi değişik tabakaların farklı düşüncelere sahip olmasından dolayı zordu. Halkı adil olmayan idareye karşı bütünleştirmek ve sömürüye karşı bilinçlendirmek pek de kolay değildi. İşlerini kolaylaştıran tek unsur mevcut idarenin adaletsizliğiydi. Bu yüzden bütün dikkatler oraya çevrildikten sonra ferdi görüşler kayboluyordu. 1844'te İngiltere tarafından tezgâhlanan Babiyye (Bahâî) hareketi, ifrata kaçtığı ve İslâm ile pek alakası olmadığı halde idareye karşı halkı ayaklandırabilmişti (Algar 1359: 293).

Ulema, meşrutiyet hareketinde yabancı nüfuzuna karşı artan tepkileri kullanarak ekalliyetlerden Ermeni, Yahudi ve diğer milletlere mensup gayr-ı müslim tüccarların işyerlerinde Müslüman kadın çalıştırılmamasına dair bir genelge yayınlamayı başarmıştır. 1904'te yayınlanan genelge, Tehran'daki yabancı elçilere duyurularak gereğinin yapılması istenmiştir. Ayrıca eyaletlerdeki idarecilerden, İngilizler tarafından işletilen ipek fabrikalarının kapatılması istenmiş, Şiraz'da Ağa Mirza İbrahim isimli din adamı ise yabancı okullara karşı harekette rehberlik etmiştir (Lambton 1375: 379).

İmtiyazlar sebebiyle ticaretin zayıflayıp yerli sanayinin çökmesi ulemanın işini kolaylaştırmıştır. Müslüman nüfusun yabancılar eliyle sömürüldüğü gündeme getirilerek İslâm'ın tehdit altına girdiği propaganda edilmeye başlanmıştır (Issawi 1362: 60). Kısaca, hazinenin boşalması, dışarıdan alınan borç paralarının gereksiz harcamalarla tüketilmesi, borçlara karşılık millî kaynakların teminat gösterilmesi ulemayla hükümet arasında büyük bir anlaşmazlık konusu olmuştur (Grantosky vd.1359: 377). Ayrıca, Nasıreddin Şah saltanatı sonlarına doğru bazı grupların gizli toplantılar yaparak mevcut yönetimin değişmesini ele almaları, ulemanın orta tabakası tarafından yönlendirilen bu insanla-

rın gizli teşkilatlar kurmasına zemin hazırlamıştır (Floor 1971: 105).¹⁶ Ulemanın esas tabakası ise saraya yazdıkları mektuplar ve mescitlerdeki hutbelerle istibdat rejiminin sömürgecilerle birlikte hareket etmemesi için sürekli uyarılmıştır (Herevi 1361).

d. Adelet İsteği: Meşrutiyetin sebepleri arasında önemli bir yer tutan adalet isteği, Kaçar idaresinin ülkeyi İngiliz ve Rus sermayedarlara ekonomik olarak peşkeş çekmesinden sonra oluşan adaletsiz gelir dağılımından kaynaklanmıştır. Halkın eşit dağıtılan bir hukuk görmemesi dinî ulemanın ve özellikle Fazlullah Nuri'nin "Adaletthane" tesisi için halka rehberlik ederek isyana kalkışmasına sebep olmuştur (Kirmani 1324: 560). Siyasî-iktisadî sıkıntılar, umumî fakirlik, sarayın içinde bulunduğu karışıklık ve kanunsuzluklar, liyakatli olmayan insanların devlet kademelerinde görevlendirilmesi halkı huzursuz etmiş, sıkıntılıların kaynağında adaletsizliğin olduğu savunulmuştur. Tepkilerin artmasından sonra idareyi elinde bulunduran Aynüddeve hükümeti görevi bırakmak zorunda kalmıştır (Devletabadi 1330: 65-78).

Adaletthane'nin tesisiyle işlerin adalet ölçüleri içerisinde değerlendirilmesini isteyen Fazlullah Nuri, istibdat rejiminin yerine kanunların cari olacağı bir hükümet istediği için meşrutiyetçilerden ayrılmıştır. Ona göre, İslâmî kanunlar bütün zeminlerde uygulanacak ve İslâm'ın evrenselliği dünyaya adaleti getirecek, batıdan esinlenerek tedvin edilecek kanun-ı esasî gafletten başka bir şey getirmeyecekti. Nuri'ye göre halk, batı emperyalizmi altında adaletsizliklerle muhatap olmuş ve ülkesi işgal edilmiştir. Tedvin edilecek dinî kanunların her türlü zulmü ortadan kaldıracağını savunmuştur (Rene: 41).

e. Gizli Cemiyetlerinin Etkisi: İngiltere'nin İran'da menfaatlerini gözetecek bir meşrutî rejimi tesis etmesine en önemli katkısı gizli şekilde teşkilatlandırılan "Feramason (Feramaconeria- Faramasoneri)" cemiyetleri yapmıştır (Melikzade 1363: 65). Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahati öncesinde bazı kanunlar çıkardığı halde pratikte uygulamaması, gizli çalışan bu teşkilatın işine yaramış ve sayılarını arttırmıştır (Curzon 1892: 423). İdarenin zaafından istifadeyle hukukun yeniden tesisi söylemiyle ortaya çıkan bu gruplar, bütün şehirlerde taraftarlarını çoğaltmışlardır. İnsanları rahatlatacak yeni bir hukuk sistemi resmî olarak tanınmadığı veya mevcut mutlak saltanat tarafından elden kaçırıldığı için suçlamaların tesiri hızlı olmuştur (Lambton 1969).

Dinî ve beşerî hukukun birbirinden ayrılması anlamında ve batıdaki uygulamaların birer sürümü şeklinde tezahür eden yeni hukukî sistem, İran'ın içinde bulunmuş olduğu adaletsizlik ve problemlerin ilacı olarak tanıtılmış, kurulan gizli teşkilatlarla halk arasında propagandası yapılmıştır. İdarenin adaletsiz davranmasından bunalmış olan insanlar bu gizli teşkilatlara teveccüh etmiş (Melikzade 1363: 65), eyaletlerde görev yapan idarecilerin zulmüne uğrayan köylü ve avam sınıfı batıdaki demokratik yönetimlerin kendisine tanıtılması-

la bu harekete kolayca katılmıştır. Avam tabakası arasındaki faaliyetlerde önemli rol oynayan Malcom Han, tahsil görmüş kesim ile idareci kesim arasında köprü vazifesi görmüştür (Tabatabai 1948). *Kitapçe-i Gaybî* adlı eserinde kanunların tedvini yönünde görüşler ileri sürerek tedvin edilecek kanunlarla toplumun özgürlüğünün sağlanacağını vurgulamıştır (Kirmani 1367).

Meşrutiyet fikrinin halk arasında yayılmaya başlamasıyla meşrutiyet taraftarı orta tabaka ulemanın yetiştirdiği öğrenciler, yaptıkları gizli toplantılarla halkı bilgilendirme görevini üstlenmişlerdir. Bu grupların başında, yazarların kuruluşunda görev aldıkları “Feramason” gizli teşkilatları gelmiştir (Melikzade 1330).¹⁷ Bu gizli cemiyeti, Nasıreddin Şah döneminin ikinci yarısından sonra hızla çoğalarak Tehran’da 140’dan fazla locaya sahip olmuştur. Localara üye kazandırma faaliyeti sonucu 30.000’den fazla kişi kaydedilmiştir. İran’daki gizli teşkilatların ilki sayılan Feramason, daha sonraları “Ademiyet” ismini almıştır. Teşkilatın İran’da çok hızlı bir şekilde yayılması, Rusları dahi endişelendirmiş ve locaların kapatılması için Kaçar hükümetine baskı yapılmıştır (Algar 1360).

Feramason teşkilatını İran’da ilk tesis eden kişi Malcom Han’dır. Babası Yakub Han’ın önceleri bu türden faaliyetlerde bulunduğu ve oğlunun da kendisinin yolunda gittiği kaydedilmiştir (Kazımzade 1968: 112). Yakub Han, İstanbul’a sürülünce yerine oğlu Malcom Han geçmiş ve İran’daki faaliyetlerini diğer localarla birlikte devam ettirmiştir. Malcom Han, daha sonra teşkilatta isim değişikliğine giderek “Ademiyet Camiası” ismini kullanmıştır. Teşkilatın önemli isimlerinden Wilfred Scawen Blunt, Malcom Han ile yaptığı görüşmede, İran’daki malî ve siyasî ıslahatları din örtüsü altında yapacaklarını, dinin etkisini azaltmak için de “insaniyet” mezhebini geliştirdiklerini ve halkın çoğunu buna celb etmeleri gerektiğini telkin etmiştir. Nasıreddin Şah’ın saltanatın ilk dönemlerinde bu teşkilat ile irtibatlı olduğu söylenmişse de üye olduğuna dair sağlam bir delil ortaya konmamıştır (Lambton 1375: 393).

Feramason cemiyetleri, zamanla hedeflerinde olmayan millilik vasfını kazanarak yönetime karşı batı tarzı bir çalışmanın içine girmişlerdir. Meşrutiyet hareketinin devam ettiği sırada “Nasyonalistler” grubu olarak tanınan bu gruplar şahın katlinde rol oynamışlardır. Aynı dönemlerde II. Abdulhamid’in de benzer hareketlere maruz kalması, teşkilatın her iki ülkede nasıl çalıştığını ortaya koymaktadır. Cemiyet üyeleri kendilerini ilim tabakasından gösterdikleri için halk tarafından saygı duyulan kişiler haline gelmişlerdir. Yapılmak istenen siyasî değişimden haberdar edilmeyen halk, kendilerine rehber gözüyle bakmaya başlamıştır. Çünkü teşkilat, ismindeki gizliliği ve esranı kendi metodunun bir parçası olarak kullanmış, idareye gelmeyi ve uygulayacağı

yönetim tarzını fiilî mücadele zamanına kadar açıklamamıştır (Kirmani 1324: 159).

Feramason teşkilatının İran'daki faaliyetleri İngiltere tarafından bizzat desteklenmiş ve kendi menfaatlerine hizmet edildiği için memnun kalmıştır. İngiltere'nin Tehran elçisi Harding, bu localarla temasa geçerek yardımcı olmuştur. İran'daki İngiliz görevliler ile İranlı Feramasonlar birlikte çalışarak kendi istekleri doğrultusunda bir meşrutiyetin ilanına çalışmışlardır (Tekmil 1341: 258). Bu teşkilat ile bağlantılı olan şehzade veya devlet görevlileri, İran'daki İngiliz elçiliğinden maaş alacak kadar ileri gitmişlerdir. Teşkilatı İran'a taşıyan Malcom Han, bizzat İngiltere tarafından himaye ve finanse edilmiş, bazen müslüman ve bazen de hristiyan bir çehreye bürünerek en büyük vatansever olarak ortaya çıkmıştır (Pollard 1354).

Gizli Feramason cemiyetleri faaliyetlerinde kendilerine bir engel olarak gördükleri İslâm dinini Protestanlaştırmaya ve hatta Bahaî düşünceleri karıştırarak pasif hale getirmeye çalışmışlardır. İslâm dininin asırlar öncesindeki problemleri çözdüğü ancak, şimdiki dünyada ise meselelerin çeşitlendiği ve eklemeler yapılarak ıslah edilmesi gerektiğini yaymaya çalıştıkları tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Bunu sağlamak için Bahailerle temasa geçen Malcom Han, İstanbul'a kadar gelerek zemin oluşturmaya ve din kurallarına eklentiler hususunda destek bulmaya çalışmışsa da istediği desteği bulamamıştır (Algar 1355: 262).

Feramasonların tahrikleri sonucu Tehran ve diğer şehirlerde saltanata karşı isyanlar çıkmaya, meşrutiyet muhalifi ve batı hukuk uygulamalarına karşı olan din adamları etkisizleştirilmeye başlanmıştır. Kirmanî bu konuda; "1905-1906 yıllarında Malcom'un evinde ilk oturum yapılarak meşrutiyet konusu ele alınmış ve ilk meclis teşkil ettirilmiştir" demektedir (1324: 184).

Meşrutiyet hareketinde önemli görevler üstlenmiş olan Tabatabaî ve Bahbahanî'nin çabalarıyla 1905'de "İnkılâp Komitesi" kurularak gizli meclisin çalışma programı hazırlanmış ve dinî ulemadan üye kazandırılmaya çalışılmıştır (Melikzade 1363: 9). Kirmanî'ye göre, meclisin tönbeki (tütün) imtiyazına gösterilen tepkide olduğu gibi başlangıçta hem içteki karışıklığı, hem de dış ülkelerin nüfuzunu önleyecek bir tarzda yani millî ve İslâmî bir çizgide çalışılması kararlaştırılmıştır. O dönemi bizzat yaşamış olan Kirmanî, Seyyid Muhammed Tabatabaî ile yaptığı görüşmede, müslüman toplumun yabancılar tarafından ezilip yok edilmemesi için önlem alınması gerektiğini söylemiş ve halkı bilgilendirmesini rica etmiştir (Kirmani 1324: 161).

Gizli meclisin çalışmaları *Hable'l-metin* gazetesi ve *İbrahim Bey Seyahatnamesinde* deşifre edilince hükümetin ıslahatlar konusunda meclis üyelerine bilgi vermesi gündeme getirilmiştir. Bundan sonra açıktan mücadele başla-

tlmiştir. Gizli meclis toplantısının ikincisinde kanunların tanzim edilmesi, idarecilerin görevlerinin kontrol edilip kısıtlanması ve alınan kararların dinî ulema ve tüccarlar tarafından kabul edilmesi görüşülmüştür (Mustevfi 1371: 161).

Kaçar hükümetinin inisiyatifi dışında kurulmuş olan bu gizli meclisin üzerinde İngiltere'nin nüfuzu ve Rusya'nın tehdidi olmuştur. Meclis, yapılacak reform ve ıslahatların hukukî durumu üzerinde çalışmalar yapmış, bu doğrultuda bir tüzük hazırlamıştır. Tüzüğe göre, halkı ıslahat ve kanunlar hakkında bilgilendirmek, Yahudi ve Hristiyanların meclise üye olabileceklerini sağlamak gerekli görülmüş, bir rehber veya imam tespit edilmesi uygun görülmemiştir (Devletabadi II 1362: 9). Halkın katılımını sağlamak için de ulemaya saygı duyulması prensibi kabul edilerek halkın dinî duyguları göz önüne alınmıştır. Meclis üstü bir rehber veya imam tayin edilmemesi, meclis üyelerinin değişik dinlere bağlı olması sebebiyle bu kesimlerin gösterecekleri tepki göz önüne alınmıştır (Lambton 1375: 200).

Meclisin yönetici kadrosu 1905'de aldığı bir kararla, tüccarın gümrük ile ilgili sorunlarını ve İran'da bulunan Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük heyetinin çalışmalarına olan itirazları, Avrupa gezisinde bulunan Muzafferüddin Şah'a vekâlet eden veliaht Muhammed Ali Mirza'ya iletmislerdir. Gündeme getirilen meseleleri görüşmek için veliaht ile bir toplantı yapılmıştır (Melikzade 1328). Gizli meclisin ilk başarılı teşebbüsü sayılan bu görüşmede Muhammed Ali Mirza, şahın Avrupa dönüşünde bu konuyu kendisiyle görüşeceğini ve Belçikalı müsteşarları azlettireceğini vadetmiştir. Şehzadenin tavırından cesaret alan meclis üyeleri, ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumla ilgili ayrı bir raporu sadrazam Abdulmecid Mirza'ya iletmislerdir.¹⁸ Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'da bulunmasından istifadeyle bütün şehirlerde gizli meclis temsilcilikleri kurularak seçimlerin yapılması ve parlamentolu rejimin kurulması çalışmaları hızlandırılmıştır (Sykes 1330: 568).

Feramason cemiyetlerinin gizli çalışmalarıyla Kirman'da isyan çıkmış, buradaki kıvılcım başka şehirlere sıçrayarak Tehran'a kadar ulaşmıştır. İsyanlarda işlenen konular arasında Adalethane'nin tesisi, gümrüklerin düzeltilmesi ve Tehran valisi Mirza Ahmed Han (Alaüddevle)'nin azli yer alması (Kadıyani 1376: 546). Tehran'da halkı tahrik ederek umumî greve gitmeyi sağlayan meşrutiyetçiler, şahı Avrupa gezisine gönderen sadrazamın (Abdulmecid Mirza) ihracını ve meşrutiyetin ilanını istemislerdir (Ketirai 1347). Şah'ın Avrupa gezisinden dönmesiyle halkı da arkalarına alarak 1906'da meşrutiyetin ilanını sağlamışlardır (Kesrevi 1330: 119).

Meşrutiyetin ilanından sonra halkın ve orta tabaka ulemanın heyecanla beklediği ekonomik, siyasî ve hukukî değişikliklerin gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. İstibdat rejiminin adaletsiz gelir dağılımından, kaynakların

gelişigüzel imtiyaz olarak verilmesinden ve ağır dış borçların altına girilmesinden şikâyetçi olan halk, refaha ulaşmadığı gibi bağımsızlığı kaybetme ile karşı karşıya gelmiştir. Köylüler ağır vergi ve yoksulluktan kurtulamamış, ellerine silah verilerek harekete kanalize edilen işsizler, sadece ellerindeki silahlarla kalıp asayiş tehdit etmişlerdir. Meşrutiyeti adaletsizliğe karşı bir kurtuluş olarak gören ve destekleyen ulema dışlanmışlardır. Hatta bir kısmı idam edilmiştir. Beklenen siyasî bağımsızlık ise hiç elde edilmemiş, ülkenin bağımsızlığı tehlikeye girmiştir.

Açıklamalar

1. Bu dönemde Japon imparatoru olan Mutsuhito (1867–1912), Avrupa medeniyetinden etkilenmiş, kendi ülkesindeki feodallere ve irticaî unsurlara galebe çalmış ve “Meiji Restorasyonu” dönemini başlatmıştı. 1889’da parlamentoyu kurarak rejimi değiştirmiştir (Uçarol 1995: 281).
2. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve halkın bu harekete yönelmesi için Şeyh Fazlullah Nuri büyük gayret göstermiş, istibdat rejimi ve yabancı sömürünün sona ermesi için halkı bilinçlendirmiştir. Ancak, meşrutiyetin ilanından sonraki muhalefeti sebebiyle idam edilmiştir (Ensarı 1376: 40).
3. Avrupa’da meydana gelen gelişmelerin belirli bir coğrafya ile sınırlı kalmaması ve sonuçlarının evrensel olması birçok ülkeyi etkilemişti. İtalya’da görülen 1848 ihtilalleri, 1864–1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya’daki gelişmeler İran’ı etkilemeye başlamıştır. İngiltere’nin körüklemesiyle İran’daki mutlak saltanatın temelleri sarsılmıştır. Ayrıca, bu dönemde Hindistan’da oturan İranlı Mirza Nasrullah ve Celeddin Müeyedü’l-İslâm’ın çıkarmış oldukları *Hable’l-Metin* gazetesi, Hindistan’daki bağımsızlık hareketleri haberlerini 1850’den sonra vererek meşrutiyetçileri destekleyen neşriyatta bulunmuştur (Mustevfi 1371: 66).
4. Aynı dönemlerde Osmanlı devletinde de benzer ıslahatların yapılması dikkat çekicidir.
5. Malcom Han, İsfahan’da müslüman olmuş Ermeni Yakub Han’ın oğludur. Paris’te öğrenim gördükten sonra İran’a dönüşünde meşrutiyet hareketine katılarak gizli Feramasoneri cemiyetini kurmuştur. 1871 yılında İngiltere elçiliğinde bulunmuş ve 1889 yılına kadar burada kalmıştır (Sykes 1330: 566 – 567). Kirmanî’ye göre İran’da batı kaynaklı kanunların temelini atmıştır (Kirmanî 1324: 117).
6. Feramuşhane, Farsça’daki anlamıyla “bildiğini unutma, haneden çıktuktan sonra unutma” manasına gelir (Olgun-Drahşan 1990: 259).
7. *Second Saffrage Act*.
8. *Monhood Sarffrage for England*
9. Mirza Yusuf Han Tebrizi, *Yek Kelime* isimli eserinde, Avrupa kanunlarını Kur’an ve Sünnete tatbik etmeye çalışmıştır (Lambton 1375: 389).
10. Browne, İran meşrutiyetini incelerken, Nazimü’l-İslâm Kirmanî’nin eserinden istifadeyle Cemaleddin Esterabadî’yi milli bir kahraman olarak görür ve onun İran meşrutiyeti içindeki katkısının büyük olduğunu savunur (Browne 1338).

11. Sykes, eserinin meşrutiyetle ilgili kısmında telgraf hattının çekildiği sırada İngiltere ve Amerikan görevlilerinin İranlı gençlere tesir ettiklerini, Dârülfünun'da görev yapan batılı eğitimcilerin kendi medeniyetleriyle ilgili ve meşrutiyet fikirlerini havi bilgileri aktardıklarını ve bu fikirlerin zamanla halk arasında yayıldığını yazmıştır (Sykes 1330: 527 – 529).
12. Reuter, imtiyaz şartnamesine yerleştiği bir madde ile imtiyazın kaldırılması halinde İran'ın tazminat vermesini kabul ettirmişti. Londra seyahati sırasında böyle bir hatayı işleyen şah, devleti hiç yoktan borcun altına sokmuştu (Avery 1363: 161).
13. Kirmanî, ulemanın şah'a ve diğer devlet görevlilerine imtiyazın kaldırılması için göndermiş oldukları telgraf ve mektuplar ile cevabî yazıları ayrıntılı bir şekilde vermiştir (Devletabadi 1330: 9).
14. Talbot'a verilen imtiyazın kaldırılmasından doğan tazminat miktarı 15.000 İngiliz lirası idi (Safaî, 1352: 13).
15. Nasıreddin Şah döneminde halk arasındaki düşünceye göre "işlerin islahından ve saltanatın devamından yorgun düşmüş olan şah, bir an önce her şeyi satıp kurtulmak istiyordu" (Hakimian 1998: 139).
16. Ulemanın orta tabakası olarak zikredilen din adamlarının meşrutiyet hareketinde önemli rolleri olmuş, din kurallarının uygulanmamasında hassas davranmamışlardır (Floor 1971: 105).
17. Feramason fırkası çok eski bir teşkilat olup Kilise Binaları Birliği olarak Ortaçağ'da faaliyet göstermiş, localar tesis edilerek faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra siyasi kulüpler şeklinde yaygınlaşarak Fransa, İngiltere, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden doğuya doğru yayılmıştır. İran'da bu fırkaya giren ilk şahıs Asker Han isimli Kaçar şehzadesi olup Fransa elçiliğinde bulunmuştur. Ondan sonra İngiltere'deki ilk İran elçisi olan Mirza Ebul Hasan Han Şirazi bu locaya girmiş, onu Malcom Han takip etmiştir. Nasıreddin Şah ve sonrası dönemlerde İran'ın siyasi meselelerine ve meşrutiyet hareketine etkisi büyük olmuştur (Ensari 1376: 139).
18. Abdulmecid Mirza'ya verilen arz'da; Kanun-ı Esasî'nin tedvini ve Adaletane'nin tesisi, emlak ile ilgili yenilikler, vergiler, idarecilerin seçimle gelmeleri ve onların kontrolleri, iç ticaretin islahı, gümrüğün suiistimallere sebep olan unsurlardan temizlenmesi istenmişti. Ayrıca, okul ve fabrikaların açılması, madenlerin değerlendirilmesiyle ilgili kanunlar çıkarılması, dışişleri bakanlığının vazifeleri, maaşların islah edilmesi ve bakanlıkların yenilenmesi de yer almıştı. Layihanın nüshaları iç ve dış basında yer almasına rağmen şahın haberi olmamıştır (Lambton 1969: 401). Muzafferüddin Şah'ı ülkenin en kritik döneminde siyasi olaylardan haberdar etmeyen sadrazam Aynüddeve, çocukluğundan itibaren beraber büyüdüğü şaha hiç de iyilik yapmamıştır (Sykes 1330: 568).

Kaynaklar

- ADEMİYET, Feridun (1360), *Şureş-i Ber İmtiyaznâme-i Reji*, Tehran.
- _____ (1351), *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar*, Tehran.
- _____ (1355), *İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- _____ (1340), *Fikr-i Azadî ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- ALGAR, Hamid (1359), *Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev Der Cenbeş-i Meşrutiyet*, (terc. Ebul Kasım Sırî), Tehran.
- _____ (1360), *Der-Amedî Ber Tarih-i Faramasoneri Der İran*, (terc. Yakub Ajend), Tehran.
- _____ (1355), *Din ve Devlet Der İran ve Nakş-ı Ulema Der Devre-i Kacar*, (terc. Ebul Kasım Şerri), Tehran.
- AVERY, Peter (1363), *Tarih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi Mihrabadî), Tehran.
- BAMDAD, Mehdi (1357), *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II*, Tahrân.
- BROWNE, E. G. (1914), *The Press and Poejry of Modern Persia*, Cambridge.
- _____ (1338), *İnkılab-ı Meşruta-ı İran*, (terc. Ahmed Pejuh), Tehran.
- _____ (1910), *The Persian Revolution of 1905–1909*, London.
- EMİR Sadıki (1977), *Twentieth Century Iran*, London.
- EMİNÜDDEVLE (1962), *Hatrat-ı Siyasî-i Mirza Ali Han Eminüddevele*, Tehran.
- MARWINE, E. (1351), *Revabıt-ı Bazargani-i İran ve Rusya 1828-1914* (terc. Ataullah Nuriyan), Tehran.
- EŞREF, Ahmet (1359), *Mevani-i Tarihi*, Tehran.
- FİŞHER, H. A. L. (1960), *A History of Europe II*, London.
- FLOOR, W. M. (1971), "The Lutis- A Social Phenomenon In Qajar Persia", *Die Welt Des Islâms XIII/1-2*, Leiden.
- GİLBAR, Gad, G. (1364), *Tüccar-ı İran ve İnkılab-ı Meşrutiyet* (terc. Cengiz Pehli-van), Tehran.
- HAKİKAT, Abdurrefi (1368), *Tarih-i Nühzetha-yı Fikri-i İraniyan ez Ağaz Kurn-ı Dehhum ta Payan-ı Kurn-ı Devazdehum Hicri*, Tehran.
- HAKIMIAN, Hasan (1998), "In The Qajar Period", *Encyclopedia Iranica VIII*, California.
- HEREVÎ, Hüseyin Edib (1361), *Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran*, Horasan
- İSSAWÎ, Charles (1362), *Tarih-i İktisadî-i İran*, (terc. Yakub Ajend), Tehran.
- İVANESKY, S. (1357), *Se Makele Der Bab-ı İnkılab-ı Meşrutiyet* (terc. M. Hoşyar), Tehran.

- IVANEV, M. S. (1356), *Tarih-i Nevin-i İran* (terc. H. Kaimpenah), Tehran.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara.
- KERBELAÎ, Şeyh Hasan (1361), *Karardad-ı Rejî 1890*, Tehran.
- KEDDİE, Niki R. (1972), *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, California.
- KESREVÎ, Ahmed (1344), *Tarih-i Meşruta-yı İran I*, Tehran.
- KİRMANÎ, Nazımüislam (1324), *Tarih-i Bidari-i İraniyan*, Tehren.
- KUDDUSÎ, Hasan Azam (1319), *Hatırat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I*, Tehran.
- LAMBTON, Ann K. S. (1375), *İran Asr-ı Kacar* (terc. Simin Fasihi), Meşhed.
- MAHMUD, Mahmud (1331), *Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-i İran ve İngiliz der Kurn-ı XIX Miladî VIII*, Tehran.
- MALCOM, John (1829), *The History of Persia II*, London.
- MEHDÎ Niya, Cafer (1377), *Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV*, Tehran.
- MELİKZÂDE, Mehdi (1363), *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran I*, Tehran.
- _____ (1328), *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran III*, Tehran.
- _____ Cevad (1365), *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tehran.
- MUASIR, Hasan (1347), *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- MUHTARÎ, Habibullah (1326), *Tarih-i Bidarî-yi İran*, Tehran.
- MASTEVFÎ, Abdullah (1371), *Şerh-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-i Devre-i Kacariye*, Tehren.
- NİHANDİYAN, Muhammed (1357), *Peykar-ı Pirûz-u Tenbakû*, Tehran.
- OLGUN İbrahim, - Draşan, Cemşit (1990), *Farsça Türkçe Sözlük*, Erzurum.
- POLLARD, Sydney (1354), *Endişe-i Terakkî*, (terc. Esedpur Piranfer), Tehran.
- RAHMETÎ, M. Rıza (1371), *Nakş-ı Müçtehid-i Fars Der Nühzet-i Tenbakû*, Tehran.
- RAİN, İsmail (1347), *Feramuşhane ve Faramasoneri Der İran*, Tehran.
- RAWLİNSON, Henry Creswick (1857), *England and Russia in the East*, London.
- RUHANÎ, Kazım (1370), *Tahlil-i Ber Nühzetha-yı Siyasi, Dini-i İran*, Tehran.
- SAFAÎ, İbrahim (1352), *Ayine-i Tarih*, Tehran.
- SİPİHR, Abdülhüseyin Han (1368), *Miratü'l-Veka'i-yi Muzafferi ve Yaddaştha-yı Melikü'l-Müverrihin*, Tehran.
- SYKES, Percy (1362), *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî), Tehran.
- ŞİRAZÎ, Mirza Salih (1347), *Sefername* (tash. İsmail Rain), Tehran.
- TABATABAÎ, Muhammed Muhit (1948), *Mecmu'a-ı Asar-ı Malcom Han*, Tehran.
- TAKİZÂDE (1338), *Hitabe (Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet)*, Tehran.
- TEKMİL, Nasır Humayûn (1341), *Tahavvulat-ı Siyasî İran Der Devre-i Kacar I*, Tehran.

- TERYA (1357), *Se Makele Der Bab-ı İnkılâb-ı Meşrutiyet* (terc. M. Haşyar), Tehran.
- TİMURÎ, İbrahim (1328), *Tahrim-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tehran.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, Ankara.
- WRIGHT, Denis (1977), *The English Amongst the Persians, During the Qajar Period 1787-1921*, London

An Initial Experiment Preceding the Second Constitutional Era: The Iranian Constitutional Movement and its Reasons (1906)

Assist.Prof.Dr. Yılmaz KARADENİZ*

Abstract: It is possible to argue that the reasons leading to the Iranian Constitutional Movement during the Kacar dynasty and the eventual declaration of the Constitutional Monarchy bear a resemblance to the Second Constitutional Monarchy in the Ottoman State. That is why the Iranian Constitutional Movement can be regarded as an initial experiment preceding the Second Constitutional Era. In order to gain a better understanding of the Second Constitutional Era, it is necessary to look into the Constitutional Monarchy declared in Iran two years before and to assess England's direct intervention in this movement. After undermining the state administration, establishing economical ascendancy and generating political upheaval, the English reached their goals by driving certain secret services and figures to the front line. During these times a Turkish dynasty was governing Iran, and a potential Turkish-Islamic association planned by Abdulhamid II had to end before it even started. The Constitutional Monarchies declared in both countries brought neither welfare to the poor nor justice to the intellectuals. Instead of establishing a democratic regime they introduced political administrations that could not maintain unity within.

Key words: Persia, Iran, England, Kacar Dynasty, Nasireddin Shah, Constitutional Monarchy, Esterabadi, Malcom Khan

* Muş Alparslan University, Faculty of Education, Department of Social Science Education / MUŞ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

Пред – эксперимент Периода 2-ой Конституции: Движение за Конституционное Правление в Иране и его причины

Асс.Проф.Др. Йилмаз КАРАДЕНИЗ*

Резюме: Сравнивая процессы приведшие к Периоду 2-ой Конституции в Османской Империи и конституционному правлению в Иране во время правления династии Каджаров, которые происходили из тюркского рода, наблюдается их тождественность. Объявление Конституции в Иране стало предпосылкой к Периоду 2-ой Конституции в Османской Империи. Конституция Ирана, которая была объявлена двумя годами раньше османской, была поддержана из Англии. Причинами успеха её объявления были ослабление власти, экономические проблемы и образование тайных организаций. Абдульхамид Второй планировал создать Тюрко-исламский союз с Ираном, но процесс не был начат из-за объявления там Конституции. Эти обе конституции не принесли ни благосостояния простому народу, ни справедливость просвещенному слою общества. Вместо ожидаемого демократичного режима правления была создана система не принесла спокойствия народу и не привела к единству в управлении.

Ключевые слова: Иран, Англия, Династия Каджаров, Конституционная Монархия, Естерабади, Хан Малком

*Муш Алпарслан Университет, Образовательный ф-т социальных знаний / г. МУШ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi

Musa GÜMÜŞ*

Özet: Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketlerinin en önemli ayağı hukukî alandır. Hukukta modernleşmenin en önemli ayağı ise anayasal gelişmelerdir. Anayasal gelişmeleri ilgilendiren her belge, birçok açıdan bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı, birbirini genişleten ve tamamlayan bir özelliğe sahiptir. Bu alanda yapılan reformlar arasında anayasal gelişmeler açısından en önemli ve etkili olanı *Tanzimat Fermanı*'dir. Tanzimat Fermanı'yla başlayan düzenlemeler Türk anayasa geleneğine önemli bir zemin oluşturmuştur.

Anayasal gelişmeler bağlamında bir diğer önemli dönüm noktası da *Islahat Fermanı*'dir. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nı teyit eder bir özelliğe sahiptir ve Türk anayasal gelişmeleri için de Tanzimat Fermanı kadar önemli bir zemin oluşturmuştur. *Kanûn-ı Esâsî*'nin maddelerine bakıldığında bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ve Meşrutî yönetime yeniden geçiş bu maddelerle olmuştur. Bu anlamda, Islahat Fermanı'nın da Türk anayasal gelişmelerinde önemli bir tekâmül evresi olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Islahat Fermanı, diğer yandan kanunlaştırma hareketleri için de önemli bir etki alanı oluşturmuş ve ortaya koyduğu ilkeleri ile Osmanlı Hukuku'nda meydana gelen modernleşme hareketlerine rehberlik etmiştir. Kanun-i Esasi de bu modernleşme hareketlerinin en önemli örneklerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Meşrutiyet

Giriş

Tanzimat döneminin ikinci devrinin başlangıcı olan Islahat Fermanı'nı doğru bir şekilde anlayıp yorumlayabilmek için; öncelikle onu doğuran şartlara vakıf olmak gerekir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu şartlar, özellikle Fransız İhtilâlî'nden sonra ağırlaşmaya başlamışsa da Osmanlı Devleti açısından oluşma süreci daha gerilere gitmektedir. Osmanlı Devleti'nin iktisadî, idarî ve sosyal sisteminde başlayan tıkanma emareleri, bizi Osmanlı 18. yüzyılına kadar götürmektedir. Zira Osmanlı sistemi bu yüzyıl içinde dönüşümü sağlayacak niteliğini kaybettiğinin işaretlerini vermeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergesi ise savaş alanlarında alınan mağlubiyetler ol-

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / KONYA
musagumus@hotmail.com

muştur. Mağlubiyetlerin etkileri ise iktisadî, sosyal, idarî ve siyasî hayatta görülmüş, bu etki ile de birçok alanda zihniyet değişimi meydana gelmeye başlamıştır. Bu zihniyet değişimi ise gerçek anlamda 19. asırda şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan dinamikler bu zihniyet değişiminden payını almıştır. Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkeler ise değişen zihniyetin içeriğini oluşturmuştur. Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı ilkelere değinerek bu ilkelerin akislerinden kısaca söz edersek, bahsedilen iddiaya zemin hazırlamış oluruz.

19. yüzyıla damgasını vuran ve yüzyılın gidişatını değiştiren Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkeler, yukarıda değindiğimiz gibi, zihniyet değişimine neden olmuş ve günümüz siyasî, iktisadî ve sosyal olaylarının tarihî zemini- nin oluşmasında önemli etkide bulunmuştur. Şüphesiz ki, Fransız İhtilâli'nin Islahat Fermanı ile ilgili yönü içeriğinde saklıdır. Bunu, Ferman'ın tamamı üzerinde yapacağımız değerlendirme ile ileride sunmaya çalışacağız. Fransız İhtilâli'nin, Islahat Fermanı'nın içeriğine kattığı en önemli ilke ise eşitlik ilkesidir. Bu ilke ile Osmanlı sosyal düzeni yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Ancak beklentiler sadece bundan ibaret değildir. Islahat Fermanı'ndan, Osmanlı devlet adamlarının önemli beklentileri vardır. Öncelikle gayrimüslim tebaaya yeni haklar verip, gayrimüslim tebaayı Müslüman tebaa ile eşit seviyeye getirerek batılı devletlerin iç işlerine karışmalarına mani olmak ve Paris'te toplanacak olan barış konferansında Osmanlı Devleti lehine kararların alınmasına etkide bulunmaktı. Islahat Fermanı Osmanlı devlet adamlarının, devleti türlü gailelerden koruyacağı düşüncesine yönelik, dönemin müttefik devlet temsilcileri ile Osmanlı gayrimüslim tebaasının durumuna ilişkin şartların ne olacağını tartışıldığı bir ortamda hazırlanmıştır. Islahat Fermanı böyle çok yönlü beklentilerin ürünüdür.

Islahat Fermanı'nın içeriğini oluşturan dinamiklerin en önemlileri arasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadî sorunlar da bulunmaktadır. Bu iktisadî sorunlar arasında, devletin gelirlerinin düzeltilememesi, Osmanlı parasının değer kaybetmesi, Lale Devri ile başlayan israf ekonomisinin artarak 19. yüzyıla kadar gelmesi, rüşvet sorununun halledilememesi, kapitülasyonların artarak devam etmesi, bütçe açıkları ve bu açıkların öncelikle iç borçlarla kapatılmak zorunda kalınması, bunun da yetmemesi nedeniyle Kırım Harbi sırasında dış borçlara başvurulmasının yarattığı sorunlar bulunmaktadır.

Yine Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkeler (eşitlik, hürriyet ve adalet gibi) ve bu ilkelerin Avrupa siyasetine yansımaları kıtanın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirmiştir. Ayrıca bahsi geçen ilkeler, Osmanlı Devleti'ni etkileyerek, sosyal, iktisadî ve siyasî alanlarda zor durumda bırakır hale gelmiştir.

Bunun yanında Fransız İhtilâli'nin dünya siyasî hayatına soktuğu Milliyetçilik, Liberalizm ve Sosyalizm gibi siyasî akımlar Avrupa'nın büyük bir kısmını etkilemiş, bu etkilenişten Osmanlı tebaası, dolayısıyla Osmanlı Devleti de nasibini almıştır. Osmanlı devlet adamları, bu etkilenmenin olası kötü sonuçlarını bertaraf etmek için, önce Tanzimat Fermanı'nı ilân etmiş; ancak Osmanlı dışı beklentilerin tam anlamıyla karşılanamaması nedeniyle dış baskı ve yönlendirmelerle yeni ve daha kapsamlı bir düzenlemeye ihtiyaç duymuştur. Zira Osmanlı üzerinde oluşan milletlerarası siyasî, sosyal ve iktisadî baskılar, düzenleme ihtiyaçlarını daha belirgin hale getirmiş ve devlete bir zorunluluk yüklemiştir. Yani Osmanlı dışı siyasî beklentiler, Osmanlı devlet adamlarına Islahat Fermanı'nın ilân edilmesi zorunluluğunu yüklemiştir.

Islahat Fermanı'nın içeriğine etki eden diğer bir durum da, ilân edildiği sürecin öncesindeki milletler arası ilişkilerdir. Bu durumun Ferman üzerindeki etkisi ise, milletler arası politikayı yönlendiren devletlerin; Osmanlı Devleti'nin politikalarını şekillendirmesi ile kendini göstermektedir. Büyük devletlerin (İngiltere, Fransa ve Rusya gibi) aldıkları kararlar ve ortaya koydukları hareket tarzları, Osmanlı siyaseti ve siyasî belgeleri üzerinde etkilerini göstermiştir. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı bunun en önemli iki örneğidir.

Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan Rus politikası, Kırım Harbi öncesindeki milletler arası siyasî ilişkilere damgasını vurarak, Osmanlı devlet adamlarını birtakım siyasî arayışlara zorlamıştır. Bu durum Osmanlı-İngiliz, Osmanlı-Fransız ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin yeniden şekillenmesine sebep olmuş ve Osmanlı devlet adamlarını Islahat Fermanı'nın ilân edilmesine sürükleyen önemli siyasî gelişmelere yol açmıştır.

Kırım Harbi, Islahat Fermanı'nın ilân edilmiş sürecinin en önemli ayağıdır. Rusya'nın, Kırım Harbi sürecinde sıcak denizlere inme politikası ile şekillendirdiği milletler arası ilişkilerini, bu arzu ile sürdürmesi, milletlerarası siyasî ortamı oldukça etkilemiştir. Bu cümleden olarak Rusya, Eflak-Boğdan İsyanı, Macar ve Leh Mültecileri Meselesi, Kutsal Yerler Meselesi gibi siyasî olaylar sonrası ve Kırım Harbi'nin hemen öncesinde, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp paylaşılması fikrini İngiltere ile anlaşarak fiiliyata koymak istemiştir (bk. Uçarol 1979: 140-141). Ancak İngiltere bu teklife sıcak bakmayınca Rus teklifi havada kalmıştır. Bu nedenle Rusya, Osmanlı Devleti'ni Kırım Harbine sürükleyerek onu parçalama işini kendisi yapmak istemiştir. Ancak Osmanlı Devleti, devrin iki güçlü devletini yanına almayı başarınca, Rusya, Kırım Harbi'nden yenik ayrılmış, Osmanlı Devleti'ni parçalama fikrini gerçekleştirememiştir. İngiltere ve Fransa gibi iki güçlü devletin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasının bir karşılığı olacaktır (konuyla ilgili bk. Sungu 1999: 795). O da Viyana Protokolü'nün 4. maddesinde yer alan ve Paris Anlaşması'ndan altı hafta önce ilân edilen Islahat Fermanı olmuştur (Versan 1999: 109; Demirci 1999:

117, krş. Ahmet Refik 1340: 195). Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri camiasına girmesinin bir bedeli olmuştur (Ortaylı 2000: 49).

Paris Antlaşması görüşmeleri Paris'te sürerken, İstanbul'da da Standfort Canning'in etkisiyle İngiltere, Fransa ve Avusturya elçileri ile Sadrazam ve Hariciye Nazırı'ndan oluşan bir komisyon kurularak Osmanlı gayrimüslim tebaasının durumunun ne olacağı konusu müzakere edilmeye başlanmıştır (Okur 2006: 96). Komisyonda, İngiliz Elçisi Stratford Canning, Fransız Elçisi Thouvenel, Avusturya elçisi Prokesch, Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve onlara, Fener aristokrasisinden gelme bir Rum olan Prens Callmimashi eşlik etmiştir (Davison 2004: 55). Komisyon üyeleri kendi tezlerini şu şekilde sundular: Canning, tam bir din serbestliği eşitliği tezini öne sürerken; Thouvenel, İslâm tebaası ile Hıristiyan tebaa arasında cemiyet, haklar, vergiler, askerlik, millî eğitim ve devlet memurluklarına geçme bakımından sürüp gelen farklılıkların bir ferman ile kaldırılarak Gülhane hattında işaret edilmiş olan tebaanın eşitliği prensibinin tam manasıyla geliştirilmesi tezini, Prokesch, de Osmanlı Devleti, yapacağı düzenlemeleri batılı müesseseler göz önüne alınarak değil, kendi gelenek, görenek ve dinî kuralları çerçevesinde yapmalıdır tezini ileri sürmüştür (Berkes 2002: 218). Türk tarafı ise; "Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan tebaaya verilen hak ve imtiyazlar, Fatih Sultan Mehmet Devri'nde başlar. Bu hak ve imtiyazlar iki bölümdür. Birincisi, din yönünden olanları içine alır. Bunlar vicdan hürlüğü ile ilgili olduğundan, Bâbîâlî yenilenemeye daima hazırdır. İki bölüm ise medenî haklarla adalet ve muhtariyet hususundaki imtiyazları ihtiva eder. Osmanlı hükümeti Hatt-ı Hümayun ile İslâm ve Hıristiyan tebaası arasında eşitlik prensibini kabul etmiş olduğu için, artık böyle imtiyazlar tanıyamaz" (Yeniçeri 2002: 850) demişse de bu tezini kabul ettirememiştir. Sonuçta Fransız tezi kabul edilerek Ferman, 11 Cemadelahir 1272 (18 Şubat 1856) tarihinde okunmuştur (bk. Cevdet Paşa 1991: 67, Ahmet Refik 1340: 195).

İşte Islahat Fermanı bu siyasî, iktisadî ve sosyal şartların yönlendirmesi ile geçirilen süreç sonunda ilân edilmiştir. Aşağıda göreceğimiz üzere bu süreç Ferman'ın içeriğinin hemen hemen her maddesine yansımıştır. Yani Osmanlı devlet adamlarının, zor şartlar içinde boğuşuyor olması nedeniyle, kendilerini, Islahat Fermanı'nın içeriğinin hazırlanmasında ve ilân edilmesinde Avrupa devletlerine karşı tam bir teslimiyet içinde bulmuşlardır (bk. Ahmet Refik 1340: 192). Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa dünyasının iktisadî ve diplomatik baskısıyla daha çok karşı karşıyaydı (Ortaylı 2000: 47).

Bu makalemizde; Islahat Fermanı'nı tam metin incelemesiyle ele alarak, Ferman'ın ilkelerini, sonraki süreçte meydana getirdiği etkilerini, Osmanlı siyasî, iktisadî ve sosyal hayatına getirdiği değişimleri ele aldık. Ancak makalemizde temel olarak; Islahat Fermanı'nın, Osmanlı Devleti'nin anayasalı

rejime geçişte getirdiği değişimleri değerlendirmeye çalıştık. Bunun için Islahat Fermanı'nın ilkelerini, Kanun-i Esasi ilkelerine dikkat çekerek Osmanlı Devleti'nde anayasalı rejime gidiş sürecinin ana duraklarını birbiri ile ilişkilendirmeye, böylece de bir süreci ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık.

Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi

Hukukî biçimi bakımından Islahat Fermanı da tıpkı Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi "misâk" değil, tek yanlı bir işlem, bir "ferman"dır (Demirci 1999: 111). Terim olarak ferman ise, bir iş, ifa edilmesi gereken bir görev için hüküm padişah tarafından verilen ve padişahın tuğrasını taşıyan yazılı emirdir (Demirci 1999: 111). Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı gibi bir "anayasa" değil, "anayasal belge"dir. Ferman usûlünde hükümdar, tek taraflı olarak, kendi isteğiyle, kendi kendini sınırlandırmakta, tebaasına birtakım haklar bahsetmektedir (Gözler 2007: 18).

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı gibi, ortaya koyduğu ilkeler bakımından Türk anayasalarına önemli bir giriş niteliği taşımaktadır ve anayasal bir belge olması hasebiyle de Türk anayasal belgeler zincirinin bir parçası sayılmalıdır. Böylelikle, Islahat Fermanı, kendisine atfedilen misyona uygun bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Fermanın maddelerini yorumladığımızda, onu ilân ettiren siyasî şartlar bir yana, Ferman'dan, bahsettiğimiz çıkarımları daha rahat yapabiliriz.

Fermanın ilk üç maddesi Mehmet Emin Âli Paşa'ya hitap ve genel bir giriştir ve 35 maddelik bir konu dizinine sahiptir.¹

4. Şöyle ki: Gülhane'de kıraat olunan Hatt-ı Hümayûnum ile ve Tanzimat-ı Hayriyem mücibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebaa-i şâhânem hakkında bilâistisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i Padişâhânemden va'd ve ihsân olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyid kılındığından bunun kâmilen fi'ile çıkarılması için tedâbir-i müessirenin ittihaz olunması (Bianchi 1856: 5).

Bu madde ile bizzat padişah, Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin, tebaasına tanıdığı hak ve özgürlükleri ve benimsediği esasları bir kez daha tekrarlayarak kuvvetlendirmiştir (Gözler 2007: 17-18). Bu madde aynı zamanda, Tanzimat Fermanı'nın varlığı ve geçerliliğini teyit etmiştir (Bozkurt 1996: 49-50). Tanzimat Fermanı'nın en dikkate değer maddeleri olan can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması konusunda Tanzimat Fermanı'na atıfta bulunarak, tebaasına bir kez daha güvence vermektedir (Karal, Tarih-siz: 1.) Aslında bu şekilde bir değişiş, Batılı devletlerin Tanzimat Fermanı'nda verilen hukukî haklar konusunda Osmanlı Devleti'nin sözünü tutmadığını ve verilen hakların da yetersiz olduğunu belirtmeleri üzerine bir cevap ve hatırlatma olarak kabul edilebilir (Tanör 1998: 95).

5. Veziri cenâh-ı ‘atifet-i seniyye-i padişâhânemde olarak memâlik-i mahrûsa-i şâhânemde bulunan Hıristiyan ve sair tebaa-i gayri müslime cemaatlerine ecdâd-ı izamım taraflarından verilmiş ve sinin-i ahirede itâ ve ihsân kılınmış olan bilcümle imtiyâzât ve muafiyât-ı ruhâniye bu kere dahi takrîr ve ibka kılınıp (Bianchi 1856: 6-7).

Eskiden beri Osmanlı tebaası olan ve hangi dinden olursa olsun bütün dinlere verilen ayrıcalıklar bir kez daha resmî hale getirilmiş, Türk hoşgörüsünün, hukukî bir metinde bir kez daha hatırlatılarak devam edeceği mesajı verilmiştir (Türklerde hoşgörü kültürü için bk. Saray 2002).

6. Fakat Hıristiyan ve tebaa-i gayr-i Müslime-i sairenin her bir cemaati bir mehli muayyen içinde imtiyâzât ve muafiyat-ı hazıralarının rü’yet ve muayenesine ibtidar ile olbabda vaktin ve gerek asân-ı medeniyet ve malumatı mûktesibenin icap ettirildiği ıslahatı irade ve tensib-i şâhânem ile ve Bâbı-âli’imizin nezareti tahtında olarak mahsûsan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzâkere cânib-i Babıâli’imize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak (Bianchi 1856: 7).

Bu madde, Osmanlı padişahı tarafından Müslüman olmayan ve çeşitli cemaatlere bağlı, sultanın izni ile oluşturulacak komisyonlarla kendilerine verilen hakları tartışma ve zamana uygun düzenlemeleri önerme konusunda, cemaatlere serbestlik verildiğini resmîyete bağlamaktadır. Bu madde aynı zamanda temsil ilkesini de hukukî bir metinle düzenlemiştir.

7. Cennetmekân Ebûlfeth Sultan Mehmet Han-ı Sâni hazretleri ve gerek ahlâf-ı izâmları taraflarından Patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına ita buyrulmuş olan ruhsat ve iktidar niyâtı fütûvvetkârane-i padişâhânemden naşı işbu cemaatlere temin olunmuş olan hâl ve mevki-i cedîd ile tevfik olunup (Bianchi 1856: 7-8)

Fatih Sultan Mehmet Han ve sonra gelen Osmanlı sultanları tarafından gayrimüslim din adamlarına verilen yetkiler, bu Ferman’ı ilân eden padişah tarafından, değişen şartlara uygun hale getirilecektir. Bu bir anlamda gayrimüslim din adamlarına eskiden verilen yetkilerin güncellenmesi anlamını taşımaktadır ve çağa uygun yeni bir yetkilendirme yapılacağını işaret etmektedir (Kartal, Tarihsiz: 2).

8. Ve Patriklerin el hâlet-i hazihî câri olan usûl-ü intihâbiyeleri ıslâh olunduktan sonra patriklik berat-ı ‘alisinin ahkâmına tatbiken kayd-ı hayat ile nasb ve ta’yin olunmaları usûlünün tamamen ve sahihen icrâ ve Babı’alimizle cemaat-i muhtelifenin rüesâ-i ruhâniyesi beyninde karargir olacak bir sûrette tatbiken patrik ve metropolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamları hin-i nasbında usûl-ü tahlifiyenin ibka kılınması (Bianchi 1856: 8)

Bir önceki maddeye uygun bir düzenlemeye işaret edilmektedir ve ilk olarak bu din adamlarının atanma süresi ve yemin şekli ile ilgili bir düzenleme kararlaştırılmaktadır. Bu din adamlarının görev süreleri ömür boyu oluyor. Ve kendi aralarında yeni and içme ilkesi getirmeleri isteniyor. Buna bakarak, Osmanlı Devleti'nde varlığı iddia edilen millet sistemi için hukukî temeli oluşmuştur değerlendirmesi yapabiliriz. Zira millet sistemi kavramı, kendi içinde bir otonomik yapı barındırır. 19. yüzyıl öncesinde böyle bir yapıyı andıran bir düzenden bahsetmek oldukça güç görünmektedir (geniş bilgi için bk. Kenanoğlu 2004).

9. Ve her ne sûret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevâiz ve avâidât cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaatbaşlarına varidât-ı muayyene tahsis ve rûhban-ı sâirenin dahi rütbe ve mansıplarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakaniyet maaşlar ta'yin olunup (Bianchi 1856: 8-9).

Bu madde ruhban sınıfının en fazla itiraz ettiği maddeler arasında yer almaktadır. Bu madde ile Ruhban sınıfının gelirleri belli bir esasa dayandırılarak kiliseye ödenen vergileri kaldırmakta, alacakları ücretlerin rütbe esasına uygun olarak devlet tarafından verileceği karara bağlanarak resmî hale getirilmektedir. Bu, bir anlamda da gayrimüslim ruhban sınıfını devlet memuru olarak görmek temayülüne işaret etmekte ve ruhban sınıfının maaş almasının karara bağlandığını göstermektedir. Yine, bu karar ile Gayrimüslim halkın ruhban sınıfı tarafından sömürülmesi durumuna son verilmiştir.

10. Fakat Hıristiyan rahiplerinin emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerine bir gûna sekte irâs olunmayarak Hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avâmî beyninde müntehip âzâdan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafâzâsına havale kılınması (Bianchi 1856: 9)

Bu maddede, sivil halka olduğu gibi ruhban sınıfına da mülkiyet güvencesi getirmiştir. Patriklere verilmiş olan birçok dünyevî görevler, seçilmiş din dışı kurulların gözetimine verilmiştir. Patriklik kurumunun din dışı bir kurum tarafından kontrol edilmesini içermektedir. Böylece din adamlarının etki alanları dünyevî alandan alınarak ruhanî alanla sınırlandırılmış ve ilgili milletin bireylerinden oluşan bir komisyonun kontrolü altına verilmiştir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı dini cemaatlerini yönetimi laik düzene dayandırılarak gerçekleştirilmesine işaret etmektedir.

11. Ve ehâlisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-i 'ayine mahsûs olan ebniyenin ve gerek mekteb ve hastahâne ve mezarlık misillü sâir mahallerin hey'eti asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevânî ikâ olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım gel-

dikte patrik veya rüesa-yı milletin tasvîbi halinde bunların resm ve sureti inşası bir kerre cânib-i Babîâli'mize arz olunmak iktiza edeceğinden ya sûveri ma'rûza kabul ile müteallık olacak irâde-i seniye-i mülûkânem mucibince iktizası icrâ veya bir müddet-i muayyene zarfında olababda olan itirazât beyân olunup (Bianchi 1856: 9-10).

Fermandan önce bazı sorunlara sebep olan, bir mahalde bulunan ve aynı mezhebe sahip olan cemaatlara kendi dinî yapılarının, hastanelerinin, okullarının ve mezarlıklarının eski mimarî şekline uygun bir şekilde yapılmasında ortaya çıkan güçlükler giderilerek padişahın izni ve belli bir süre gözetimi altında, daha kolay bir şekilde tamir edilebilmenin yolu açılmış oldu. (Demirci 1999: 180-181).

12. Bir mezhebin cemaati yalnız olarak sâiriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde 'ayne müteallık husûsât-ı zâhiren ve alenen icrâda bir türlü kuyuda düşâr olmayıp (Bianchi 1856: 10).

Tek bir mezhebin bulunduğu mahallerde dinî ayinlerin yapılması konusundaki kısıtlamalar kaldırılarak, dinî ayinlerin daha serbest bir ortamda yapılmasının yolu açılmış oldu. Bu durum yeni olmamakla birlikte, önemli bir serbestliği ifade etmektedir. Zira dini ayin özgürlüğü umumî efkârı sıkıntıya sokmadığı ölçüde Osmanlı Devleti'nde her zaman var olagelmıştır (Kenanoğlu 2007: 305-309).

13. Ahalisi edyân-ı mühtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sâkin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast-u beyân olunan usûle ittibâen kendi kilise ve hastahane ve mekteb ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi (Bianchi 1856: 10-11)

Birden çok dinî mezhebin bulunduğu mahallerde dinî cemaatler yazılı kuralara uymak koşuluyla ibadet yerlerini, hastanelerini, okullarını ve mezarlıklarını tamir etme hakkı biraz daha genişletilip, yeniden düzenlenmektedir.

14. Ve müceddeden inşa olunması iktiza eyliyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzımayı patrikler veyahut cemaat metropolitleri cânib-i Bâbiâlimizden istida edüp Devlet-i Âliyye'mizce bunda bir gûna mevâni-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzân kılınması ve bu makûle işlerde hükûmet tarafından vuku bulacak muâmelât külliyyen hasbi olması ve bir mezhebe tabi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemâl-ı serbesti ile icrâ olunmasını temin için tedâbir-i lâzıma ve kaviiyenin ittihaz kılınması (Bianchi 1856: 11).

Bu konuya 11. maddede değinilmiştir. Yeni bina yapımı ile ilgili olarak izin konusunda daha tavizkâr olunarak, bürokratik engellerin azaltılması öngörülmüştür. Bu madde Islahat Fermanı sonrasında hem dinî yapıların (Kilise

ve Havra gibi) sayı olarak hızla artması hem de boyutlarının büyümesinin önünü açmıştır. Gayrimüslimler de bu serbestliği sonuna kadar kullanmışlardır (bk. Kenanoğlu 2004: 297). Bu konuda Islahat Fermanı mucibince çeşitli düzenlemelere gidilerek kanunlar ihdas edilecektir.

15. Ve mezheb ve lisân veyahûd cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutâzâmının olan kâffe-i ta'birât ve elfaz ve temyizat muharreratı divaniyyeden ilelebet mâhv-ı izâle kılınması ve ahâd-ı nâs beyninde veyâhud memurîn taraflarından dahi mucibi şin ve ar olacak veya namûsa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimâli kanûnen menolunması (Bianchi 1856: 11-12)

Islahat Fermanı'nın en belirgin yönü, dinine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliğini daha kesin bir dil ile ilân etmesiydi (Erdoğan 1997: 24). 15 madde, bir anlamda bütün Osmanlı tebaasını dini ne olursa olsun birbiri ile eşit olacağına, tebaadan kimsenin diğerini aşağı göremeyeceğinin ifadesidir.² Yani "gâvura gâvur demenin" yasak olduğu bu madde ile bir kez daha belirtilmiş, aksi bir davranışın şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı karara bağlanmıştır. Bu maddeye en açık tepki Müslümanlardan gelmiştir. Bu tepkinin en önemli örnekleri Cidde olayları ile Suriye Bunalmı'nda görülmüştür (Uçarol 1979: 158-160).

16. Ve çünkü memâlik-i mahrûsâmda bulunan her din ve mezhebin ayini berveçh-i serbesti icrâ olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin 'ayinini icrâdan menolunmaması ve bundan dolayı cevr ü ezâ görmemesi ve tebdîl-i din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması (Bianchi 1856: 12).

Laiklik ilkesini hatırlatan bu madde ile ibadet serbestliği bir kez daha vurgulanmış, bu konudaki sınırlamaların ortadan kaldırılması öngörülmüş ve hiçbir zorlamaya izin verilmeyeceği kararı alınmıştır. Bu konuda önemli bir anayasal hak resmî bir belgede güvence altına alınmıştır.

17. Ve saltanat-ı seniyyemizin memûrîn ve hademesinin intihâb ve nasbı tensip ve irâde-i şâhâneme menût olarak tebaa-i Devlet-i 'Âliyyemin cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabliyetlerine göre umâm hakkında meriyyül icrâ olacak nizâmâta imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları (Bianchi 1856: 12-13)

Bu madde,, Islahat Fermanı'nın en önemlilerinden biridir. Bu madde ile ayırım yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaasına devlet kurumlarında memur olma hakkı tanınıyor. Ancak belli kurumsal kurallara uygunluğu konusunda, kurumların kendi kurallarını yürütmeleri öngörülmüştür. Bu, devlet memurları için Müslü-

man olma şartının kaldırıldığıнын resmî-hukukî ifadesidir. Zira pratikte, memur olmadan Müslüman olma zorunluluğu III. Selim’le fiilen ortadan kaldırılmıştır.

18. Ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin Nizâmat-i mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyîz-i Devlet-i Âliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesinde kabul olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektebler yapmağa mezun olup, fakat bu makûle mekâtib-i umûmiyenin usûl-ı tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezâret ve teftişi tahdında olması (Bianchi 1856: 13)

Bu madde, bütün Osmanlı tebaasının devletin sivil ve askerî okullarına, ilgili okulun kuralına uygun olmak koşuluyla, hiçbir ayırım yapılmaksızın alınmaları kararını içermektedir. Aynı şekilde her cemaate kendi bilim, sanat ve sanayi okullarını Maarif Nezareti’nin denetiminde olarak açma hakkı tanınmıştır. Gayrimüslim çocuklarının askerî okullara kabulleri 1863 tarihli bir irade ile gerçekleştirilmiş, böylece Ferman’ın en önemli maddesi bu irade ile uygulanır olmaya başlamıştı. Ancak bu, geçici bir durum olarak kalmış, 93 Harbi’nde Bulgarların ihanetleri sonrasında bir süreliğine gayrimüslim çocuklarının askerî okullara alınması uygulamasına son verilmiştir (Gülsoy 2000: 107-109). Bu madde, Millet sistemine uygun örgütlenmeye işaret etmektedir. Yani cemaat (Millet) okullarının açılmasına cevaz verilmiştir.

Bu karar, gayrimüslimler için, yıllardır devlete vergi ödemekten başka bir sorumluluğu paylaşmayı kendilerini ekonomik anlamda rahat bir seviyeye taşıyarak edindikleri maddî imkânları kendi okullarını açmakta kullanabilecekleri anlamını taşımaktadır. Böylelikle kendi ilmî gelişmelerini bu okullar sayesinde daha da yüksek seviyeye taşımışlardır. Aynı okullar, ilgili cemaatlerin, milliyetçilik doktrininin yayıldıkları yerler olmuş, böylece ayrılıkçı fikrî hareketlere zemin hazırlanmıştır.

19. Ve ehl-i İslâm ile Hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime meyânesinde veyahûd tebaa-i İseviyye vesâir tebaa-i gayr-i müslimedden mezâhib-i muhtelifeye tabi olanları birbiri beyninde ticaret veyahûd cinâyâta müteallık zuhûra gelecek cem’-i deavî muhtelit divanlara havale olunup (Bianchi 1856: 14).

Bu madde, değişik din mensupları arasında ortaya çıkacak ticaret, ceza ve cinayetle ilgili adlî işlerin daha çok laik karma mahkemelere sevk edilmesi gibi önemli bir adımı niteleyerek, Osmanlı hukukî hayatında çok önemli bir inkılâp olmuştur. Bu durum, hukukî alanda Nizâmiye-şer’iye gibi birbirinden farklı iki mahkemenin ortaya çıkışını kesinleştirmiştir (Çağatay 1994: 63). Zira bu, yeni bir hukukî sistemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bundan

sonra yargı konusunda, bu maddenin uygulanmasını mümkün kılacak düzenlemeler yapılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak 1859 yılında İstanbul'da uygulanmak üzere ceza muhakeme usulüne dair geçici bir Nizâmname çıkarılmıştır (Bozkurt 1996: 117). Bu madde uyarınca, kanunlaştırma hareketlerinin en önemli kurumlarından olan Nizâmiye mahkemelerinin kurumsal yapılarının tamamlanması iőı gerçekteőtirilmiőtir.

20. İstimâ-ı dava için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler aleni olacağından müddei ile müddeialeyh muvâcehe olunarak bunların ikâme edecekleri őahitler tekârîr-i vakıalarını daima kendi 'ayin ve mezhepleri üzere icrâ edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri (Bianchi 1856: 14)

Bu maddede, mahkemelerin iőleyiő biçimine yer verilerek mahkemenin çalışma şekline atıfta bulunulmuştur. İfade vermede ortaya çıkan güçlüklerle son verilmiş ve dinî ayırım ortadan kaldırılmıştır. Herkes, ait olduğu mezhebin kurallarına göre yemin ederek őahitlik yapabilecektir.

21. Ve hukûk-ı adiyeye ait olan deâvî dahi eyâlât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizâmen rü'yet olunup işbu mehâkim ve mecâlîste muhâkemât-ı vakıa alenî icrâ olunması ve Hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslimedden iki kimse beyninde hukûk-ı irsiyeye gibi deâvi-i mahsûsa sahibi dava olanlar istedikleri halde patrik veya rüesâ ve mecâlîs marifetiyle rü'yet olunmak üzere havale kılınması (Bianchi 1856: 14-15)

19. ve 21. maddeler usul hukukuna ilişkin bir düzenlemedir (Bozkurt 1996a: 56). Bunun yanında bu maddede yapılan düzenlemenin çeőtli dinlere ve milletlere mensup kişiler arasında ortaya çıkan ve daha çok medenî hukukun alanına giren miras ve buna benzer davalar, istenildiği takdirde mensup olunan din ve millete ait meclislere gidilmesine izin verilecektir.

22. Ve mücâzât ve ticaret kanunlarıyla muhtelif divanlarda icrâ olunacak usûl ve nizâmât-ı mürâfaat mümkün mertebe süratle ikmâl olunarak ve zabt u tedvin kılınarak memâlik-i mahrusa-i şâhânemde müsta'mel olan elsine-i mûhtelifeye tercüme ile neşri ilân olunması (Bianchi 1856: 15)

Bu madde yargı reformu öngörmektedir. Bu düzenlemeyle dikkat çekilen konularda belirli islahatlar yapılarak yargılama iőlemlerinin sürelerinin kısaltılması ve hızlı bir yargılama sisteminin kurulması karar altına alınmıştır. Ayrıca yapılacak düzenlemelere ait metinler Osmanlı ülkesinde konuőulan bütün dillere çevrilecektir.

23. Ve hukûk-ı insâniye-yi hukûk-ı adalet ile tevfiik etmek için mazanne-i su' olanları veyahûd tedibât-ı cezâiyyeye müstehak bulunanları haps ve tevkiflerine mahsûs olan kâffe-i mahbes ve mahal-i sairede usûlü hapsiyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslâhına mubaőeret olunması ve her-

halde hapisanelerde bile cânib-i saltanat-ı seniyyemden vazı kılanan nizâmât-ı inzibatiyeye muvâfık olan muamelattan maada hiçbir gûna mücâzât-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i muamele dahi kâmilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilafında vuku bulacak hareket şediden men ve zecr olunacağından maada bunun icrâsını emreden memûrîn ile bilfiil icrâ eyliyen kesânın dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması (Bianchi 1856: 15-16)

Bu madde ile cezaevleri ve diğer adli kurumlarda hızlı ıslahat sürecine girilmesi, bedenî cezaların devlet tarafından yapılacak düzenlemelerle karar altına alınarak keyfi uygulamaların önüne geçilmesi, işkencenin kesin bir şekilde yasaklanması, bu konularda koyulacak kurallara uymayanların cezalandırılması karar altına alınmıştır. Böylelikle insan hakları alanında o dönemde çağ üstü düzenlemelere gidilmiştir. Bu madde ile Fransız İhtilâli'nin ilkelerinin temel felsefesini oluşturan insan haklarının korunması konusunda Osmanlı uygulaması bir kez daha güncellenmiş oldu. Bu düzenlemeye uygun kanunlaştırma hareketlerine gidilmiştir. 1868 yılında "hapisanelerin kötü durumda olduğu" gerekçesiyle ıslahına karar verildi. Bunun için İngiltere'den, konusunda uzman olan bir binbaşı getirilerek devlet hizmetine alınmıştır. Yine konunun görüşülmesi için Meclis-i Mahsus-u Muvakkat kurulmuştur (Bozkurt 1996: 109).

24. Ve Darü's-Saltanat-ı seniyyem ve eyâlât ve bilâd ve kurada umûr-u zaptiyenin tanzîmi maddesi asûde-i hâl olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarını muhafâzâsına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek sûrette tanzim kılınması (Bianchi 1856: 16).

Islahat Fermanı'nda yer alan bu madde ile kolluk kuvvetlerinin, vatandaşın can ve mal güvenliğini istenilen düzeyde koruyacak bir şekilde düzenlenmesi karar altına alınarak güvenlik konularındaki durumun, batılı devletlerin standartlarına uygun hale getirilmesi milletler arası resmî-hukukî bir belgede düzenlenmiştir.

25. Ve verginin müsâvatı tekâlif-i sairenin müsâvâtını mûcip olduğu misillü hukûkca olan müsâvât dahi vezâifçe olan müsâvâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime dahi ahali-i İslâm misillü hisse-i itâsı hakkında muahharan verilen karara inkiyât mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakten akçe itâsıyla hizmeti fi'iliyeden muaf olmak usûlünün icrâ olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunûf-ı askeriye içinde sûret-i istihdamları hakkında nizâmât-ı lâzıma yapıp müddet-i kalile-i mümkinine zarfında nesr ü ilân kılınması (Bianchi 1856: 17-18).

Tanzimat Fermanı'nda gayrimüslimler askerlik görevi ile yükümlü tutulmuştu. Bu görevin, Islahat Fermanı ile bedelle yerine getirebileceği karar

altına alınmıştır. Yukarıda da değindiğimiz eşitlik ilkesi ekonomik alanı kapsayacak şekilde genişletilmiş, görev ve vergi eşitliği, bütün tebaanın askerlik görevinde eşit yükümlülüklerle sahip olduğu ve askerliğin bütün Osmanlı tebaasının belirli bir bedelle de ifa edilmesi için gereken alt yapının hukukî düzenlemelerle oluşturulması ve askere alınma ve askerlik görevini sorunsuz bir şekilde yapabilecekleri yasalarla mümkün hale getirilmesi bu fermanla resmî bir karar altına alınmıştır. Bu konuda daha sonra bir dizi düzenlemelere gidilmiştir.

Bu madde, gayrimüslimlere göre fermanın en ağır maddesi idi. Zira, bu madde, gayrimüslimlerin de askerlik yükümlülüğü altına alınacaklarını göstermektedir. Bu durum Ferman hakkındaki genel memnuniyete gölge düşürmekteydi. Bu madde aynı zamanda gayrimüslimlerin, yüzyıllardır askere gitmeme imtiyazını kaybetmeleri anlamına geliyordu ki, gayrimüslimlerin isteyeceği bir şey değildi (Gülsoy 2000: 63). Gayrimüslimlerin askere alınması fermanla yazıldığı kadar kolay olmamış, askerlikle ilgili mükellefiyetin bedel-i askerî ile deruhte edilebileceği daha sonra düzenlenmiştir (Gülsoy 2000: 117).

Müslümanlar ise birkaç örnek dışında (bk. Ortaylı 2000: 8.) askerlik yükünün azalacağını düşünerek en azından bu konuda seslerini pek yükseltmemişlerdir (Gülsoy 2000: 63).

26. Ve eyâlât ve elviye meclislerinde tebaa-i Müslime ve İseviyye ve saireden bulunan âzânın emri intihâblarını bir sûret-i sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhûrunu temin eylemek için işbu meclislerin sûret-i tertib ve teşkilleri hakkında olan nizâmâtın ıslâhına teşebbüs ile Devleti Âliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahihen bilmek ve buna nezâret etmek esbâb ve vesâil-i müessiresinin istihsâlini mütâlâa eylesmesi (Bianchi 1856: 18).

Bu madde ile temsil ilkesinin sağlıklı ve özgür bir irade ile uygulanması, delege seçimlerinin bağımsız bir şekilde yapılması, meclislerin düzenlenmesi konusunda gerekli ıslahatların yapılması ve işlerliğinin denetlenmesi karara bağlanmıştır. Bu madde uyarınca patrikhanelerde geçici meclis-i mahsusların kurulup, bunların vazifeleri konusunda bir dizi talimatlar yayınlanacaktır (Kenanoğlu 2004: 154; Bozkurt 1996a: 57). Yine bu madde ile İslahat Fermanı hem temsilî kurumların görevlerini yerine getirebileceği gerekçeler bütünü kurmuş hem de açıkladığı ilkelerle, bu kurumlar için uygun olabilecek bir ortamın yaratılmasına yardımcı olmuştur (Davison 2004b: 150).

27. Ve çünkü bey ve fûrûht ve tasarruf-u emlâk ve akâr maddeleri hakkında olan kavânîn kâffe-i tebaa-i mülûkânem hakkında müsavî olduğundan kavânîn-i Devlet-i Aliyyeme ve nizâmât-ı zabita-i belediyeye ittiba ve imtisâl eylemek ve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i

ecnebiye beyinde yapılacak sûver-i tanzimiyeden sonra ecnebiyeye dahi tasaruf-ı emlâk müsaadesinin 'itâ olunması (Bianchi 1856: 18-19).

Islahat Fermanı'nın çok önemli düzenlemelerinden biri olan ve Osmanlı yasa, düzenleme ve yükümlülük esasına bağlı olmak koşulu ile yabancıların Osmanlı ülkesinde taşınmaz mallar edinebilecekleri kararını içeren bu madde, Arazi Kanunname-i Hümayunu ve Vilâyet Nizâmnamesi gibi önemli düzenlemelerin hukukî altyapısını oluşturur. Bu, çok önemli ve stratejik bir karardır. Bu madde mucibince alınan karar ile Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarında yayılmasına zemin hazırlanmıştır (bk. Akad 1994: 112.). 1867 yılında da yabancılar kentlerde ve kent dışında taşınmaz mal edinme hakkı verilmiştir (Tanör 1985: 589).

28. Ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemin kâffesi üzerinde tarh olunacak vergi ve teklif sunûf ve mezheplerine bakılmayacak bir sûrette ahz olunmakta idiğünden iş bu tekâlifin ve alehusûs aşarın ahz u istifasında vuku bulmakta olan sui istimâlâtın ıslâh-ı tedâbir-i seriâsı mütâlâa ve müzâkere olunup doğrudan doğruya ahz-ı vergi etmek usûlünün peyderpey icrâsı kabil oldukça vâridât-ı Devlet-i Âliyyemin ilzâm olunması usûlünün yerine bu sûret iftihaz kılınıp usûl-u hâliye cari oldukça memûrin-i Devlet-i Âliyyem ile mecâlîs âzâlarının müzâyedeleri alenen icrâ olunacak olan iltizâmâtтан birini derûhte ettirmeleri veya bir gûna hisse almaları mücâzât-ı şedide ile men kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahi meh-mâ-emken mahsûlâta hâlel vermeyecek ve ticaret-i dahiliyeye mani olmayacak sûrette vaz' ve ta'yin olunması (Bianchi 1856: 19-20).

Vergi müsavâtı ilkesi 25. maddede de yer almıştı. Bu madde ile vergi eşitliğinin yanı sıra, bu konuya ilişkin olarak vergi toplama usulünün düzenlenmesi, iltizam sistemine geri dönülmesi, devlet görevlilerinin iltizam ihalelerine katılmaları ve bu sistem için oluşturulmuş işletmelerde pay sahibi olmalarının yasaklanması, aksi takdirde bu fiillerin cezalandırılması, vergi hesaplamalarının üretim kaynaklarını ve ticarî faaliyetleri sekteye uğratmayacak bir şekilde yapılması gibi üretim üzerinde doğrudan olumsuz etkiler bırakacak bir vergi anlayışından kurtulmayı ilke edinen bir karar alınmıştır.

29. Ve umûr-u nafiâ için ta'yin ve tahsîs olunacak mebâliğ-i münâsibeye berren ve bahren inşa ve ihdas olunacak turûk ve mesâlikten istifade edecek olan eyâlât ve sancaklarda vaz' ve tesis kılınacak vergi-yi mahsûslar dahi ilave edilmesi (Bianchi 1856: 20-21).

Bu madde ile ülkede bayındırlık işlerinin yerine getirilmesinde kullanılacak maddî kaynakların hangi yollarla ve nerelerden sağlanacağı kararı alınmıştır. Bununla bir anlamda üretimin ve dolayısıyla da vergi gelirlerinin artmasına zemin hazırlanmak istenmiştir.

30. Ve saltanat-ı seniyyemin beher sene için varidât ve mesârifât defterinin tanzim ve irâesi hakkında muahharan bir nizâm-ı mahsûs yapılmış olduğundan bunun temâmi-i icrâ-yı ahkâmına itina olunması ve her bir memûrine tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübâşeret kılınması (Bianchi 1856: 21).

Bu madde de ekonominin en önemli ayağı olan gelir-gider dengesine değinilerek, düzenli bir ekonomik plan ve bunun uygulanmasını sağlayan hukukî düzenlemelere gidilip, bunların tavizsiz bir şekilde uygulanacağı vurgulanmıştır. Devlet kurumlarında yapılan işlemlerin yeniden gözden geçirilerek gerekli islahın yapılması kararı bu madde ile milletler arası resmîyet kazanmıştır.

31. Ve her bir cemaatin rüesâsiyle taraf-ı eşref-i şâhânemden ta'yin olunacak birer memûrları tebaa-i saltanat-ı seniyyemin umûmuna ait ve râci olan maddelerin müzâkerâtına Meclisi Vâlâ'da bulunmak üzere makam-ı celîl-i vekâlet-i mutlâkamdan mahsûsen celb olunup ve işbu memurlar birer sene için ta'yin kılınıp bunlar memûriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclisi Vâlâ'nın âzâsı gerek adi ve gerek fevkâlâde vuku' bulan içtimâlarında rey' ve mütâlaalarını doğruca beyân ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları (Bianchi 1856: 21-22).

Bu madde yine temsil esasını düzenlemektedir. Gayrimüslimler Meclisi Vâlâ'ya üye olarak katılma hakkı gibi önemli bir anayasal hak elde ettiler (Küçük 1994: 19). Bunun yanında delegelerin görev süresi, Cemaat temsilcilerinin nasıl ve hangi esaslarla görüşlerini serd edecekleri, bu konuda özgür bir fikrî hareket içinde bulunabilecekleri ve hiçbir baskı ile karşılaşmayacakları yine milletler arası bir belge ile garanti altına alınmıştır.

32. Ve ifsâd ve itikab ve itisâfa dair olan kavâninin ahkâm-ı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usûl-ü meşrûâsına tevfikân icrâ olunması (Bianchi 1856: 22).

Çeşitli suçlara karşı verilen cezalar tüm tebaaya karşı eşit bir şekilde uygulanacaktır. Böylece vergi ve ödev eşitliği yanında ceza eşitliği de getirilmiş oluyordu.

33. Ve Devlet-i Âliyyemin tashîh-i usûl-ü sikke ile umûr-u malîyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılp memâlik-i mahrûsâ-i Şâhânemin menba-ı servet-i maddiyesi olan husûsâta iktiza eden sermayelerin ta'yiniyle (Bianchi 1856: 22-23).

Bu madde yine ekonomik altyapı ile ilgilidir, para ve malîye sisteminin düzenlenmesini sağlamak için çeşitli kurumların oluşturulması kararını içermektedir. Yine burada vergi gelirini doğrudan artırmak için çeşitli düzenlemelere gidileceği kararı alınmıştır.

34. Ve mahsulât-ı memâlik-i Şâhânemin nakli için icap eden turûk ve cedâvilin kûsâdıyla ve emr-i ziraat ve ticaretin tevessüüne hâil olan esbâbın men'iyile teshilât-ı sahîhanın icrâ olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbâbının biletrâf mütâlaasıyla peyderpey mevkiî icrâya konulması maddelerinden ibâret olmakla (Bianchi 1856: 23-24).

Ulaşımaya gerekli önem verilerek, devletin ekonomik kaynaklarının sağlıklı bir şekilde kullanılmasını sağlayacak yapılanmaya gidilmesi, ticaret ve tarımla ilgili mevcut sorunların ortadan kaldırılması, bahsedilen konularda Avrupa'nın birikim, teknik ve sermayelerinden faydalanılması bu madde ile kararlaştırılmıştır (Davison 2004: 353).

35. Siz ki sadrâzâm-ı sûtûde şiyemi müşarûnileyhsiz işbu ferman-ı celîlül unvanı mülûkânemi usûlû üzere gerek Dersaadetimde ve gerek memâlik-i Şâhânemin her bir tarafından ilân ve işaatle husûsât-ı meşrûhanın bâlâda beyân olunduğu veçhile icrâ-yı iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin daima ve müstemiren meriyülicrâ tutulması esbâb-ı lâzıma ve vesâil-i kaviyyesinin istihsâl ve istikmâli husûsuna bez-i cell-i himmet eyliyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme itimât kılasız. Tahrîren fi evâil-i şehri-i cemaziyel uhra sene isna ve sebîn mieteyn ve elf (Bianchi 1856: 25).

Fermanın ilk maddesinde, doğrudan, Ferman Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa'ya ithaf edilmişti (Okandan 1999: 114). Bu Ferman'ın kararlarının uygulanması konusunda da Mehmet Emin Âli Paşa doğrudan sorumlu tutulmuştur.

Islahat Fermanı'nın Vurguladığı Yeni Kaideler

Islahat Fermanı, ilke olarak bütün Osmanlı tebaası arasında müsavât yani eşitlik kavramını yerleştirmek amacını gütmektedir (Türköne 1995: 164). "Fermanın getirdiği haklar düzeni ile, Müslümanlarla Gayrimüslimler, hukukun bir çok alanında eşit hale geldiler" (Eryılmaz 1992: 63). Temsil hakkı, ibadethaneyle ilgili bir takım kolaylıklar, kendi okullarını açma, ekonomik yükümlülük, mülk dokunulmazlığı, devlet dairelerinde memur olma hakkı, tüm tebaa arasında tam eşitliğe dayanan bir devlet yaklaşımı, ruhanî reislerin özlük haklarında bir takım düzenlemeleri içeren ve yirmi noktada Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında eşitliği sağlamayı amaç edinmiş bir belgedir (Armaoğlu 1997: 258).

Islahat Fermanı, her ne kadar hazırlandığı ortam ve hazırlanışı bakımından farklı özelliklere sahip olsa da, öncelikle Tanzimat Fermanı'nın eksiklerini tamamlayan, yani Tanzimat Fermanı'nı genişleten ve Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde bir belgedir. Yine Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini bir kez daha teyit etmiş ve yürürlüğünün devamını vurgulamıştır. Islahat Fermanı bir

başka yönüyle de Kanun-i Esasi ile Tanzimat Fermanı'nı birbirine bağlamaktadır. Bu yönüyle İslahat Fermanı önemli bir misyona sahip olmuştur.

İslahat Fermanı, eski hak ve imtiyazları te'kidi, din ve mezhep serbestliği, gayrimüslim tebaanın din ve mezheple ilgili hak ve yetkilerin düzenlenmesi, Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında ya da gayrimüslim tebaanın kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözüleceği adalet sisteminin düzenlenmesi, gayrimüslim tebaanın askerlik durumu ile ilgili düzenleme, Osmanlı malî sistemine ait düzenlemeler, bayındırlık işlerinin düzenlenmesi gibi konuları içermektedir.

İslahat Fermanı'nda gayrimüslimlere verilen haklar vurgulanırken, Ferman'ın tamamında anlaşıldığı gibi, gayrimüslim tebaanın zimmilik sıfatı ortadan kaldırılıyor ve tebaanın her birinin, yapılanmalarına uygun bir şekilde, verilen yetkileri de teyit ediliyor (Bozkurt 1996a: 55). Bu durum, Osmanlı gayrimüslimlerinin yönetim şeklinin tamamen ve hukuken deęiőtirildięi anlamını taşımaktadır. Bu duruma uygun reform hareketleri ile her milletin özel durumu ve gereksinimlerine göre çeşitli düzenlemelere gidilecektir (Shaw-Shaw 2000: 163).

Ruhban sınıfı sadece dinî sorunlarla ilgilenerken dünyevî sorunların halledilmesinde yetki ve görevini dünyevî kurumlara bırakmaktadır. Yani ruhban sınıfının yetkileri sınırlandırılmıştır (bk. Ortaylı 2000: 49). Bu durum, ilgili cemaat üyelerinin, ruhban sınıfının otoritesinden kurtulup kendi cemaatinin yönetimine katılma hakkı kazanmasını sağlayacak düzenlemelerin önünü açmıştır. Bir başka ifade ile gayrimüslim tebaa kendi cemaatinin yönetiminde din adamları ile bir ölçüde eşit kılınmıştır (Bozkurt 1996: 57).

Vergilendirme yetkisi yalnız devlete verilerek, hem bu iş merkezileőtirilmiş hem de ruhban sınıfının keyfi uygulamalarının önüne geçilmek için hukukî alt yapı oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin, daha önce gayrimüslim tebaasına verdiği bütün hak ve ayrıcalıklara yenileri de eklenerek, bu hak ve ayrıcalıkların İslahat Fermanı'yla yine yürürlükte olduğu beyan edilmiştir (Karal Tarihsiz: s.1).

Gayrimüslim tebaaya kendi mezhepleri ile ilgili olarak kendi cemaatinin durumlarını, çağın şartlarına uygun hale getirmeleri konusunda ilgili cemaatten oluşan ve patrikhanelerde kurulacak olan meclisler kanalıyla Bâbü'ali'ye ıslahatı öngören düzenlemeleri sunma hak ve yetkisi tanınmıştır.

İslahat Fermanı yine hukukî mesnede dayalı olarak bir "Osmanlılık" kavramını yerleştirmek amacını taşımaktadır. Ferman bütün Osmanlı tebaasını Osmanlılık ilkesine dayalı olarak yeni bir vatandaşlık bağı getirecek içerikle hazırlanmıştır (bk. Mardin 2007: 14). Bu, aynı zamanda yeni bir siyasî görüşün şekillenmeye başladığını göstermektedir. Bu siyasî görüş, tek vatandaşlık sıfatı altında bütün tebaanın eşit hukukî, siyasî, iktisadî ve sosyal şartlar al-

tında, Osmanlı devlet felsefesine hâle getirmemek ilkesine bağlı olarak herkese eşitlik sağlamayı öngörmektedir. Bu durum, Kanun-u Esasî'nin önemli ilkeleri arasında da yer alacak ve 1918 yılına kadar teorik olarak yürürlüğünü devam ettirecektir (Demirci 1999: 171-172).

Millet-i hâkime ve millet-i mahkûme tabirleri geçerliliğini kaybetmiştir. Böylece yüzyıllardır hukukî manada da olsa Müslümanların üstünlüğüne son verildiği İslahat Fermanı'yla beyan edilmiştir.

İslahat Fermanı, laik özellikleri içinde barındıran maddeleri ile daha önceki dinî yorum ve uygulamaların aksine düzenlemelere gidileceğine işaret etmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı tebaası arasında tam eşitliği sağlayan maddelerden oluşan İslahat Fermanı; Osmanlı milletlerinin cemaat özerkliğini ortadan kaldıran hukukî düzenlemelerle desteklenmiştir (Demirci 1999: 171-172).

İslahat Fermanı'nda yer alan temsil ilkesinin uygulanmasına yönelik 1864 Vilâyet Nizâmnamesi ile 1864'te kaza, sancak ve vilâyet mahkemelerindeki hukuk ve cinayet meclislerine; 1868'de ihtiyar meclislerine ve benzeri yargı organlarına gayrimüslim üyeler de alınmaya başlanmıştır.

İslahat Fermanı, temel olarak eşitlik ilkesinin bütün Osmanlı tebaasına şamil kılınması amacıyla yöneliktir. İslahat Fermanı bu özelliği ile IV. Henry zamanında Katoliklerle Protestanlar arasındaki eşitsizlikleri kaldırmak için yayınlanan Nant Fermanı'na benzemektedir (Ahmet Refik 1340: 197).

İslahat Fermanı ile Osmanlı milletler arası sistemde sağlam bir konum elde etmeyi amaçlamıştır. Yani Ferman'ın genel ilkeleri Osmanlı Devleti'nin uygar milletler arasına girmesine hizmet etmektedir (Davison 2004: 358).

İslahat Fermanı Yorumları, Tepkiler ve Eleştiriler

İslahat Fermanı, ortaya çıkardığı etkileri bir yana, gayrimüslimler için bir haklar beyannamesi olması dolayısıyla çeşitli değerlendirme, yorum ve eleştirilere sebep olmuştur. Şüphesiz Fermana en şiddetli tepki Müslüman Osmanlı tebaasından gelmiştir. Çünkü devletin aslî unsurunu onlar oluşturmaktaydı ve “millet-i hâkime” idiler. Fermanla birlikte, Müslümanlar bu özelliklerini kaybederek gayrimüslimlerle eşit olacaklardı. Bu eşitlik durumu onlarda sitem dolu bir tepki oluşturmuştur. Zira onlar için; “âbâ ve ecdâdımızın kanyıla kazanılmış olan hukûk-ı mukaddese-i milliyemizi bu gün gâib etdik millet-i islâmiye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes hakdan mahrûm kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlanacak gündü” (Ahmet Refik 1340: 195). Gayrimüslimlerle eşitlik prensibi Kur'an'a da aykırı görülüyordu. Zimmilere verilen haklar Müslümanların haklarının kısıtlanması anlamına gelmekteydi. Gülnihâl Bozkurt'a göre bu durum,

eski rejime göre imtiyazlı sınıfların ayrıcalıklarını kaybetme korkusuyla gayrimüslimlerle eşitliğe karşı çıkıştır (Bozkurt 1996a: 57).

Bu sosyal ruh hâli ülkede bir takım karışıklıkların çıkmasına neden olmuştur. Bu karışıklıkların en önemlileri arasında Cidde olayları ve Suriye Bunalımı bulunmaktadır. Cidde'de kıskırtmalar sonucunda Müslüman halk Hıristiyanların üzerine yürüdü, bu sırada İngiliz ve Fransız konsolosları öldürüldü. İngiltere ve Fransa duruma derhal müdahil oldular ve intikam almak için Cidde'yi bombardıman ettiler. Şehre gözdağı vermek için olayda sorumlu tuttukları kişileri idam ettiler. Buradaki olaylar Suriye ve Lübnan'da tepki ile karşılandı. Olaylar, aldığı son şekli ile milletler arası bir krize yol açmıştı (Uçarol 1979: 158-160). Fuat Paşa durumu para dağıtarak ve 185 kişiyi idam ederek kurtarmaya çalışmıştır (Sarica 1980: 162). Buradaki olayların krize yol açması üzerine yabancı müdahalesini engellemek için bir Lübnan Nizâmnamesi hazırlandı. Bu Nizâmnameye göre Hıristiyan bir valinin başkanlığında Lübnan, muhtar eyalet haline getirildi (Küçük 1994: 19-20). Nizâmname yürürlüğe girince Fransızlar bölgeyi boşalttı. Bu arada Nizâmname gereğince ilk kez bir gayrimüslim kişiye vezirlik rütbesi verildi. Bu kişi Katolik bir Ermeni olan David Efendi'ydi (Yeniçeri 2002: 855). Fermana bir başka tepki hareketi Kuleli Vakası olarak adlandırılan olaydır (bk. Pedrosyan 1969: 587-593, Yeniçeri 2002: 854, Akad 1994 113). Ancak bu olayın mahiyeti tam anlamıyla anlaşılabilir değildir (Lewis 2000: 150).

Şüphesiz Islahat Fermanı'na en manidar eleştiri Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa tarafından yapılmıştır. Paşa, Fermanı, hainler tarafından Avrupa'ya verilmiş bir imtiyaz ve memleketi tahrip vasıtası olarak nitelemiştir. Asıl önemlisi ise hainlikle suçladığı Âli ve Fuat Paşaların onun yetiştirdiği devlet adamları olmalarıydı. Fermana karşı eleştirilerini uzunca bir layiha ile padişaha açıkladı (Demirci 1999: 154). Mustafa Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı'na karşı olmadığı göze çarpmakla birlikte yersiz ve zamansız bulunduğu görülmektedir. Bu kadar geniş bir belgenin oluşturulmasında mutlaka meclis görüşü alınmalı ve yüksek şûra ile alınmalı idi ve yüksek şurada ve Meşveret Meclisi'ne danışılması lazımdı. Tanzimat Fermanı'yla verilmiş ve sınırları çizilmiş olan düzenlemelere ek olarak gereksiz ve birbirine zıt bir takım imtiyazların verilmesi, tebaa arasında düşmanlık ve ayrılıklar meydana getireceğini belirtti. Bunun yanında Ferman'ın milletler arası bir belgede zikredilmesinin devletin iç meselesinin herhangi bir dış mesele haline gelebileceğini belirtti (Reşit Paşa'nın Layihası için bk. Cevdet Paşa 1991: 75-82). Bu eleştiri her ne kadar Mustafa Reşid Paşa'nın kişisel kıskançlığı olarak değerlendirilse de (bk. Engehard 1976: 94, krş. Birsnel 1999: 690). Şüphesiz bu sözler tecrübeli bir devlet adamı olan Mustafa Reşit Paşa'dan çıkmıştı. Değişen koşullar ise bu karşı çıkışın belli nedenleri olduğunu göstermiştir.

Zira zaman bu kurt devlet adamını haklı çıkardı. Ferman birlik getirmek yerine ayrılık getirdi. Ortak vatan şuuru oluşturulamadı.

Dönemin bir başka devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa da; “Bazı maddelerin düzeltilmesi mümkün iken, ferman sahipleri Avrupalılara hoş görünmek için bol keseden attılar ve ehl-i İslâm nazarındaki aksi tesiri azaltmak için de bâzı maddeleri değişik sûretlerde tefsir ettiler” diyerek (Halaçoğlu 1994: 27). Avrupa’ya karşı yeterince dik durulmadığı eleştirisini yapmıştır.

Ferman, G. Okandan tarafından da “iktidarın kaynağı olan millet yerine 1856 *Islahat Fermanı*, hakikatten bilumum iktidarın kaynağı olması lazım gelen millete değil, o zaman Sadrazamı Mehmet Emin Paşa’ya doğrudan doğruya hitap ettiği” için şeklinde eleştirilmiştir (Okandan 1999: 114). Şüphesiz bu eleştiri, tarihî mekân, olaylar ve kişilerin döneminde değerlendirilememesi durumunu göstermektedir. Zira bir millet, en azından Padişah’ın hitap edeceği Türk Milleti kavramı belirgin değildi. Bunun yanında dönemin rejimi ve siyasî felsefesi iktidarı halka dayandırmıyordu.

Gayrimüslimler başlangıçta *Islahat Fermanı*’nı olumlu olarak değerlendirdiler ve Müslümanlarla eşit bir duruma geldikleri için sevinçli idiler (Cevdet Paşa 1991: 68). Askere alınmaları dışında fermana karşı bir hoşnutsuzluk hissetmediler. Ancak gayrimüslim din adamları için aynı memnuniyet söz konusu olmamıştır. Zira yüzyıllardır süren ve ayrıcalıklar içeren konumlarını kaybetmek gibi bir durumla karşılaştıklarını düşünüyorlardı. İznik Piskoposu, Fermanı okuduktan sonra ipek keseye koyarken “*Allah vere de orda kalsa*” demiştir (Engelhardt 1976: 95). Bunun yanında Rumlardan bazıları “*devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın üstünlüğüne razı idik*” diyerek Ferman’ın eşitlik ilkesinden rahatsız olduklarını gösterdiler (Halaçoğlu 1994: s.27; Demirci 1999: 149). Yani Müslümanlar gayrimüslimlerle, Hıristiyanlar da Yahudilerle eşit olmaktan memnun olmadılar.

Islahat Fermanı’na karşı gösterilen tepkiler, Ferman’ın etkilerinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir. Bu, fermanın ilkelerinin uygulanmasını oldukça zorlaştırdığı gibi birçok maddenin de âtil kalmasının önünü açmıştır (İmpert 1991: 138). Ferman, zor bir devrin ürünüdür ve zorluklar *Islahat Fermanı*’nın içeriğinden çok devrin zihni yapısından kaynaklanmaktadır. *Islahatı* da zorunlu kılan işte aynı zihni yapı idi. Bu zihni yapı ortak vatan şuurunun önünde çok önemli bir engel olarak görülebilir. Bundan dolayı Ferman’ın belli maddeleri âtil kalmıştır denilebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin buhranlarla dolu bir döneminde ilân edilen Islahat Fermanı, ortaya koyduğu ilkelerle çok önemli değişimlerin yaşanacağına işaret etmektedir.

Osmanlı düzenine yeni siyasî, iktisadî, sosyal ve idarî ilkeler getiren Islahat Fermanı, Türk siyasî hayatının da önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir.

Anayasal bir belge niteliği taşıyan Ferman, yeni ve önemli kanunlaştırma hareketlerine hukukî zemin oluşturmuş ve gerçekleştirilmiş olan kanunlaştırma hareketlerinin yönünü tayin etmede etkileri büyük olmuştur. Kanunlaştırma hareketlerinin en önemlilerinden biri de Kanun-i Esasi olduğuna göre, Islahat Fermanı Kanun-i Esasi'nin hukukî zemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Islahat Fermanı, içeriği bakımından, anayasal düzen için önemli bir giriş; yakın bir hazırlık niteliği taşımaktadır. Özü itibarıyla Islahat Fermanı Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birlikte Kanunî Esasi'ye önemli bir dayanak sağlamış ve Tanzimat Fermanı'nı Kanun-i Esasi'ye bağlamıştır.

Anayasal bir belge olarak gördüğümüz Islahat Fermanı, hem Osmanlı tebaası için önemli anayasal, siyasî, sosyal ve kültürel haklar sağlamış, hem de var olan hakların yanında, Tanzimat Fermanı'nın sınırlarını bile aşacak şekilde yeni hakların kapısını aralamıştır. Bu durum Islahat Fermanı'nda, ilan edildiği milletler arası ortamın etkilerini göstermektedir.

Islahat Fermanı ortaya koyduğu ilkeler ile Tanzimat Fermanı'nın tarihî değerini teslim etmesinin yanında, Osmanlı modernleşmesinde bir başka dönemin başlangıcında kilometre taşı görevi görmüştür. Bununla birlikte, Osmanlı Anayasa kültürüne önemli katkılar sağlamıştır. Islahat Fermanı'nın bütününe bakıldığında, Kanun-i Esasiye sağladığı hukukî temel açıkça görülmektedir. Islahat Fermanı'nın, Kanun-i Esasi için salt bir kaynak olduğu kanısında olmadığımızı belirtmek isteriz. Ancak sonraki dönem için önemli bir hukukî kültür mirası bırakmıştır. Tanzimat Fermanı'nı, nasıl Islahat Fermanı açıp sınırlarını genişlettiyse, Islahat Fermanı sonrası belge ve düzenlemeler Islahat Fermanı'nın içeriğini açmış, sınırlarını genişletmiş ve onu perçinlemiştir.

Islahat Fermanı, bütünü ile dikkate alındığı zaman birçok maddede önemli anayasal hak ve özgürlükler içermektedir. En önemlisi, Ferman'ın hemen başında ifade ettiği can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu, her ne kadar Tanzimat Fermanı'nın bir mirası olsa da, Islahat Fermanı'nın temel kurgusu bu önemli güvencenin etrafında oluşturulmuştur. Kanun-i Esasi'yi oluşturan ilkeler bunu çok açık bir şekilde göstermiştir. Kanun-i Esasi'nin maddeleri her ne kadar karma usulle meydana getirilmiş ise de, sınırları Tanzimat ve Islahat Fermanları ile çizilmiştir değerlendirmesini yapabiliriz.

Islahat Fermanı dış müdahalelerin ürünü olması hasebiyle içeriğinde evrensel ilkeler dikkati çekmektedir. Tanzimat Fermanı'ndan daha ileri bir adımı ifade etmesinin önemli sebeplerinden biri, belki de en önemlisi budur. Islahat Fermanı bu evrensel ilkeleri ile Kanun-i Esasi için önemli hareket noktaları oluşturmuştur. Bu durum Fransız İhtilâli'nin Kanun-i Esasi üzerindeki etkilerini dolaylı yoldan göstermektedir.

Islahat Fermanı, hukuk başta olmak üzere birçok alanda, bütün Osmanlı tebaasının birbirine eşit kabul edildiği bir toplumsal düzen öngören bir belge niteliğindedir. Bu önemli niteliğine rağmen genel durumu itibarıyla tam bir kabule mazhar olamadı ise de, Kanunî Esasî için önemli ölçüde içerik oluşturmuştur. Türk Anayasal hareketleri içinde, bu özelliği ile kendine yer bulmuştur.

Açıklamalar

1. Ferman Bianchi tarafından “Khatthyy Humaion Ou Charte Împériale Ottomane Du 18 Fevrier 1856” adıyla 35 madde halinde yayımlanmıştır. Biz bu metni esas alıp Fermanı madde madde inceleyerek içlerinde yüklü anlamlarını yorumlamaya çalışacağız.
2. “Bu durum, Osmanlı siyasî belgelerinde sık sık kendini göstermiştir. Abdülaziz'in Şura-yı Devlet'i tüm inanç sistemlerindeki Osmanlı tebaasını “aynı vatanın çocukları” olarak nitelediği bir konuşmayla açtı. V. Murat'ın ilk hattında aynı duyguları tekrarladı. Aynı durum 1876 Kanun-u Esasi ile anayasal bir düzlemde kabul edildi” (Davison 2004a: 169).

Kaynakça

- AHMED Refik (1340), “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 14. Dördüncü Sene Numara: 4 (81).
- AKAD, M. Tanju (1994), “Islahat Fermanı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 6. İstanbul: İz Yayını.
- ARMAOĞLU, Fahir (1997), *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BERKES, Niyazi (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BİANCHİ, Par T. X. (1856), *Khatthyy Humaion Ou Charte Împeériale Ottomane Du 18 Fevrier 1856*, Paris.
- BİRSEL, Cemil (1999), “Tanzimat’ın Harici Siyaseti” *Tanzimat I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı. 661-722.
- BOZKURT, Gülnihâl (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- _____ (1996), *Batı Hukukunun Türkiye Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- CEVDET Paşa (1991), *Tezâkir, 1-12, 3. Baskı*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- COLLAS, Berbard Camile, *1864'te Türkiye, Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Ankara: Bileşim.
- ÇAĞATAY, Neşet (1994), "Tanzimat ve Türk EĞitimi", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, (3-14 Mart 1985)*, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- DAVİSON, Roderic H. (2004), "Atatürk'ün Reformları: Köklere Dönüş", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çeviren: Mehmet Moralı), İstanbul: Alkım.
- _____ (2004a), "Ondokuzuncu Yüzyılda Hristiyan Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çeviren: Mehmet Moralı), İstanbul: Alkım.
- _____ (2004b), "Osmanlı İmparatorluğu Yönetimine Temsil İlkesinin Girmesi", *Osman-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çeviren: Mehmet Moralı), İstanbul: Alkım.
- _____ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çeviren: Osman Akınbay), (Yeri ve Yılı Yok): Agora Kitaplığı.
- DEMİRCİ, Fatih (1999), *Islahat Fermanı ve Mûsâvât Meselesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ENGELHARDT, Ed. (1976), *Tanzimat, Türkiye ve Tanzimat Reformları*, (Türkçesi: Ayla Düz), İstanbul: Milliyet.
- ERDOĞAN, Mustafa (1997), *Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- ERYILMAZ, Bilal (1992), *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: İşaret.
- GÖZLER, Kemal (2007), *Anayasa Hukuku Dersleri*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- GÜLSOY, Ufuk (2000), *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Honer Kitabevi.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1994), "Ma'ruzât ve Tezâkir'de Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Erkânı", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, (3-14 Mart 1985)*, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- İMPERT, Paul (1991), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, (Türkçesi: Adnan Cemgil), İstanbul: Havas Yayını.
- KARAL, Enver Ziya (Tarih yok), *Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt: 2., Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KENANOĞLU, M. Macit (2004), *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik.

- KÜÇÜK, Cevdet (1994), “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, (3-14 Mart 1985)*, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- LEWIS, Bernard (2000), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çeviren: Metin Kıratlı), 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MARDİN, Şerif (2007), “Batıcılık”, *Türk Modernleşmesi*, 17. Baskı, İstanbul: İletişim.
- OKANDAN, Recai G. (1999), “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, *Tanzimat I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî idareler (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- PEDROSYAN, Y. A. (1969), “1859 Yılındaki “Kuleli Vakası”nın Karakterine ve Bunun Türkiye Tarihindeki Yerin Dair”, (Çeviren: İ. Kaynak), *Belleten*, XXXIII (129-132): 587-593.
- SARICA, Murat (1980), *Siyasal Tarih*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- SHAW, Stanford J. -Ezel Kural Shaw (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 3. Baskı Cilt: 2., İstanbul: E Yayınları.
- SUNGU, İhsan (1999), “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- TANÖR, Bülent (1985), “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1., İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1998), *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (1995), “Islahat Fermanı”, *Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih Medeniyet Kültür)*, Cilt: 6., İstanbul: İz.
- UÇAROL, Rifat (1979), *Siyasî Tarih*, Ankara: Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü Yayını.
- UZ, Okur Cansu (2006), *Tanzimat Dönemi Reform Sürecinde Türk-İngiliz İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- VERSAN, Vakur (1999), “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Batılı Devletler Hukukunun Benimsenmesi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (Ankara, 15-17 Ekim 1997) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YENİÇERİ, Özcan (2002), “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Cilt: 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

An Introduction to Constitutional Government: A Full Text Analysis of the 1856 Reform Edict

Musa GÜMÜŞ*

Abstract: Legal issues constitute the most significant area in the Ottoman State's process of modernization. Constitutional developments, on the other hand, are the most important aspects of legal modernization. Among legal reforms made in the Ottoman State the Tanzimat Edict is the most significant one concerning constitutional developments. The legal arrangements made through the Tanzimat Edict have constituted a crucial basis for the Turkish constitutional tradition.

Another turning point for constitutional developments is the Reform Edict. The Reform Edict corroborates the Tanzimat Edict and plays an equally significant role in establishing a basis for Turkish constitutional developments. This can be observed easily by looking through the items of the *Kanun-i Esasi* (1876 Constitution), which allowed for the re-declaration of Constitutional Monarchy and the restoration of Constitutional government. The Reform Edict has also served to make the process of legalization more effective and has led the way to legal modernization in Ottoman Law. The *Kanun-i Esasi* (1876 Constitution) is one of the best examples for this modernization movement.

Key Words: Constitution, The Tanzimat Edict, The Reform Edict, *Kanun-i Esasi* (1876 Constitution), Constitutional Monarchy

*Selçuk University, Institute of Social Sciences / KONYA
musagumus@hotmail.com

Введение Конституционного Правительства: Полное Исследование текста свода реформ 1856 года

Муса ГЮМЮШ*

Резюме: Законодательство - одна из важнейших составляющих ставших основой модернизации Османской Империи. Основными законодательными изменениями были Конституционные реформы. Любые документы, связанные с конституционными реформами, дополняя друг друга, связаны, как звенья одной цепи, считаются ценными. Очень важными и эффективными конституционными реформами явились административные реформы (Tanzimat Fermanı), ставшие фундаментом развития всей турецкой конституции. Другим важным фактором явились преобразующие реформы, новые законы (Islahat Fermanı), которые мы можем увидеть в Kanun-ı Essasi (Основной закон). Объявление новой Конституции и переход к конституционному правлению подтверждены в этом документе. Islahat Fermanı- реформы имели огромное значение для развития и модернизации Османской Империи.

Ключевые слова: Конституция, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-ı Essasi, Конституционная Монархия

* Сельчукский Университет, Институт социальных знаний / КОНЬЯ
musagumus@hotmail.com

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin ***bilig***'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

*bilig'*de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

*bilig'*in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

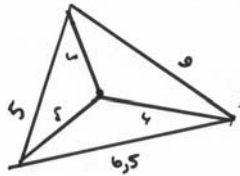
- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adresi:** Yazarın adı, SOYADI BÜYÜK HARFLERLE olmak üzere, **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta (e-mail) adresi belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altına bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Birinci öğrenci tarafından oluşturulan şekil.

- 7. Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

- 8. Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazıl-

malıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatınının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Fax: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in ***bilig***.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in ***bilig***.

In order for any article to be published in ***bilig***, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to ***bilig*** are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees

and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. Title of the article: Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. Name(s) and address(es) of the author(s): Names and surnames are written in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
3. Abstract: At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.

5. Section Headings: Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics below the table number, aligned to the left, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları*

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Table 2: *Teachers' appointment rates depending on the schools graduated from*

Appointment	Type of high school finished										Total	
	GL		AL		VL		OL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Appointed	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Not appointed	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Total	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

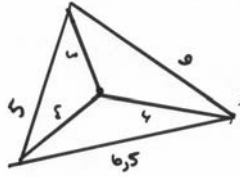

Figure 1. Figure drawn by student 1.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976: 131) on this issue”

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

“Köprülü (1926)” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatınının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06 Faks: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr